

Αθήνα, Ιανουάριος 2017

ΦΟΥΚΩ

Το ζήτημα της Εξουσίας Νεοφιλελευθερισμός & Κυβερνησιμότητα Προσεγγίσεις

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΕΡΜΠΗ ΓΡΗΓΟΡΗ

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: Πολιτική Επιστήμη,

Κοινωνική Θεωρία & Πολιτική Φιλοσοφία

Αριθμ. Μητρώου: 1114Μ014

Σύμβουλος σπουδών: Φουρτούνης Γιώργος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 2-5
Κεφ. 1 Φουκώ και εξουσία	σελ. 5-22
Εισαγωγικές Παρατηρήσεις	σελ. 5-6
1.1 Πειθαρχία	σελ. 6-12
1.2 Βιοεξουσία	σελ. 12-22
Κεφ. 2 ΚΥΒΕΡΝΟΗΣΙΜΟΤΗΤΑ	σελ. 22-42
Εισαγωγικές Παρατηρήσεις	σελ. 22-23
2.1 Έννοια και γενεαλογία της κυβερνησιμότητας	σελ. 23-28
2.2 Κυβερνησιμότητα και Κράτος	σελ. 28-32
2.3 Η Αστυνομία ως τέχνη διακυβέρνησης	σελ. 32-34
2.4 Γέννηση μιας νέας Κυβερνησιμότητας: Κυβερνησιμότητα της πολιτικής & Κυβερνησιμότητα της οικονομίας. Μετασχηματισμοί του <i>raison d'état</i>	σελ. 34-40
2.4 Αντιστάσεις και νέα κυβερνησιμότητα	σελ. 40-42
Κεφ. 3 ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΤΕΧΝΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ	σελ. 42-55
Εισαγωγικές Παρατηρήσεις	σελ. 42-43
3.1 Ο φιλελευθερισμός ως νέα διακυβερνησιακή ορθολογικότητα	σελ. 43-47
3.2 Αληθολογία της αγοράς και ωφελιμότητα	σελ. 47-50
3.3 Απελευθέρωση του εμπορίου και έννοια της ελευθερίας στον φιλελευθερισμό	σελ. 50-55
Κεφ. 4 ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΒΕΡΝΟΗΣΙΜΟΤΗΤΑ	σελ. 55-81
Εισαγωγικές Παρατηρήσεις	σελ. 55-56
4.1 Η Σχολή του Φράιμπουργκ ή ο Γερμανικός Ορντοφιλελευθερισμός	σελ. 56-68
4.2 Η Σχολή του Σικάγου ή ο Αμερικανικός Νεοφιλελευθερισμός	σελ. 68-73
4.3 Homo oeconomicus	σελ. 73-76
4.4 civil society	σελ. 76-81
Κεφ. 5 ΑΝΤΙΘΕΤΙΚΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ	σελ. 81-103
Εισαγωγικές Παρατηρήσεις	σελ. 81-84
5.1 Το τέλος του κοινωνικού (Mitchel Dean)	σελ. 84-89
5.2 Υπέρ μιας τοπολογικής ανάλυσης (Stephen J. Collier)	σελ. 89-93
5.3 Κριτική στις μαρξιστικές αναγνώσεις (Terry Flew)	σελ. 93-95
5.4 Δικαιωματικός λόγος έναντι ηθική του εαυτού (Lois McNay)	σελ. 95-98
5.5 Ο νεοφιλελευθερισμός σήμερα: ανισότητα και ανασφάλεια (M. Lazzarato)	σελ. 98-103
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	σελ. 103-109
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΕΙΑ	σελ. 110-113

Η επιστήμη όμως σου λέει: «αγάπα πρώτ' απ' όλους τον ίδιο τον εαυτό σου, διότι όλα σ' αυτόν τον κόσμο βασίζονται στο προσωπικό συμφέρον». [...] Ώστε λοιπόν, αποκτώντας μονάχα και αποκλειστικά για τον εαυτό μου μπορώ να λέω πως αποκτώ για όλους...

Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, *Έγκλημα και Τιμωρία*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Ντοστογιέφσκι σκιαγραφεί μία φιγούρα, ένα υποκείμενο με όρους πολιτικής φιλοσοφίας, που μέλει να αποτελέσει – αθροίζοντας και εκλεπτύνοντας συν τω χρόνω μια σειρά από επιπρόσθετα χαρακτηριστικά – τον κυρίαρχο κοινωνικό τύπο μιας νέας διακυβερνησιακής ορθολογικότητας. Η μορφή αυτή θα καταστεί ο αδιαμφισβήτητος πρωταγωνιστής της εποχής μας. Τα χνάρια της είναι ήδη ξεκάθαρα στον αφελή και τραχύ κυνισμό του ήρωα του Ντοστογιέφσκι ο οποίος, μέσα σε λίγες γραμμές, μας παραθέτει τρεις όρους που διατρέχουν τη *Γέννηση της Βιοπολιτικής*¹: επιστήμη, εαυτός, συμφέρον. Αλλά προχωράει ακόμα παραπέρα: ένας τέταρτος όρος εμφανίζεται: ένα σύνολο, μια ολότητα ωφελείται από τα έργα μου, η ίδια η κοινωνία. Το προσωπικό μου συμφέρον θα οδηγήσει εν τέλει στο συλλογικό καλό. Αλλιώς, η επιδίωξη του ατομικού κέρδους δεν αντιφάσκει με το συλλογικό και έτσι οφείλω να πράττω για ίδιον όφελος, ουσιαστικά, απροϋπόθετα. Το νέο αυτό υποκείμενο είναι ο *homo oeconomicus* στη νεοφιλελεύθερη του εκδοχή. Θα ευτυχήσει δε να εξοπλιστεί με όλα τα απαραίτητα τεχνικά εργαλεία, με μια γλώσσα «επιστημονική» κυρίως, αλλά και να ενοικήσει έναν χώρο ελευθερίας που «φυσικά» του ανήκει, έναν αιώνα περίπου μετά το έργο του Ντοστογιέφσκι: ο ήρωας του οποίου τα λόγια μόλις παραθέσαμε, ατυχεί προς ώρας ωθούμενος στο παρασκήνιο, αφενός από τους «ηθικούς» πρωταγωνιστές στο *Έγκλημα και Τιμωρία*, αφετέρου, όχι άμεσα, αλλά μέσα σε λίγα χρόνια, από την ίδια τη Ρωσική ιστορία με την επικράτηση της Οκτωβριανής επανάστασης. Ο σπόρος ωστόσο έχει ριχτεί και κάποτε θα πιάσει [prize]² – για να θυμηθούμε λίγο τον ύστερο Αλτουσέρ – και κάπου θα δώσει καρπούς.

Στην παρούσα διπλωματική εργασία θα επικεντρωθώ κυρίως στις παραδόσεις του 1978-79 (*Η Γέννηση της Βιοπολιτικής*) και δευτερευόντως, στις παραδόσεις της

¹ Foucault Michel, *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Πατσογιάννης Βασίλης, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2012

² Αναφορά στον Αλτουσέρ και στο ύστερο κείμενό του με τίτλο, «Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης»

προηγούμενης χρονιάς (1977-78), που έχουν μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα με τίτλο, *Security, Territory, Population (Ασφάλεια, Επικράτεια, Πληθυσμός)*. Θα αναφερθώ επιπλέον στην αντίληψη της εξουσίας ως *πειθαρχία* που αναπτύσσει ο Φουκώ στο, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η Γέννηση της Φυλακής* και στην έννοια της βιοεξουσίας που εισάγει, κυρίως, στον Α' τόμο της Ιστορίας της Σεξουαλικότητας με τίτλο, *Βούληση για Γνώση*. Τέλος, θα παρουσιάσω ορισμένες προσεγγίσεις σύγχρονων στοχαστών που έχουν εμπνευστεί από το φουκωικό έργο. Εντελώς σχηματικά, από τη μια μεριά έχουμε στοχαστές που είναι υπέρμαχοι του φιλελευθερισμού, αρνούνται να καταδικάσουν συλλήβδην τη νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα και αντιλαμβάνονται τον Φουκώ ως φιλελεύθερο στοχαστή ή ακόμα και φιλικά διακείμενο στον νεοφιλελευθερισμό και, από την άλλη μεριά, θα αναφερθώ σε στοχαστές που έχουν ρητές μαρξιστικές καταβολές, επιχειρούν μια σύνθεση των φουκωικών θέσεων για την εξουσία με τον μαρξισμό και εντάσσουν τον Φουκώ στην παράδοση της ριζοσπαστικής αριστεράς. Όσον αφορά τη διάταξη των θεμάτων που θα επεξεργαστώ, η εργασία μου θα έχει την εξής δομή:

Στο πρώτο κεφάλαιο θα παρουσιάσω τις έννοιες της πειθαρχίας και της βιοεξουσίας. Μολονότι διάφοροι στοχαστές έχουν εκφράσει την άποψη ότι η *Γέννηση της Βιοπολιτικής* συνιστά μια τομή στην αντίληψη του Φουκώ για την εξουσία θεωρώ σημαντικό να αναφερθώ στις δύο προαναφερθείσες έννοιες καθώς η βασική σύλληψη της εξουσίας από τον Φουκώ ως καθεστώτος εξουσίας-γνώσης συνέχει κατά τη γνώμη μου και το μεταγενέστερο έργο του. Η έννοια της *κυβερνησιμότητας*³ που εισάγει λίγο αργότερα δεν ανατρέπει την έννοια της εξουσίας, αλλά μετατοπίζει το κέντρο βάρους σε μια διακυβέρνηση που ενεργοποιεί μια διαδικασία σκέψης (govern + mentality).⁴

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναφερθώ στην έννοια της *κυβερνησιμότητας* που επεξεργάζεται ο Φουκώ στις *παραδόσεις 1977-78*.⁵ Ειδικότερα, θα αναφερθώ στην τέταρτη

³ Γαλλικά: "gouvernementalité". Στην ελληνική γλώσσα έχει αποδοθεί και ως «διακυβερνησιμότητα», «κυβερνησιμότητα», ή «κυβερνητικότητα», όπως προτιμά ο μεταφραστής στο, *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής*).

⁴ Έχουμε έτσι μια «επιστροφή» στις ρηματικές (discursive) πρακτικές οι οποίες ωστόσο συνδέονται και συνοδοιπορούν αδιάσπαστα με τις μη-ρηματικές πρακτικές. Αυτός ο νέος στοχασμός φαίνεται να ενεργοποιείται εκ νέου, με έναν ιδιαίτερα δραστικό τρόπο, στο δικό μας παρόν, στον λόγο των νεοφιλελεύθερων στοχαστών του 20^{ου} αιώνα. Είναι η πρώτη φορά που ο Φουκώ εργάζεται πάνω στη σύγχρονή του εποχή. Η κυβερνησιμότητα δεν είναι κάτι αφηρημένο, ούτε κάτι τόσο γενικό, αντίθετα, έχει συγκεκριμένους φορείς και μια ενεργητική διάσταση. Επιπλέον, φαίνεται ότι ο Φουκώ στη *ΓΒ* ανατιμά τη σπουδαιότητα του κράτους: η κυβερνησιμότητα αφορά σε προγράμματα, τεχνικές, αρχές και μέσα διακυβέρνησης των υποκειμένων από μία κεντρική αρχή, από ένα κράτος.

⁵ Εφεξής, *STP*, ή *παραδόσεις 1977-78*

παράδοση της 1^{ης} Φεβρουαρίου 1978, η οποία εντάχθηκε στο συλλογικό τόμο, *The Foucault Effect*⁶, με τον τίτλο “Governmentality”, καθώς και στις πέμπτη, δωδέκατη και δέκατη τρίτη παραδόσεις. Οι παραδόσεις 1977-78 είναι ιδιαίτερα σημαντικές καθώς λειτουργούν ως ιστορικοί οδοδείκτες των ορθολογικοτήτων που μας συνέχουν. Ο Φουκώ εξετάζει σε βάθος τεσσάρων αιώνων, από τον 16^ο έως τον 20^ο, τη γενεαλογική συγκρότηση των εννοιών που συνθέτουν αυτό που ονομάζει *νέα τέχνη διακυβέρνησης*.⁷ Εδώ είναι εξίσου σημαντικό να δούμε τι νέο κομίζει ο φιλελευθερισμός ως μια νέα ορθολογικότητα, αλλά και ως ενικότητα που μέσα από τη δική του διαδρομή εφάπτεται με παλαιότερες αλλά και με αναδυόμενες τεχνολογίες εξουσίας. Καθοριστική στις παραδόσεις 1977-78 είναι η έννοια της *ασφάλειας*, μιας νέας τεχνολογίας εξουσίας, ή νέου *dispositif*⁸ όπως συχνά αναφέρει ο Φουκώ, και του *πληθυσμού*, ενός δημογραφικού, οικονομικού και κοινωνικού δεδομένου επί του οποίου αρθρώνεται η νέα τέχνη διακυβέρνησης.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα αναφερθώ στην αντίληψη του Φουκώ για τον φιλελευθερισμό ως μια νέα ορθολογικότητα του κυβερνάν. Ο Φουκώ θα αναζητήσει τις βασικές αρχές του φιλελευθερισμού στους φιλοσόφους του φυσικού δικαίου και τους Άγγλους ωφελιμιστές του 18^{ου} αιώνα. Θα σταθώ στην έννοια της «ελευθερίας» στον φιλελευθερισμό, στη σημασία της απελευθέρωσης του εμπορίου, στην ανάδειξη της αρχής της ωφελιμότητας και στην εδραίωση μιας «αληθολογίας της αγοράς».

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα παρουσιάσω τη βασική του προβληματική γύρω από το φαινόμενο που ο ίδιος ονομάζει, *νεοφιλελεύθερη κυβερνοσημότητα (neoliberal governmentality)* και τις έννοιες κλειδιά που το συνθέτουν, το υποβαστάζουν και το εδραιώνουν: νεοφιλελευθερισμός, κυβερνοσημότητα, αγορά, ανταγωνισμός, επιχείρηση,

⁶ *THE FOUCAULT EFFECT: Studies in Governmentality: with two lectures and an interview by Michel Foucault*, Edited by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, The University of Chicago Press, Chicago 1991

⁷ Όπως αναφέρει και ο Στιούαρτ Έλντεν (Stuart Elden), ο Φουκώ διακρίνει τρία μοντέλα κυβερνοσημότητας, διαδικασία την οποία, άλλοτε, ονομάζει «κυβερνητοποίηση του κράτους» (“governmentalisation of the state”): το αρχαϊκό μοντέλο της χριστιανικής ποιμαντορίας, τις διπλωματικές και στρατιωτικές τεχνικές των Ευρωπαϊκών κρατών και την αναδυόμενη έννοια της αστυνομίας. [Stuart Elden, “Rethinking Governmentality”, *Political Geography* (2006), doi: 10.1016/j.polgeo.2006.08.001]

⁸ Dispositifs: οι ποικίλοι θεσμικοί, φυσικοί και διοικητικοί μηχανισμοί και δομές γνώσεις που βελτιώνουν και διατηρούν την άσκηση εξουσίας εντός του κοινωνικού σώματος [βλ. Lazzarato Maurizio, “Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social”, στο, *Theory, Culture & Society*, published by SAGE, <http://www.sagepublications.com>, version of record – Dec 9, 2009, p. 110]. Αντίστοιχα, ο Γκρο σημειώνει ότι ο Φουκώ χρησιμοποιεί τον όρο “dispositif” «...για να μιλήσει για έναν μηχανισμό εξουσίας, μια που το *dispositif*” σημαίνει: “τρόπος διάταξης των εξαρτημάτων, των οργάνων ενός εργαλείου, ενός συστήματος. Τον ίδιο του τον μηχανισμό.” (Λεξικό *Petit Robert*) [βλ. Φρεντερίκ Γκρο, *Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Άντα Κλαμπατσέα, εκδόσεις: Νήσος, αναγνώσεις 5, Αθήνα 2007, σ. 112]

πολιτική οικονομία, ανθρώπινο κεφάλαιο, homo oeconomicus, κοινωνία πολιτών. Η βασική πηγή που θα χρησιμοποιήσω είναι η *Γέννηση της Βιοπολιτικής*. Ο Φουκώ θα ασχοληθεί, για πρώτη φορά, με τους σύγχρονους του σχεδόν νεοφιλελεύθερους στοχαστές. Πρόκειται για τους Γερμανούς ορντοφιλελεύθερους (την περίφημη Σχολή του Φράιμπουργκ που ακμάζει στη μεταπολεμική Γερμανία) και τους Αμερικανούς νεοφιλελεύθερους οικονομολόγους της σχολής του Σικάγο. Δευτερευόντως, θα μιλήσει για τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα στη Γαλλία.

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο, θα παρουσιάσω κάποιες αντιθετικές ερμηνείες περί της φουκωικής προβληματικής. Σύγχρονοι στοχαστές και μελετητές του Φουκωικού έργου εμπνέονται από τις *παραδόσεις* του Φουκώ και επιχειρούν χρησιμοποιώντας τις έννοιες και τα εργαλεία του να προσεγγίσουν ζητήματα του δικού μας παρόντος, να προβληματοποιήσουν νέα πεδία και να ανανεώσουν την ίδια τη φουκωική προβληματική. Ένα κορυφαίο ζήτημα αφορά στη θεματοποίηση της έννοιας της εξουσίας. Ο Κόλλιερ (Stephen J. Collier) διατυπώνει την άποψη ότι το φουκωικό έργο χαρακτηρίζει μία «εποχική» (“epochal”) σύλληψη της εξουσίας, καθώς επιμερίζει τους διάφορους τύπους της σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους. Με τη *Γέννηση της Βιοπολιτικής* διαβλέπει μια μικρή αλλά ουσιαστική μετακίνηση του Φουκώ προς μία τοπολογική και συνθετική αντίληψη της εξουσίας. Επιπλέον ζητήματα που θα τεθούν στο τελευταίο μέρος αφορούν στη σπουδαιότητα του δικαιωματικού λόγου, που αναδεικνύει η Μακ Νέι (Lois McNay), την οποία ο Φουκώ φαίνεται κάποιες φορές να παραβλέπει, καθώς και στη σημασία του χρήματος και της χρηματοπιστωτικής οικονομίας, ως διαστάσεων της νεοφιλελεύθερης κυβερνοησιμότητας που παραγνωρίζονται από τον Φουκώ, και τις οποίες αναδεικνύει με το κείμενό του ο Μ. Λατσαράτο (Maurizio Lazzarato).

1. ΦΟΥΚΩ & ΕΞΟΥΣΙΑ

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθώ συνοπτικά στις έννοιες της *πειθαρχίας* και της *βιοεξουσίας* που αναπτύσσει ο Φουκώ σε δύο ιδιαίτερα σημαντικά έργα του γύρω από την έννοια της εξουσίας: στο *Επιτήρηση και Τιμωρία - Η Γέννηση της Φυλακής (1975)*⁹ που παρουσιάζει την έννοια της «πειθαρχίας», και στον Α' τόμο της *Ιστορίας της*

⁹ Εφεξής *ΕΤ*

Σεξουαλικότητας, με τίτλο, *Βούληση για Γνώση (1976)*¹⁰, που εισάγει την έννοια της «βιοεξουσίας» καθώς και αυτή της «βιοπολιτικής». Το φαινόμενο της εξουσίας βρίσκεται στο επίκεντρο των ερευνών του Φουκώ, ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Οι ιστορικές του έρευνες πάνω στην τρέλα, τη φυλακή τη σεξουαλικότητα κτλ., συνοδεύονται από μια ανανέωση της θεωρητικής του σύλληψης για τα φαινόμενα της εξουσίας. Μια συνοπτική παρουσίαση των βασικών του θέσεων σχετικά με την εξουσία και τη συμπλοκή της με τις αναδύμενες ανθρωπιστικές επιστήμες, τα περίφημα καθεστώτα εξουσίας-γνώσης, θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τι νέο κομίζει η έννοια της *κυβερνησιμότητας* και ειδικότερα της φιλελεύθερης και νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας που ο Φουκώ εισάγει αργότερα στις παραδόσεις του στο κολέγιο της Γαλλίας. Ας αναφέρουμε εξ αρχής ότι με τη φιλελεύθερη τέχνη διακυβέρνησης έχουμε τη δυναμικότερη παρείσφρηση ενός τρίτου όρου στο σχήμα εξουσία-γνώση, αυτόν του «υποκειμένου», καθώς το πρόβλημα της διακυβέρνησης τίθεται από την πλευρά του ατόμου και προς εξασφάλιση των ελευθεριών του. Επιπρόσθετα το αίτημα για μια υποχώρηση του κράτους συνοδεύεται σε αρκετές περιπτώσεις με μια διασπορά κανονικοποιητικών μηχανισμών καθώς οι νέες ελευθερίες που παράγονται χρησιμοποιούνται την ίδια στιγμή ως μηχανισμοί ασφάλειας που καλούνται να διαχειριστούν τη διατάραξη της κοινωνικής ισορροπίας στη μεταπολεμική Ευρώπη.

1.1 Πειθαρχία¹¹

Στο πρώτο κεφάλαιο του *ET*, «Το σώμα των καταδίκων», που λειτουργεί και ως εισαγωγή του έργου του, ο Φουκώ θέτει το περίγραμμα μιας γενεαλογίας της εξουσίας. Μελετά συγκεκριμένα, μέσα σε μια περίοδο τριών αιώνων, από τα μέσα του 17^ο έως τα μέσα του 20^{ου}, την εδραίωση νέων μορφών εξουσίας, αυτών που ονομάζει *πειθαρχίες*. Θεωρεί τη συγκρότηση και εδραίωση των *πειθαρχιών* κομβικό συμβάν της νεωτερικότητας και αναδεικνύει τη συνακόλουθη ρήξη με το προγενέστερο μοντέλο εξουσίας, του νόμου και της παρακράτησης, που προσιδιάζει στο *ancien régime*.

¹⁰ Εφεξής *ΒΓ*

¹¹ Τόσο το παρόν κεφάλαιο όσο και το επόμενο για την έννοια της βιοεξουσίας αποτέλεσαν μέρη προγενέστερης εργασίας του γράφοντα για το μάθημα: 'Η έννοια του Πολιτικού' (χειμερινό εξάμηνο, 2014-15). Στην παρούσα εργασία εμφανίζονται επεξεργασμένα, ως ένα βαθμό, εκ νέου.

Οι έρευνες του επικεντρώνονται στο πεδίο της ποινικής δικαιοσύνης και τον οδηγούν σε μια σημαντική διαπίστωση: τη σταδιακή εξαφάνιση του τιμωρητικού θεάματος περί τα τέλη του 18^{ου} με αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο κολασμός, από τέχνη της αφόρητης οδύνης – μόνο τυχαία δεν είναι η εξαντλητική όσο και βασανιστική του αναφορά στο βασανιστήριο του Νταμιέν για αρκετές σελίδες στην αρχή του βιβλίου του – μετατρέπεται, μέσα σε λίγα χρόνια, σε μια οικονομία αναστολής δικαιωμάτων. Με τον Γαλλικό κώδικα του 1791, η ποινή αφορά πλέον στην απώλεια ενός αγαθού και ενός δικαιώματος. Ωστόσο, οι μετασχηματισμοί της ποινικής δικαιοσύνης δεν επήλθαν ούτε όλοι μαζί ούτε ολοκληρώθηκαν διά μιας και, υπό αυτή την έννοια, παρέμεινε και παραμένει πάντα ένα τιμωρητικό συμπλήρωμα.

Το νεωτερικό υποκείμενο μαζί με τις μεταβολές που υφίσταται στο νομικό επίπεδο, θα επενδυθεί, επίσης, με μια προσωπικότητα η οποία χρήζει διαρκούς διερεύνησης. Το ποινικό σύστημα απευθύνεται όλο και πιο συχνά στην ψυχή την καρδιά, τη σκέψη, τη βούληση και τις διαθέσεις. Ο Κώδικας δικάζει, αφενός νομικά υποκείμενα, αφετέρου, διάφορα πάθη, ένστικτα, ανωμαλίες, αναπηρίες. Ο Φουκώ σημειώνει ότι, διά της πλαγίας οδού, εισέρχεται κάτι νέο στην ετυμολογία: η γνώση για τον εγκληματία. Αναδύεται μια πανστρατιά ειδικών επιστημόνων και νέων λόγων αλήθειας που διαπλέκονται με την ποινική δικαιοσύνη. Η εγκληματολογία και η ψυχιατρική πραγματογνωμοσύνη, «... καθώς εγγράφουν τις παραβάσεις στο πεδίο των αντικειμένων που είναι επιδεκτικά επιστημονικής γνώσης, προσφέρουν στους μηχανισμούς της νόμιμης τιμωρίας μια δικαιολογημένη επιβολή όχι πλέον μόνο στις παραβάσεις αλλά και στα άτομα· όχι μόνο σ' αυτό που έκαναν, αλλά και σε αυτό που είναι, που θα είναι και που μπορούν να είναι. [...] Μια άλλη αλήθεια διαπέρασε εκείνη που απαιτούσε η δικαστηριακή μηχανική: μια αλήθεια που, διαπλεγμένη με την πρώτη, μετατρέπει την επιβεβαίωση ενοχής σε ιδιότυπο επιστημονικό-νομικό πλέγμα».¹² Εδώ έχουμε τη διατύπωση μιας βασικής θέσης που συνέχει το σύνολο του φουκωικού έργου: η αλήθεια, ή καλύτερα οι επιμέρους αλήθειες των αναδυόμενων ανθρωπιστικών επιστημών, συνδέονται, επικάθονται, αλληλοϋποστηρίζονται και τροφοδοτούν εκ νέου τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς. Έχουμε περισσότερο ένα σύστημα εξουσίας-γνώσης, παρά μια γνώση στον αντίποδα της εξουσίας.

¹² Foucault Michel, Το σώμα των καταδίκων, στο, *Επιτήρηση και Τιμωρία Η Γέννηση της Φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2011, σσ. 27-28

Ο Φουκώ δεν περιορίζεται στη μελέτη της εξέλιξης των κανόνων δικαίου, μολονότι είναι η χρυσή εποχή των διαφωτιστών και των μεταρρυθμιστών, καθώς κάτι τέτοιο θα οδηγούσε στο λανθασμένο συμπέρασμα της σπουδαιότητας μιας προόδου του ανθρωπισμού ή των επιστημών του ανθρώπου, επιχείρημα που θα επιχειρήσει να αποδομήσει. Οι τέσσερις βασικοί κανόνες της μελέτης του είναι οι εξής: 1) Επικέντρωση όχι τόσο στα κατασταλτικά αποτελέσματα των τιμωρητικών μηχανισμών όσο στα θετικά αποτελέσματα που μπορούν να επάγουν. Αναδεικνύει έτσι τη θετική-παραγωγική πλευρά της εξουσίας. 2) Οι τιμωρητικές μέθοδοι δεν συλλαμβάνονται ως απλές συνέπειες των κανόνων δικαίου ή ως ενδείξεις κοινωνικών δομών (βλ. Emile Durkheim) αλλά διατηρούν μια μη-αναγώγιμη ιδιαιτερότητα και εξετάζονται από την οπτική γωνία μιας πολιτικής τακτικής. 3) Αναζητά την κοινή μήτρα της ιστορίας του ποινικού δικαίου και της ιστορίας των επιστημών του ανθρώπου. 4) Η εμφάνιση της «ψυχής» στην ποινική δικαιοσύνη μαζί με την πρακτική μιας ολόκληρης «επιστημονικής» γνώσης συνιστούν αποτέλεσμα του μετασχηματισμού στον τρόπο που το σώμα επενδύεται από τις σχέσεις εξουσίας.¹³

Το γενικό θέμα του φουκωικού έργου είναι ότι τα τιμωρητικά συστήματα των κοινωνιών μας πρέπει να μελετηθούν με βάση μια ορισμένη πολιτική οικονομία του ανθρώπινου σώματος. Γράφει ο Φουκώ: «... το σώμα βρίσκεται επίσης άμεσα βυθισμένο σε ένα πολιτικό πεδίο: [...] το σώμα επενδύεται από σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας καθόσον συνιστά παραγωγική δύναμη. Η συγκρότησή του ως εργασιακής δύναμης είναι εφικτή μόνο αν εντάσσεται σε ένα σύστημα καθυπόταξης [...] ως πολιτικό εργαλείο...».¹⁴ Η θέση αυτή φαινομενικά συγγενεύει με τη μαρξική προσέγγιση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Ωστόσο ο Φουκώ διατυπώνει τις ενστάσεις του τόσο απέναντι στον Μαρξισμό όσο και απέναντι στις θεωρίες του κράτους και του κοινωνικού συμβολαίου. Μιλάει για μια μικροφυσική της εξουσίας η οποία είναι περισσότερο μια στρατηγική και όχι ιδιοκτησία του κράτους ή μιας τάξης. Αυτές οι σχέσεις εξουσίας κατέρχονται πολύ βαθιά στην κοινωνία και η ανατροπή τους δεν υπακούει στον κανόνα του «όλα ή τίποτα». Χαρακτηριστική είναι και η αντίθεση του στην έννοια της *ιδεολογίας*, όπως και στην έννοια της *αλλοτρίωσης*. Η εξουσία παράγει γνώση για τον Φουκώ. Οι δύο όροι δεν αντιπαρατίθενται, δεν αποτελούν ένα διαζευκτικό δίπολο: «το υποκείμενο γνώσης, τα αντικείμενα προς γνώση και οι τροπικότητες

¹³ Στο ίδιο, σσ. 32-33

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 35

γνώσης αποτελούν ισάριθμα αποτελέσματα αυτών των θεμελιωδών διαπλοκών της εξουσίας-γνώσης και των ιστορικών μετασχηματισμών τους. [...] Αντί να βλέπουμε σ' αυτή την ψυχή τα αναζωπυρωμένα απομεινάρια μιας ιδεολογίας, θα έπρεπε να αναγνωρίσουμε περισσότερο το σημερινό σύστοιχο μιας καθορισμένης τεχνολογίας της εξουσίας επί του σώματος [και παρακάτω] η ψυχή [...] είναι κάτι υπαρκτό [...] παράγεται συνεχώς [...] εντός του σώματος μέσω της λειτουργίας μιας εξουσίας [...] Υπάρχει μια ιστορική πραγματικότητα αυτής της ψυχής [...] Ο άνθρωπος για τον οποίο μας μιλούν και τον οποίο μας καλούν να ελευθερώσουμε είναι ήδη καθαυτός το αποτέλεσμα μιας καθυπόταξης πολύ βαθύτερης από τον ίδιο. Μια "ψυχή" τον κυριεύει και τον φέρνει στην ύπαρξη, που αποτελεί αυτή η ίδια μέρος του ελέγχου που ασκεί η εξουσία επί του σώματος. Η ψυχή ως αποτέλεσμα και όργανο μιας πολιτικής ανατομίας, η ψυχή ως φυλακή του σώματος».¹⁵

Σύμφωνα με τη φουκωική προβληματική το νεωτερικό υποκείμενο, συγκροτείται από το πλέγμα εξουσία-γνώση. Η εξουσία-γνώση εμφανίζεται ως πανταχού παρούσα και, κατά αντίστοιχο – σε ένα πρώτο επίπεδο – τρόπο με την αλτουσεριανή ιδεολογική έγκληση, ελέγχει και καθυποτάσσει τα υποκείμενα. Αλλά, η διαδικασία είναι κυρίως θετική/παραγωγική – έχουμε την ανάδυση νέων υποκειμενικοτήτων – και κατά αυτό τον τρόπο, δεν αποδίδεται βαρύτητα τόσο στα κατασταλτικά, όσο στα δημιουργικά αποτελέσματα της εξουσίας. Επιπλέον, πάντα υπάρχουν περιθώρια αντίστασης. Για την ακρίβεια όπου υπάρχει εξουσία υπάρχει και αντίσταση, ισχυρίζεται ο Φουκώ. Μολαταύτα, στο *ET* η αίσθηση είναι ότι έχουμε απομακρυνθεί οριστικά από το παραδοσιακό *συγκροτούν υποκείμενο*, και παρόλη, ή ακριβώς λόγω της θετικής διάστασής της, η εξουσία, ήτοι οι μηχανισμοί της και οι πολλαπλές τροπικότητες της πειθαρχίας που τείνουν να αποτελέσουν το μοντέλο άσκησής της, είναι αυτή που συγκροτεί τα υποκείμενα.

Το νέο μοντέλο εξουσίας βασίζεται στην εμπειρική έρευνα και αντικαθιστά αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «ιεροεξεταστικό μοντέλο». Ο Φουκώ με το *ET* καταδεικνύει πως οι τεχνικές της πειθαρχίας που προϋπήρχαν σε μοναστήρια, στρατώνες, εργαστήρια, νοσοκομεία κλπ., συνιστούν διαφοροποιημένες πειθαρχικές μεθόδους οι οποίες σταδιακά συγκροτούνται σε γενικές φόρμουλες κυριαρχίας. Ο Μπάρυ Σμαρτ (Barry

¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 37-39

Smart)¹⁶ συνοψίζει τα εργαλεία της, κατά Φουκώ, πειθαρχικής εξουσίας: α) Η ιεραρχική παρατήρηση. Η έννοια της ιεραρχίας δεν σημαίνει ότι η εξουσία είναι ιδιότητα κάποιου ή κατέχεται από κάποιον αποκλειστικά. Έχει μάλλον το χαρακτήρα μιας μηχανής. β) Η κανονικοποιητική κρίση. Αναφορά σε ένα μικροσύστημα ποινών στο εργοστάσιο, στο σχολείο, στο στρατόπεδο, στο νοσοκομείο, κ.ο.κ. Αυτό που τιμωρείται είναι η μη-συμμόρφωση. Μέσω πρακτικών ανταμοιβής και τιμωρίας, ο στόχος της πειθαρχικής εξουσίας δεν είναι τόσο η εξιλέωση ή η καταπίεση, αλλά η ομαλοποίηση μέσω της επιτήρησης. γ) Η εξέταση – το κανονικοποιητικό βλέμμα. Το πεδίο ορατότητας συγκροτείται ως πεδίο άσκησης εξουσίας. Έχουμε την ταξινόμηση φακέλων, εγγράφων, αρχείων και τη σύσταση των ατομικών περιπτώσεων. δ) Τις διαδικασίες διάχυσης των πειθαρχικών εξουσιών στο κοινωνικό σώμα μέσα από: i) την εξάπλωση των πειθαρχικών ιδρυμάτων, ii) την εμφάνιση θετικών και παραγωγικών πειθαρχιών, iii) την αποϊδρυματοποίηση των πειθαρχικών μηχανισμών, iv) την οργάνωση του αστυνομικού μηχανισμού.¹⁷ Η διάχυση των πειθαρχικών μηχανισμών οδηγεί στην πειθαρχική κοινωνία. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με εκτεταμένες ιστορικές διεργασίες: I) δημογραφικές και οικονομικές, II) νομικό-πολιτικές, III) επιστημονικές. Ο Φουκώ σημειώνει ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συνδέεται με την ανάπτυξη των πειθαρχικών μηχανισμών, ωστόσο οι πειθαρχικές τεχνολογίες δεν μπορούν να εξαχθούν μόνο από την οικονομία. Πρόκειται σαφώς για αιχμή εναντίον του μαρξισμού, τουλάχιστο στην ορθόδοξη του εκδοχή.

Για την κατανόηση του μηχανισμού της πειθαρχίας σημαντική είναι η αναφορά του Φουκώ στο Πανοπτικό (Panopticon) του Τζέρεμι Μπένθαμ (Jeremy Bentham) που εκδόθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Πέρα από το *ET*, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στο Πανοπτικό, ο Φουκώ προβαίνει σε ορισμένες χρήσιμες επισημάνσεις και στη συζήτησή του με τους Μπαρού (Jean Pierre Barou) και Περό (Michelle Perrot), που εκδόθηκε με τον τίτλο: «Το μάτι της εξουσίας».¹⁸ Εδώ ο Φουκώ συνδέει την εφεύρεση του Μπένθαμ και τη διάχυση της ως

¹⁶ Smart Barry, «M. Foucault: Υποκείμενα Εξουσίας, Αντικείμενα Γνώσης», στο, *ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ*, τόμος II, επιστημονική επιμέλεια: Μ. Πετμεζίδου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, Ιούνιος 1999, σ. 184

¹⁷ Η έννοια της «αστυνομίας» όπως και αυτή της «στατιστικής» είναι για τον Φουκώ τα χαρακτηριστικά εργαλεία του σύγχρονου κράτους και εκφράζουν κομβικές στιγμές αυτού που ονόμασε βιοεξουσία. Αναφορά στις παρούσες έννοιες γίνεται, μεταξύ άλλων, και στο *Βούληση για Γνώση και στο* «Δυο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία»

¹⁸ Foucault, Michel, «Το μάτι της εξουσίας», στο, *Πειθαρχία και Γνώση*, (επιμέλεια: Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης), Αθήνα: Ε.Μ.Ε.Α., 1994, 11-24.

τεχνολογίας κατάλληλης να επιλύει τα προβλήματα επιτήρησης, με μια αναγκαία στροφή προς τη μελέτη της εξουσίας στον χώρο. Αυτό που χαρακτηρίζει τις νέες πειθαρχικές τεχνικές είναι ότι μπορούν να εντοπιστούν στους επιμέρους χώρους (σχολεία, εργοστάσια, φυλακές, νοσοκομεία κ.ά.) και συνακόλουθα, συναρθρώνονται με αρχιτεκτονικά σχέδια και μελέτες που εφεξής, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, θα εκπονούνται θέτοντας ως κεντρικό στοιχείο του σχεδιασμού τους τις ανάγκες της επιτήρησης.

Ένα επιπλέον στοιχείο, το οποίο θίξαμε ακροθιγώς παραπάνω, και διαπνέει τόσο το *ET*, όσο και την εν λόγω συνέντευξη, είναι η κριτική στην αντίληψη μιας χειραφετητικής γνώσης, μιας προόδου του ανθρώπου, ως αποτέλεσμα του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Σύμφωνα με τον Φουκώ, οι διαφωτιστές επιχειρούν μια φιλοσοφική θεμελίωση του βλέμματος, της ορατότητας και της καθαρότητας, τα οποία τείνουν να αποτελέσουν μοντέλο για τη νέα πολιτική και ηθική τάξη. Ο Φουκώ αντιμετωπίζει κριτικά τον Ρουσσώ και την έννοια της «κοινής γνώμης», καθώς μέσα από μια προβληματική καθαρότητας και διαφάνειας εντός, και διά του κοινωνικού όλου, αυτό που εν τέλει προάγεται είναι μια διαρκής εκλέπτυνση και διασπορά των μηχανισμών επιτήρησης και πειθαρχίας. Στον αντίποδα λοιπόν μιας αντίληψης περί προόδου μέσω μιας χειραφετητικής γνώσης, ο Διαφωτισμός αντιμετωπίζεται κριτικά από τον Φουκώ καθώς οι νέες επιστήμες που κυοφορεί, συμπλέκονται εν τέλει με την εξουσία παράγοντας και διασπείροντας στον κοινωνικό χώρο πειθαρχικούς τόπους, μηχανισμούς και τροπικότητες που μοιάζουν αδιάβλητοι και απροσπέλαστοι.

Έτσι οι διατυπώσεις του Φουκώ, σύμφωνα με τον Βάλζερ (Michael Walzer), ενίοτε δημιουργούν την αίσθηση ενός κλειστού κόσμου όπου κανένας δεν μπορεί να δραπετεύσει: ενός “*carceral archipelago*”.¹⁹ Γράφει ο Φουκώ: «Πρόκειται για μια μηχανή στην οποία εμπλέκεται όλος ο κόσμος, τόσο αυτοί που ασκούν την εξουσία όσο και αυτοί πάνω στους οποίους ασκείται η εξουσία. [Η εξουσία] γίνεται μηχανισμός του οποίου κανένας δεν είναι δικαιούχος».²⁰ Επιπλέον, ενώ ο Φουκώ αποδέχεται ότι οι νέοι μηχανισμοί, οι νέες κατανομές της εξουσίας καθίστανται το αναγκαίο υπόβαθρο για την οργάνωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δεν αντιλαμβάνεται την ανισότητα στο πεδίο της παραγωγής υπό τους

¹⁹ Walzer Michael, “The Politics of Michel Foucault”, in, *FOUCAULT A Critical Reader*, edited by David Couzens Hoy, Blackwell Publishers, Oxford UK & Cambridge USA, 1986

²⁰ Foucault, Michel, «Το μάτι της εξουσίας»... ό.π., σ. 18

όρους μιας εγγενούς αντίφασης που μέλλει ωστόσο να ξεπεραστεί υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Οι ρίζες των πειθαρχικών μηχανισμών είναι πολύ βαθιές, συγκροτώντας ουσιαστικά τα υποκείμενα με όρους αλήθειας και όχι ψευδούς συνείδησης, αλλοτρίωσης ή αντίφασης. Γράφει ο Φουκώ: «Βέβαια, σε αυτή τη μηχανή κανένας δεν καταλαμβάνει την ίδια θέση με κάποιον άλλον και ορισμένες θέσεις υπερέχουν, επιτρέποντας να παραχθούν αποτελέσματα πρωτοκαθεδρίας. Έτσι, αυτές οι θέσεις μπορούν να παγιώσουν μια ταξική κυριαρχία, στο βαθμό μάλιστα που αποσυνδέουν την εξουσία από την ατομική δύναμη. [...] Δεν μπορείς να αποδώσεις την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό ούτε να διανοηθείς την τεχνολογική τους ανάπτυξη αν, ταυτόχρονα, δεν λάβεις υπόψη σου και τους μηχανισμούς εξουσίας. [...] Χρειάστηκε να υπάρξει και αυτή η νέα κατανομή εξουσίας που ονομάζεται πειθαρχία...». Ο Φουκώ διαφοροποιείται από μία ορθόδοξη μαρξιστική προσέγγιση που αναπαράγει το μοναρχικό μοντέλο της κυριαρχίας: «Αυτές οι τακτικές εφευρέθηκαν και οργανώθηκαν με αφετηρία τοπικές συνθήκες και ιδιαίτερες αναγκαιότητες. Σχεδιάστηκαν κομμάτι-κομμάτι πριν έρθει μια ταξική στρατηγική για να τις οριστικοποιήσει σε τεράστια συνεκτικά σύνολα». Προς ώρας, παραμένουμε εντός ενός *carceral continuum*.

Η συνέντευξη κλείνει με ορισμένες διατυπώσεις που επιχειρούν να άρουν τη φαινομενική παντοδυναμία των πειθαρχικών μηχανισμών. Ο Φουκώ κάνει αναφορά στις αντιστάσεις ενάντια στην πειθαρχική εξουσία: «Θα πρέπει, λοιπόν, να αναλυθεί το σύνολο των αντιστάσεων στο Πανοπτικό με όρους τακτικής και στρατηγικής, με την παραδοχή ότι κάθε επίθεση από τη μια πλευρά χρησιμεύει ως σημείο στήριξης για μια αντεπίθεση από την άλλη πλευρά. Η ανάλυση των μηχανισμών εξουσίας δεν τείνει να καταδείξει ότι η εξουσία είναι ταυτόχρονα ανώνυμη και πάντα νικήτρια. Πρόκειται, αντίθετα, για τον εντοπισμό των θέσεων και τρόπων δράσης του καθενός, των δυνατοτήτων αντίστασης και αντεπίθεσης των μεν και των δε». ²¹ Θα αφήσουμε για την ώρα το ζήτημα των αντιστάσεων με μια επισήμανση: φαίνεται, κατά έμμεση ομολογία του Φουκώ, να δυσχεραίνουν οι δυνατότητες σύνταξης τους όσο εκλεπτύνονται οι εξουσιαστικοί μηχανισμοί και εδραιώνεται μια βιοεξουσία. Στην ίδια συνέντευξη, έχει ισχυριστεί, ότι το Πανοπτικό αποτελούσε ένα πρόγραμμα-ουτοπία, και ότι ήδη από την εποχή του Μπένθαμ το θέμα μιας εξουσίας πειθαρχικής είχε ξεπεραστεί από μηχανισμούς πολύ πιο διεισδυτικούς. Πρόκειται για τους

²¹ Στο ίδιο, σ. 23

μηχανισμούς μιας βιοεξουσίας που επέτρεπαν «τη ρύθμιση των πληθυσμιακών φαινομένων, τον έλεγχο των διακυμάνσεών τους, την αντιστάθμιση των μη κανονικοτήτων τους».²²

1.2 Βιοεξουσία

Ο Φουκώ χρησιμοποιεί την έννοια της *βιοεξουσίας* καθώς και αυτή της βιοπολιτικής πρώτη φορά στις διαλέξεις που έδωσε στη Βραζιλία.²³ Στη συνέχεια, στην παράδοση της 17^{ης} Μαρτίου στο Κολλέγιο της Γαλλίας, το 1976 (πρόκειται για την τελευταία παράδοση του ακαδημαϊκού έτους 1975-76).²⁴ Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο του *Βούληση για Γνώση*, με τίτλο, «Δικαίωμα θανάτου και εξουσία επί της ζωής». Στο *ΥΚ*, χρησιμοποιεί τον όρο βιοπολιτική της ανθρώπινης φυλής. Ενώ στο *ΒΓ*, βιοπολιτική του πληθυσμού. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθώ κυρίως στο *ΒΓ* και δευτερευόντως στη διάλεξη του 1976. Η βιοεξουσία είναι κάτι που εμφανίζεται μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, υποστηρίζει ο Φουκώ. Αφορά σε φαινόμενα που συνδέονται με έναν πληθυσμό, ο οποίος αυξάνεται, συγκεντρώνεται στις πόλεις και αποκτάει τις δικές του κανονικότητες, καθώς και στις αντίστοιχες τεχνολογίες εξουσίας που επιδιώκουν να τον διαχειριστούν σε όλη του τη συνθετότητα. Οι νέες αυτές τεχνολογίες, στη συνάρθρωση τους με τα αναδυόμενα πεδία επιστημονικής γνώσης, συνιστούν αυτό που ο Φουκώ ονομάζει βιοεξουσία. Ειδοποιό χαρακτηριστικό της, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι η στόχευση στον άνθρωπο ως είδος και τα συνολικά φαινόμενα του πληθυσμού.

Στο *ΒΓ*, βασική μέριμνα του Φουκώ είναι η αποδόμηση της υπόθεσης της καταστολής όσον αφορά τη σεξουαλικότητα των σύγχρονων υποκειμένων.²⁵ Αντλαμβάνεται το σεξ ως ιδέα που αναπτύσσεται στο εσωτερικό του συστήματος σεξουαλικότητας το οποίο δημιουργείται ιστορικά από τη διαπλοκή των σύγχρονων τεχνικών εξουσίας με τη γνώση. Επαναλαμβάνει τις βασικές διατυπώσεις του περί εξουσίας όπως τις είχε καταθέσει στο *ΕΤ*:

²² Στο ίδιο, σ. 20

²³ Η πρώτη φορά που ο Φουκώ χρησιμοποιεί τις φράσεις «βιοεξουσία» και «βιοπολιτική» είναι στις παραδόσεις του Οκτωβρίου/Νοεμβρίου του 1974 στη Βραζιλία πάνω στην ιατρική φροντίδα και τις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας.

²⁴ Foucault Michel, *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, εκδόσεις: Ψυχογιός, Αθήνα 2002. (Εφεξής, *ΥΚ*)

²⁵ Σε συνέντευξή του μετά την κυκλοφορία του *ΒΓ*, δηλώνει ο Φουκώ: «Δεν θέλω να κάνω την ιστορική κοινωνιολογία μιας απαγόρευσης αλλά την πολιτική ιστορία μιας παραγωγής “αλήθειας”». [βλ., Φουκώ: Όχι στο βασιλιά σεξ, 1977, στο, *Φουκώ Μισέλ, εξουσία, γνώση και ηθική* μτφρ., Ζήσης Σαρίκας, εκδόσεις: Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 72]

η αντίσταση δεν βρίσκεται σε σχέση εξωτερικότητας ως προς την εξουσία, αλλά είναι ο αναπόφευκτος έτερος πόλος μιας σχέσης. Αναδεικνύει τον σχεσιακό χαρακτήρα της εξουσίας και υιοθετεί το μοντέλο του πολέμου για τη σύλληψη της διαπλοκής εξουσίας και αντίστασης.²⁶ Γράφει ο Φουκώ: «Εν ολίγοις, ζητούμενο είναι να προσανατολιστούμε σε μια σύλληψη της εξουσίας που αντικαθιστά το πρωτείο του νόμου με την οπτική γωνία της στόχευσης, το πρωτείο της απαγόρευσης με την οπτική της τακτικής αποτελεσματικότητας, το πρωτείο της ανώτατης αρχής με την ανάλυση του πολλαπλού και ευμετάβλητου πεδίου σχέσεων δύναμης όπου παράγονται αποτελέσματα κυριαρχίας, που είναι μεν σφαιρικά αλλά ποτέ απολύτως σταθερά· το στρατηγικό μοντέλο παρά το μοντέλο του δικαίου».²⁷

Για τον Φουκώ η «σεξουαλικότητα» είναι το όνομα που μπορούμε να δώσουμε σε ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα και την ίδια στιγμή το στοιχείο με τη μεγαλύτερη εργαλειακότητα στο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας. Πρόκειται για ένα σύστημα όπου συναρθρώνονται οι μηχανισμοί επιλαβής της ζωής με τις νέες λειτουργίες του συστήματος εξουσίας-γνώσης. Έχουμε να κάνουμε με μια εξουσία επί της ζωής η οποία έχει δύο πόλους: ο πρώτος πόλος, που αναπτύσσεται εκτενώς στο *ET*, και τοποθετείται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, αφορά σε διαδικασίες που εδραιώνουν το σώμα ως μηχανή. Έχουμε την ανάπτυξη των πειθαρχικών τεχνικών, μιας ανατομοπολιτικής του ανθρωπίνου σώματος. Ο δεύτερος πόλος, γύρω στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, αναπτύσσει τεχνικές πάνω στο σώμα-είδος. Οδηγούμαστε σε μια βιοπολιτική του πληθυσμού (βλ. δημογραφία, πλουτοπαραγωγικές πηγές και κατοικία, πινακοθέτηση του πλούτου και της κυκλοφορίας του, ρυθμίσεις πάνω στη ζωή και τη διάρκειά της κ.ο.κ.). Αντίστοιχες θέσεις έχει διατυπώσει και λίγο πριν τη *ΒΓ*, την άνοιξη του 1976, στην τελευταία παράδοση της χρονιάς, στο κολέγιο της Γαλλίας: «... η πειθαρχία προσπαθεί να διευθύνει το πλήθος των ανθρώπων, στο βαθμό που το πλήθος

²⁶ Όπως αναφέρει σε συνέντευξή του: «... το σημείο αναφοράς μας δεν πρέπει να 'ναι στο μεγάλο μοντέλο της γλώσσας και των σημείων αλλά στο μοντέλο του πολέμου και της μάχης. [...] η ιστορία που μας φέρει και μας καθορίζει έχει μορφή πολέμου παρά μορφή γλώσσας: σχέσεις εξουσίας παρά σχέσεις νοήματος». [βλ., *Αλήθεια και εξουσία, Συζήτηση με τον Α. Fontana και τον Ρ. Pasquino το 1977, στο, Μισέλ Φουκώ, εξουσία, γνώση και ηθική* μτφρ., Ζήσης Σαρίκας, εκδόσεις: Ύψιλον, Αθήνα 1987, σ. 17]

²⁷ Foucault, Michel, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας Ι, Η Βούληση για Γνώση*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 120 [Ο Φουκώ, σε μεταγενέστερη συνέντευξή του (1977), ορίζει το κράτος ως ένα είδος *μεταεξουσίας*, ή υπερδομής που στηρίζεται σε προϋπάρχουσες σχέσεις εξουσίας. Στο βαθμό που απορρίπτει την αντίληψη του κράτους ως αποτέλεσμα ενός κοινωνικού συμβολαίου, μιας κοινής βούλησης, η εξουσία του αφορά περισσότερο σε μια κωδικοποίηση τακτικών ελιγμών και στρατηγικών, όπου, το παρόν κάθε φορά κράτος μοιάζει να είναι το σημείο κατάκτησης ανταγωνιστικών πολεμικών τακτικών. Η υιοθέτηση του πολεμικού μοντέλου επιχειρεί να υποσκάψει τη φιλελεύθερη αντίληψη για το κράτος: «Μήπως λοιπόν πρέπει να αντιληφθούμε όλα τα προβλήματα της εξουσίας με όρους σχέσεων πολέμου;» (βλ., *Αλήθεια και εξουσία, Συζήτηση με τον Α. Fontana και τον Ρ. Pasquino το 1977 ...*, ό.π., σ. 26)]

αυτό μπορεί να αποδομηθεί σε σώματα ατόμων προς επιτήρηση, [...] Και έπειτα η νεοπαγής τεχνολογία [εννοεί τη βιοεξουσία] αναφέρεται στο πλήθος των ανθρώπων [...] επειδή [...] αυτό σχηματίζει μια συνολική μάζα [...] η δεύτερη εξουσία δεν εξατομικεύει [όπως η πρώτη] αλλά μαζικοποιεί, θα λέγαμε, δεν κινείται στην κατεύθυνση του ανθρώπου-σώματος, αλλά του ανθρώπου-είδους».²⁸

Ας μείνουμε λίγο στην παράδοση της 17^{ης} Μαρτίου 1976, όπου ο Φουκώ απαριθμεί μια σειρά από φαινόμενα τα οποία εμπίπτουν στην επικράτεια της βιοπολιτικής.²⁹ Τί μπορεί λοιπόν να περιλαμβάνει μια βιοπολιτική του ανθρωπίνου είδους; Τα φαινόμενα της γεννητικότητας, της θνησιμότητας και της νοσηρότητας (λ.χ. το ζήτημα των ενδημιών ως γεγονότων αφαίμαξης δυνάμεων και αύξησης του οικονομικού κόστους της παραγωγικής διαδικασίας), αλλά και μια σειρά από μεθόδους για την κατανόησή τους, όπως οι δημογραφικές μετρήσεις και οι στατιστικές μετρήσεις που συνδράμουν στο σχεδιάσμα μιας πολιτικής. Έτσι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα έχουμε τη θέσπιση μιας ιατρικής που προσβλέπει, μέσω μιας τυποποίησης της γνώσης και μιας γενικευμένης ιατρικής περίθαλψης, στην κατοχύρωση της δημόσιας υγιεινής. Και τον 19^ο αιώνα, με την εκβιομηχάνιση, έχουμε μια βιοπολιτική όλο και ορθολογικότερη σε οικονομικό επίπεδο με την εισαγωγή θεσμών και πρακτικών πρόνοιας όπως η αποταμίευση και η κοινωνική ασφάλιση. Αλλά και την ανάδειξη και προβληματοποίηση της σχέσης του ανθρώπου ως είδους με το φυσικό του περιβάλλον, μέσα από τα προβλήματα που εισάγει η σύγχρονη βιομηχανική πόλη.

Οι παραπάνω πρακτικές αρθρώνονται επί τη βάση ενός νέου δεδομένου το οποίο ήταν άγνωστο τόσο στη θεωρία του δικαίου όσο και στην πειθαρχική πρακτική: πρόκειται για την έννοια του *πληθυσμού*, ο οποίος εμφανίζεται την ίδια στιγμή ως πρόβλημα επιστημονικό, βιολογικό και πολιτικό, κοντολογίς, ως μήτρα των φαινομένων για τα οποία απαιτείται μια βιοπολιτική παρέμβαση. Πρόκειται για μαζικά φαινόμενα για τα οποία απαιτούνται νέοι μηχανισμοί με διακριτές λειτουργίες. Οι μηχανισμοί αυτοί (στατιστική αστυνομία, ιατρικοί θεσμοί κτλ.) παρεμβαίνουν στους παράγοντες που καθορίζουν τα γενικά φαινόμενα έχοντας ως γενικό στόχο την παράταση της ανθρώπινης ζωής. Έτσι,

²⁸ Foucault Michel, Παράδοση της 17^{ης} Μαρτίου 1976, στο, *ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, εκδόσεις: Ψυχογιός, Αθήνα, Νοέμβριος 2012, σσ. 297-8

²⁹ τα φαινόμενα που συνδέονται με τη σεξουαλικότητα θα επεξεργαστούν πληρέστερα στο ΒΓ και αυτά που συνδέονται με την κυβερνησιμότητα στις μετέπειτα παραδόσεις του Φουκώ στο κολέγιο της Γαλλίας τις χρονιές 1977-78 και 1978-79

διαφοροποιούμενη από την πειθαρχική εξουσία, η βιοπολιτική δεν στοχεύει τόσο στην ατομική εκπαίδευση όσο στην προσέγγιση του ατόμου μέσω συνολικών μηχανισμών. Αυτό που οφείλει να ληφθεί υπόψη είναι η ζωή, οι βιολογικές διεργασίες του ανθρώπου ως είδους, και να διασφαλιστεί όχι η πειθάρχησή τους αλλά η ρύθμισή τους. Χαρακτηριστικά, ο θάνατος σταδιακά απαξιώνεται· τίθεται εκτός του πεδίου δράσης της βιοεξουσίας· ενώ, αντίθετα, για την κυριαρχία ήταν η έσχατη και κορυφαία στιγμή επιβεβαίωσής της.³⁰

Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έχουμε δύο τεχνολογίες εξουσίας που αλληλεπικαλύπτονται: μια πειθαρχική τεχνολογία και μια βιοπολιτική τεχνολογία. Αμφότερες σηματοδοτούν την αναποτελεσματικότητα της *κυριαρχίας* και την υποκατάστασή της από τις νέες διακυβερνητικές τεχνικές: έχουμε ένα πρώτο βήμα με την πειθαρχία και την προσαρμογή της εξουσίας στο σώμα και ένα δεύτερο βήμα με τη βιοπολιτική και τη στόχευση στον πληθυσμό και τα μαζικά φαινόμενα. Η δεύτερη προσαρμογή είναι σαφώς δυσκολότερη, καθώς η εξουσία θα αναγκαστεί να επινοήσει πολύπλοκα όργανα συντονισμού και συγκεντρωτικής διαχείρισης. Σύμφωνα με τη φουκωική ορολογία έχουμε δύο ακολουθίες: την ακολουθία, σώμα – οργανισμός – πειθαρχία – θεσμοί· και την ακολουθία, πληθυσμός – βιολογικές διεργασίες – ρυθμιστικοί μηχανισμοί – κράτος. Η πρώτη, αφορά σε ένα οργανικό θεσμικό σύνολο, μια οργανική πειθαρχία. Και η δεύτερη, σ' ένα βιολογικό κρατικό σύνολο, μια βιορύθμιση από πλευράς κράτους.³¹ Ο Φουκώ προβαίνει σε δύο κρίσιμες παρατηρήσεις: από τη μία, «οι πειθαρχικές τεχνικές τείνουν πάντα να υπερβαίνουν το θεσμικό και τοπικό πλαίσιο στο οποίο ασκούνται και πολύ εύκολα στη συνέχεια αποκτούν μια κρατική διάσταση [χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της αστυνομίας] και από την άλλη, τα δύο αυτά σύνολα μηχανισμών, πειθαρχικό το ένα και ρυθμιστικό το άλλο δεν είναι του ίδιου επιπέδου. Ως εκ τούτου δεν αλληλοαποκλείονται και μπορούν να διαρθρωθούν από κοινού». ³² Στην πραγματικότητα αυτό συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η εργατούπολη του 19^{ου} αιώνα. Σε αυτήν, έχουμε μια κάθετη συνάρθρωση των πειθαρχικών μηχανισμών ελέγχου του σώματος και την εντατικοποίηση του αστυνομικού ελέγχου από την ίδια τη χωροταξία της πόλης ενώ, την ίδια στιγμή τίθενται σε λειτουργία μια σειρά από ρυθμιστικούς μηχανισμούς, όπως η κοινωνική ασφάλιση, η σχολική εκπαίδευση, το πρότυπο της αποταμίευσης

³⁰ Στο ίδιο, σσ. 301-2

³¹ Στο ίδιο, σσ. 306-7

³² Στο ίδιο, σσ. 307-8

(αργότερα θα τους αποκαλέσει μηχανισμού ασφάλειας). Αντίστοιχο παράδειγμα είναι και η σεξουαλικότητα. Ως αμιγής σωματική συμπεριφορά εμπίπτει στον πειθαρχικό έλεγχο, αλλά, επίσης, λόγω της σύνδεσης της με την αναπαραγωγή εντάσσεται στα φαινόμενα που αφορούν στον πληθυσμό και υπόκεινται σε ευρύτερες ρυθμίσεις. Γράφει ο Φουκώ: «Πράγματι, η σεξουαλικότητα αποτελεί το σταυροδρόμι του σώματος και του πληθυσμού».³³ Από εδώ προκύπτει και η αξιοποίηση της από την ιατρική τον 19^ο αιώνα. [Και συνεχίζει], «Η ιατρική είναι μια γνώση-εξουσία, που αφορά και το σώμα και τον πληθυσμό...».³⁴ Έτσι η βιοεξουσία είναι μια εξουσία που έχει αναδεχτεί τη ζωή γενικά και ο ένας της πόλος είναι το σώμα και ο άλλος ο πληθυσμός.³⁵

Επανερχόμενοι στο ΒΓ, ο Φουκώ κάνει μια ομολογη παρατήρηση σχετικά με τον καπιταλισμό. Υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που αφορά σε μια θεμελιώδη ιστορική συνάντηση που λαμβάνει χώρα τους 18^ο και 19^ο αιώνες, για μια διασταύρωση διαδικασιών παράλληλων, ή ενικωτήτων θα μπορούσαμε να πούμε με αλτουσεριανούς όρους. Σε ένα ιδιαίτερα πυκνό και ιδιαίτερης έντασης απόσπασμα, στο τελευταίο κεφάλαιο του ΒΓ, συνδέει την ανάπτυξη της βιοεξουσίας με την εμφάνιση και την εδραίωση του καπιταλισμού. Γράφει: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η βιοεξουσία ήταν ένα απαραίτητο στοιχείο για την ανάπτυξη του καπιταλισμού, καθώς ο τελευταίος δεν μπορούσε να διασφαλιστεί παρά με τίμημα την ελεγχόμενη ένταξη των σωμάτων στον μηχανισμό παραγωγής και μέσω μιας προσαρμογής των πληθυσμιακών φαινομένων στις οικονομικές διαδικασίες. [...] αν η ανάπτυξη των μεγάλων κρατικών μηχανισμών, ως θεσμών εξουσίας,

³³ Στο ίδιο, σ. 309

³⁴ Στο ίδιο, σ. 310

³⁵ Ο Φουκώ κλείνει τη διάλεξή του αναφερόμενος στο «πρότυπο» ως αυτό που μπορεί να εφαρμοστεί τόσο στο σώμα που θέλουμε να πειθαρχήσουμε όσο και στον πληθυσμό που θέλουμε να ρυθμίσουμε. Μιλάει για μια «κοινωνία της τυποποίησης» που εδραιώνεται από τον 19^ο αιώνα μέσω της διασταύρωσης των δύο προτύπων και την κατακυρίαση εν τέλει της ζωής από τις εξουσίες. Αναφέρεται στον ρατσισμό ως το αναπότρεπτο κατά κάποιον τρόπο πεπρωμένο ενός κράτους που λειτουργεί με το πρότυπο της βιοεξουσίας. Σήμερα, τριάντα χρόνια μετά το θάνατό του, βρισκόμαστε στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα, παρατηρούμε στην Ευρώπη μια παρόξυνση του εθνικιστικού λόγου, του ρατσισμού και της ξενοφοβίας τόσο από την πλευρά του κράτους όσο και από την πλευρά της κοινωνίας πολιτών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ανέγερση ενός τείχους στο Μόναχο, στο προάστιο Νόιτερλαχ Ζουντ, για την προστασία των κατοίκων από τους πρόσφυγες που θα εγκατασταθούν στην περιοχή. Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες αποτελούν πρώτον, ότι το τείχος είναι ψηλότερο από το άλλοτε κραταιό τείχος του Βερολίνου και δεύτερον, ότι οι κάτοικοι που τάχθηκαν υπέρ της ανέγερσής του, ανάμεσα στους λόγους που διατύπωσαν για την ενίσχυση της απαίτησής τους ήταν ο κίνδυνος να χάσουν την αξία τους οι ακίνητες περιουσίες τους. Εδώ έχουμε μια σύμπλευση της νεοφιλελεύθερης ορθολογικότητας και του ρατσισμού. Και ενώ ο Φουκώ προχωράει με τις παραδόσεις των επόμενων χρόνων σε μια μελέτη της νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας, η πιθανότητα του ρατσισμού φαίνεται να μην λαμβάνεται σοβαρά υπόψη.

διασφάλισε τη διατήρηση των παραγωγικών σχέσεων, από την άλλη τα υποτυπώδη στοιχεία ανατομοπολιτικής και βιοπολιτικής που επινοήθηκαν τον 18^ο αιώνα ως τεχνικές εξουσίας, [...] έδρασαν στο επίπεδο των οικονομικών διαδικασιών, της εκδίπλωσης τους, των δυνάμεων που ενεργοποιούνται σ' αυτές και τις υποστηρίζουν· λειτούργησαν επίσης ως παράγοντες διακρίσεων και κοινωνικής ιεράρχησης, επιδρώντας στις αμοιβαίες δυνάμεις των μεν και των δε, διασφαλίζοντας σχέσεις κυριαρχίας και φαινόμενα ηγεμονίας· η προσαρμογή της συσσώρευσης των ανθρώπων στη συσσώρευση του κεφαλαίου, η συνάρθρωση της ανάπτυξης των ανθρωπίνων ομάδων με την επέκταση των παραγωγικών δυνάμεων και τη διαφορική κατανομή του κέρδους έγιναν εν μέρει εφικτές από την άσκηση της βιοεξουσίας υπό τις πολλαπλές μορφές και διαδικασίες της».³⁶ [υπογράμμιση δική μου]

Διαπιστώνουμε την αποδοχή μιας αιτιότητας, «ο καπιταλισμός χρειάστηκε την αύξηση των μεν και των δε...». Οι πολυπλόκαμες διεργασίες μιας βιοεξουσίας συναντιούνται με τους νέους κρατικούς θεσμούς και μέσω της δυναμικής αυτής σχέσης εδραιώνεται ο καπιταλισμός. Το απόσπασμα αυτό αποπνέει την αίσθηση ενός σκοπού, ενός ιστορικά συγκεκριμένου τέλους που επικαθορίζεται από αυτή τη συνάντηση. Οι παλιές ιεραρχίες συνδράμουν στην οργάνωση της καπιταλιστής εργασίας. Διαπιστώνουμε μια περίτεχνη ισορροπία. Ο Φουκώ «φλερτάρει» με τον στρουκτουραλιστικό μαρξισμό του Αλτουσέρ. Οι αιτίες αναγιγνώσκονται στο αποτέλεσμα αλλά δεν οδηγούν αιτιοκρατικά σε αυτό.³⁷ Έχουμε

³⁶ Foucault, Michel, Δικαίωμα θανάτου και εξουσία επί της ζωής ..., ό.π., σσ. 164-165

³⁷ Θα επιχειρήσω να φωτίσω αυτό το σημείο αναφερόμενος στον Αλτουσέρ του «αστάθμητου». Στο τελευταίο μέρος από *Το Υπόγειο Ρεύμα του Υλισμού της Συνάντησης*, ο Αλτουσέρ αναφέρεται στον Μαρξ και στην αντιφατική σχέση που διατηρεί με τον υλισμό της συνάντησης. Για να αναφερθούμε στον υλισμό της συνάντησης, γράφει ο Αλτουσέρ, θα πρέπει να αναφερθούμε στον τρόπο παραγωγής, καθώς αυτός είναι ο τόπος που έτυχε να «πιάσει» η συνάντηση. Πρόκειται για τη συνάντηση ανάμεσα στον άνθρωπο των σκουδών και τη γυμνή εργασιακή δύναμη, η οποία ωστόσο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι έλαβε χώρα και άλλες φορές στην ιστορία χωρίς ωστόσο να «πιάσει». (ο Αλτουσέρ αναφέρει χαρακτηριστικά τα Ιταλικά κρατίδια της κοιλάδας του Πάδου την εποχή του Μακιαβέλλι) Αυτό που είναι σημαντικό για τον Αλτουσέρ είναι ότι ο Τρόπος Παραγωγής θέτει ανάμεσα στη δομή και στα στοιχεία της μια ιδιαίτερη σχέση. Γράφει συγκεκριμένα για τα στοιχεία αυτά ότι, «το καθένα συνιστά προϊόν της δικής του ιστορίας», και θα ασκήσει κριτική στους Μαρξ και Ένγκελς που φαίνεται να εγκαταλείπουν αυτή τη θέση όταν γράφουν ότι «το προλεταριάτο είναι το προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας», καθώς με αυτή τη διατύπωση υιοθετούν τη λογική του συντελεσμένου γεγονότος, της διευρυμένης αναπαραγωγής του προλεταριάτου. Στην πραγματικότητα, υποστηρίζει ο Αλτουσέρ, έχουμε μια προτεραιότητα της αστάθμητης λογικής της 'συνάντησης' που παράγει (και όχι αναπαράγει) υπό τη μορφή του προλεταριάτου αυτή τη μάζα στερημένων και ξεγυμνωμένων ανθρώπων ως ένα από τα συστατικά στοιχεία του τρόπου παραγωγής. Κατά αυτόν τον τρόπο, συνεχίζει ο Αλτουσέρ, οι Μαρξ και Ένγκελς θα περάσουν από την πρώτη, ιστορικό-αστάθμητη, αντίληψη του τρόπου παραγωγής σε μια δεύτερη, ουσιοκρατική και φιλοσοφική. (Αλτουσέρ 2004, σ. 3) Δύο είναι τα σημαντικά στοιχεία στην πρώτη αντίληψη των Μαρξ και Ένγκελς που οδηγούν σε έναν υλισμό του αστάθμητου: πρώτα η ρητή θεωρία της συνάντησης και δεύτερον, η ιδέα ότι κάθε τρόπος παραγωγής συγκροτείται από ανεξάρτητα μεταξύ τους στοιχεία. Η αντίληψη αυτή κορυφώνεται για τον Αλτουσέρ στη *θεωρία της πρωταρχικής συσσώρευσης* την οποία θεωρεί την καρδιά του *Κεφαλαίου*. Εδώ αναδεικνύεται μια εκτροπή, ένα κλίναμεν, ή μια *παρέγκλιση*, καθώς η απαλλοτρίωση των γεωργικών εκτάσεων

την αίσθηση – επιτέλους – ότι πατάμε σε σταθερό έδαφος ύστερα από μεγάλη καταβύθιση. Οι σχέσεις εξουσίας αποκρυσταλλώνονται εν τέλει σε μια μεγάλη εικόνα, τον καπιταλισμό. Αλλά το κράτος είναι ένα μόνο από τα στηρίγματά του. Συνεκδοχικά, δεν δύναται να οδηγηθούμε σε μια υπέρβασή του καπιταλιστικού συστήματος μέσω της κατάληψης της κρατικής εξουσίας. Μολαταύτα οι φουκωικές σχέσεις εξουσίας φτάνουν κάπου και, φυσικά, έχουν κάποιους φορείς. Ας κλείσουμε όμως αυτή την παρένθεση. Ούτως ή άλλως ο Φουκώ έχει δηλώσει ότι το πεδίο των ερευνών του δεν αφορούσε την καπιταλιστική παραγωγή.³⁸

Επανερχόμενοι στην προβληματική της βιοεξουσίας στη σχέση της με τη σεξουαλικότητα, χαρακτηριστική είναι η φουκωική θέση ότι η ίδια η ζωή γίνεται τώρα πολιτικό αντικείμενο. Υπό αυτή την έννοια, και στο βαθμό που ο μαρξισμός επικεντρώνεται μόνο, ή έστω πρωταρχικά, στο πεδίο της παραγωγής αποτυγχάνει, όπως και οι θεωρίες του κράτους γενικότερα, να συλλάβει τη σπουδαιότητα του σεξ ως πολιτικού διακυβεύματος. Η σεξουαλικότητα δεν είναι σε σχέση με την εξουσία ένας εξωτερικός τομέας στον οποίο η τελευταία θα επιβαλλόταν· αντιθέτως, είναι αποτέλεσμα και εργαλείο των συναρμογών της. Το σεξ – εντός του συστήματος της σεξουαλικότητας – γίνεται αντιληπτό από τον Φουκώ ως κάτι που θυμίζει ιδεολογία: «... η έννοια του σεξ διασφάλισε μια ουσιώδη μεταστροφή· επέτρεψε να αντιστραφεί η αναπαράσταση των σχέσεων εξουσίας με τη σεξουαλικότητα, παρουσιάζοντας την τελευταία όχι μέσω της ουσιώδους και θετικής σχέσης της με την εξουσία, αλλά ριζωμένη σε μια ειδική και απερίσταλη βαθμίδα που η εξουσία προσπαθεί με κάθε τρόπο να καθυποτάξει...».³⁹ Ο Φουκώ δεν παραβλέπει να ασκήσει κριτική στις θεωρίες της ψυχανάλυσης, τόσο στον Φρόιντ όσο και στον Ράιχ, υποστηρίζοντας ότι αναπαράγουν το μοντέλο της καταστολής όταν υιοθετούν την υπόθεση ενός καταπιεσμένου σεξ το οποίο οφείλουμε να απελευθερώσουμε δια του εξομολογητικού ψυχαναλυτικού λόγου. Τους εντάσσει έτσι εντός του συστήματος σεξουαλικότητας το οποίο αποκρύπτει τη θετική-παραγωγική λειτουργία της εξουσίας. Τόσο το σύστημα της σεξουαλικότητας, όσο και

των ακτημόνων κατέληξε σε ένα αποτέλεσμα που εξετράπη του αρχικού σκοπού του. [Αλτουσέρ Λουί, «Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης», περιοδικό *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος 88, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, περίοδος: Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2004]

³⁸ Νομίζω ότι έχουμε μολαταύτα ένα πεδίο συνάντησης. Υπέρ αυτού έχουν εργαστεί με κείμενα τους μαθητές και συνεργάτες του Αλτουσέρ. Να αναφέρω ενδεικτικά τον Μπαλιμπάρ [βλ. Balibar, Etienne, Φουκώ και Μαρξ, το διακύβευμα του νομιναλισμού, στο, *Ο Φόβος των Μαζών*, μτφρ: Τ. Μπέτζελος, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2010], και τον Μασερέ [βλ. Macherey, Pierre, *Φουκώ & Μαρξ Το Παραγωγικό Υποκείμενο*, μτφρ: Τ. Μπέτζελος, εκδόσεις: Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2014].

³⁹ Στο ίδιο, σ. 181

ο ψυχαναλυτικός λόγος που εγγράφεται εντός του, συγκροτούν ένα νέο υποκείμενο το οποίο είναι «καταδικασμένο» να αναζητεί την αλήθεια του εντός μιας προνομιακής καταστολής. Προνομιακής από την άποψη τόσο ενός διακριτικού στίγματος, ενός ιδιαίτερου status έναντι των πολλών άλλων (ως μέλη της ανώτερης τάξης έχουμε μια σεξουαλικότητα, έστω και καταπιεσμένη, ή ακόμα παραπέρα, επικυρώνουμε τη θέση μας μέσω της καταπίεσης της σεξουαλικότητάς μας) όσο και λόγω της προοπτικής μιας «φίνας» απελευθέρωσης αν ομολογηθούν στο ψυχαναλυτικό ντιβάνι οι απωθημένες στο υποσυνείδητο επιθυμίες. Υπό αυτή την οπτική η υπόθεση της καταστολής είναι μια βολική πλάνη ώστε να «εγκλειστεί» εντός της το υποκείμενο· ώστε να οριοθετηθούν εντός της, συνακόλουθα, και οι πρακτικές αντίστασης.⁴⁰

Παραπάνω είδαμε ότι για τον Φουκώ η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή εδραίωση μιας παραγωγικής διάστασης της εξουσίας. Νόμιμα θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι και οι αντιστάσεις, αν θέλουν να έχουν ελπίδες τελεσφόρησης, θα πρέπει να έχουν μια παραγωγική διάσταση – να προκρίνουν ένα εναλλακτικό *παραγωγικό-θετικό* μοντέλο. Κατά πόσο όμως είναι δυνατό κάτι τέτοιο; Και εν πάση περιπτώσει ποια είναι τα όρια μιας τέτοιας δυνατότητας; Η σχέση εξουσίας-αντίστασης εμφανίζεται ετεροβαρής. Η αντίσταση είναι ο έτερος πόλος μιας σχέσης στην άλλη πλευρά της οποίας βρίσκεται η εξουσία. Η σχέση αυτή εξελίσσεται με τη λογική και τα μέσα ενός αγώνα σε ένα πεδίο μάχης – με τακτικές υποχωρήσεις, με οργάνωση νέων στρατηγικών κ.ο.κ. Έχουμε την αίσθηση ενός, μετακινούμενου ίσως, αλλά, συνεχούς και αδιατάρακτου μαγνητικού πεδίου, μιας αέναης κυκλικότητας, έστω σπειροειδούς (και πιθανόν ψευδαισθητικής στο βαθμό που η αντίληψή μας δύναται να τη συλλαμβάνει ανερχόμενη και κατερχόμενη την ίδια στιγμή) που η εξουσία ωστόσο διατηρεί μια προτεραιότητα και οι φουκωικές τοπικές αντιστάσεις φαίνεται να βρίσκονται πάντα ένα βήμα πίσω, αποκτώντας την υπόσταση και τα όριά τους από τους ίδιους τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, αφού εν αρχή φαίνεται πάντα να είναι η εξουσία.

⁴⁰ Ωστόσο, δεν γίνεται να μην επισημάνουμε μια «ασυμμετρία» αναλογιζόμενοι από τη μια πλευρά την *ελευθερία* που καλείται να επανακτήσει η αστική τάξη στο αναπαυτικό ντιβάνι, πληρώνοντας βέβαια αδρά το τίμημα, και από την άλλη πλευρά, την *ελευθερία* που καλείται να διεκδικήσει η εργατική τάξη αντιμετωπίζοντας ακόμα και σήμερα, και ίσως σήμερα ανησυχητικά συχνά, την ωμή βία των μηχανισμών κρατικής καταστολής, αλλά, τα τελευταία χρόνια, και ιδιωτικών δυνάμεων ασφαλείας και ιδιωτικών στρατών. Εν τέλει, η «αίρεση της πραγματικότητας» συνηγορεί με ιδιαίτερο πείσμα υπέρ της υπόθεσης της καταστολής – τουλάχιστον για ορισμένες κοινωνικές ομάδες.

Είτε, η παραγωγική διάσταση της εξουσίας θεμελιώνει τελικά μια κυριαρχία (την κυριαρχία του καπιταλισμού υπό τη νεοφιλελεύθερη του εκδοχή λ.χ.), οπότε ορθώς ο λόγος της αντίστασης εμμένει στην υπόθεση της καταστολής, είτε, στο βαθμό που η εξουσία, πλέον, δεν μπορεί παρά να αναπαράγει την παραγωγικότητά της, η αντίσταση δεν δύναται να έχει εναλλακτικούς-παραγωγικούς λόγους, δεν υφίσταται εκτός των τειχών (δεν υπάρχουν τείχη για την ακρίβεια...)· οι «ελευθερίες» της έχουν ήδη παραχθεί από την εξουσία, μπορεί μόνο και μόνο να προσβλέπει σε κάποιες βελτιώσεις, κάποιες τακτικές προωθήσεις σε ένα πολεμικό πεδίο το οποίο θυμίζει περισσότερο παιδικό κλεφτοπόλεμο. Πώς μπορεί να στοιχειοθετηθεί μια εναλλακτική αντίσταση; και πού μπορεί να θεμελιωθεί, αν δεν τεθεί ένα κέντρο, μια κανονιστική αρχή μια κρίση, ένα αφετηριακό σημείο ιστορικά εδραιωμένο όπως θα ήταν λ.χ. το κράτος δικαίου, ή η πάλη των τάξεων; Το φουκωικό επιχείρημα μοιάζει να αυτοϋπονομεύεται: στο βαθμό που η λειτουργία της εξουσίας είναι θετική-παραγωγική και η ιδέα μας περί του σεξ υλική και όχι ιδεολογία με μια παραδοσιακή έννοια (αναπαράσταση), το υποκείμενο είναι ήδη ένα συγκροτημένο υποκείμενο⁴¹, έχει ήδη μια φύση σφυρηλατημένη στο εργαστήριο μιας εκλεπτυσμένης και προϋπάρχουσας πάντα εξουσίας.⁴² Αυτό που βιώνεται ως ψευδές, ως αναπαράσταση, ως αντιφατικό, ως αρνούμενο μια φύση και υποκείμενο σε καταστολή είναι, αντίθετα, αληθές-πραγματικό, και η βίωσή του ως ψευδούς είναι μια συνθήκη της εξουσίας. Είναι δύσκολο να αποτιμήσει κανείς τη φουκωική προβληματική: η εξουσία είναι παραγωγική και όχι κατασταλτική και την ίδια στιγμή γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι και πιο αποτελεσματική μπορεί να εξουσιάζει, ή έστω, να κανονικοποιεί αποτελεσματικότερα.⁴³ Φέρνει αποτελέσματα

⁴¹ «Δεν πιστεύω ότι το πρόβλημα μπορεί να λυθεί με την ιστορικοποίηση του υποκειμένου όπως λένε οι φαινομενολόγοι [...] Πρέπει να απαλλαγούμε από το συγκροτητικό υποκείμενο, από το ίδιο το υποκείμενο, δηλαδή να φτάσουμε σε μια ανάλυση που θα μπορεί να εξηγήσει τη συγκρότηση του υποκειμένου μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο. Και αυτό θα το ονόμαζα εγώ γενεαλογία, δηλαδή μια μορφή ιστορίας που μπορεί να εξηγήσει τη συγκρότηση των γνώσεων, των λόγων, των περιοχών αντικειμένων κλπ., χωρίς να είναι υποχρεωμένη να αναφερθεί σε ένα υποκείμενο που είτε είναι υπερβατικό σε σχέση με το πεδίο των συμβάντων είτε, διατρέχει με την κενή του ομοιότητα με τον εαυτό του, όλο το φάσμα της ιστορίας...» [βλ., Αλήθεια και εξουσία, Συζήτηση με τον Α. Fontana και τον Ρ. Pasquino το 1977 ..., ό.π., σ. 19]

⁴² Ο Ντέρεκ Κερ (Derrek Kerr) εκκινώντας από μια μαρξιστική οπτική υποστηρίζει, αντιστρέφοντας τον φουκωικό ισχυρισμό, ότι η εξουσία στον Φουκώ υπακούει σε ένα μοντέλο «από πάνω προς τα κάτω» (top-down model) και ότι ο αποκεφαλισμός του βασιλιά στην πολιτική θεωρία, εν τέλει, καταλήγει να ενθρονίζει την αγορά. Η φουκωική «παραγωγική εξουσία» οδηγεί σε μια αναπαραγωγή του υπάρχοντος καπιταλιστικού συστήματος ακριβώς γιατί εμφανίζεται σε μια εξωτερική σχέση ως προς την κοινωνική υποκειμενικότητα, ως μια συγκροτητική δύναμη εντός της οποίας δεν υφίστανται οι εγγενείς αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της αλλοτριωμένης εργασίας. [see, Kerr Derrek, "Beheading the King and Enthroning the Market: A Critique of Foucauldian Governmentality", published by: Guilford Press, Science & Society, Vol. 63, No2 (Summer, 1999) pp. 173-202, stable URL.: <http://www.jstor.org/stable/40404696>]

⁴³ Να κανονικοποιεί παράγοντας ελευθερίες όπως θα δούμε παρακάτω στη ΓΒ.

καταστολής όχι γιατί είναι κατασταλτική αλλά γιατί παραπλανά με την αντίληψη της καταστολής, η οποία, από την άλλη, έχει συγκροτήσει πραγματικά υποκείμενα τα οποία ωστόσο, είναι την ίδια στιγμή «παραπλανημένα». Τα στέλνει να αγωνιστούν σε λάθος γήπεδο και επιτυγχάνει έτσι αποτελέσματα υποταγής⁴⁴ γιατί δεν λειτουργεί πρωτίστως κατασταλτικά. Είναι κατασταλτική γιατί δεν είναι κατασταλτική.

2. ΚΥΒΕΡΝΟΗΣΙΜΟΤΗΤΑ

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Ο Φουκώ εισάγει την έννοια της *κυβερνησιμότητας* (*gouvernementalité*) στις παραδόσεις του 1977-78 (*Security Territory, Population*).⁴⁵ Όπως επισημαίνει ο Φρεντερίκ Γκρο (Frédéric Gros) στο βιβλίο του για τον Φουκώ: «η υπερβολικά συμπαγής έννοια της εξουσίας [έως τότε] εμπόδιζε να σκεφτούμε την αντίσταση [...] Η ιδέα της *αντίστασης στην εξουσία* ήταν επομένως αυτοαναιρούμενη: Δεν υπάρχει άλλη αντίσταση από την αντίσταση στην εξουσία, αλλά τίποτε δεν είναι τόσο εξωτερικό ως προς την εξουσία ώστε να μπορέσει να της αντιταχθεί». Ο Γκρο αποτιμά θετικά την έννοια της *κυβερνησιμότητας*, καθώς αυτή «θα εγκαινιάσει την ιδέα μιας άρθρωσης των μορφών γνώσης με τις σχέσεις εξουσίας και τις ιδέες υποκειμενοποίησης ως ισάριθμες διακριτές επιφάνειες». Σταδιακά, οι μορφές γνώσης και η σχέση τους με τον εαυτό παύουν να αποτελούν απλά δεκανίκια της εξουσίας. Και παρακάτω, «... σε μορφές διακυβέρνησης μπορούμε να αντισταθούμε».⁴⁶ Είναι όμως έτσι τα πράγματα; Ο Γκρο φαίνεται να υποστηρίζει, ακολουθώντας τον Φουκώ – τουλάχιστο ένα μέρος της φουκωικής προβληματικής – ότι η κυβερνησιμότητα που εγκαθίσταται τον 18^ο

⁴⁴ «Παραγωγικής» ωστόσο υποταγής. Τις μέρες που γράφονται αυτές οι γραμμές ένα δάνειο-πρακτική η επονομαζόμενη “black Friday” (η νύχτα των μεγαλύτερων εκπτώσεων της χρονιάς) θα δοκιμαστεί και στην αγορά της πρωτεύουσας της χώρας. Αναλογιζόμενοι τον ποδοπατημένο και αποδημήσαντα τελικά φύλακα, μια τέτοια μέρα, σε κάποιο πολυκατάστημα των ΗΠΑ από ένα ασυγκράτητο πλήθος, συνειρμοί συσχέτισης με θρησκευτικές πρακτικές λατρείας αναδύονται αυτόματα. Ας μην βιαστούμε ωστόσο να καταδικάσουμε την ερημοποίηση της δυτικής ορθολογικότητάς μας από αντίστοιχες πρακτικές. Μια βαθύτερη ορθολογικότητα υποκινεί αντίστοιχες συμπεριφορές και μια τέτοια ορθολογικότητα δεν μπορεί να υφίσταται αν δεν είναι παραγωγική. Και την ίδια στιγμή οριακή. Οριακή, υπό την έννοια ότι η αυτή η «ανώφελη» διακινδύνευση της ζωής δεν φέρει μέσα της άραγε και το σπέρμα μιας καταστροφής, μιας ρωγμής σε αυτό το κανονικοποιημένο υποκείμενο που του ζητείται τόσο απερίφραστα και ασύγγνωστα η επικύρωση του; Οι «επιζώντες» αυτής της πιθανής «καταστροφής» δεν διανοίγουν επικίνδυνα τα όρια μιας «ελευθερίας» αποδεσμευμένης από ηθικό-πολιτικές προϋποθέσεις; Πρόκειται για μια ορθολογικότητα που είναι οριακά καταστροφική. Ακυρώνει την ύπαρξή της. Απειλεί τον *homo oeconomicus* καθώς για να τον αναπαραγάγει τον οδηγεί τελετουργικά σε ένα κατώφλι πέρα από το οποίο χάσκει ένα υποκείμενο αποδεσμευμένο από την κοινωνία.

⁴⁵ Εφεξής *STP*, ή *παραδόσεις 1977-78*, ή *διαλέξεις 1977-78*

⁴⁶ Γκρο Φρεντερίκ, IV. «Διακυβερνησιμότητες και λόγοι αλήθειας», στο, *Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Άντα Κλαμπατσέα, εκδόσεις, νήσος, Αθήνα 2007, σ. 101

αιώνα θέτει μια αρχή περιορισμού στην κρατική παρέμβαση. Πρόκειται για μια φιλελεύθερη κυβερνησιμότητα, για μια ορθολογικότητα που επερωτά την κρατική εξουσία για τις καταχρήσεις της. Κατά αυτό τον τρόπο, αν η κυβερνησιμότητα νοηθεί ως ζυγός όπου από τη μια μεριά βαραίνει το κράτος και η βιοπολιτική ρύθμιση (κυβερνησιμότητα του κράτους) και από την άλλη ένα υποκείμενο με αυξημένες δυνατότητες χειραφέτησης (φιλελεύθερη κυβερνησιμότητα), ο Γκρο φαίνεται να συνηγορεί υπέρ της αισιόδοξης εκδοχής: το φορτίο γέρνει προς το υποκείμενο, άρα και στη δυνατότητα αντίστασης, μιας αντίστασης πέρα από τον σφιχτό εναγκαλισμό της με την εξουσία. Και αν, όπως υποστηρίζει ο Κόλιν Γκόντον (Colin Gordon) στο εμβληματικό συλλογικό έργο πάνω στην κυβερνησιμότητα, «ο φιλελευθερισμός [...] είναι ένα όργανο για την κριτική της πραγματικότητας»,⁴⁷ φαίνεται η σύγχρονη μας κυβερνησιμότητα να συνιστά, σχεδόν εφ' αυτής, μια κριτική έννοια έναντι της κρατικής αυθαιρεσίας. Παύει δηλαδή να ταυτίζεται με το κράτος. Παύει να ταυτίζεται με την εξουσία. Η κυβερνησιμότητα προχωράει πιο πέρα: με τη συμπερίληψη του υποκειμένου ως ισότιμου όρου και υπό τη σκέπη της φιλελεύθερης ορθολογικότητας επιτυγχάνεται το τελικό χτύπημα και στα τελευταία απομεινάρια μιας αντίληψης της εξουσίας ως *κυριαρχίας*· ή μήπως, ακόμα παραπέρα, της ίδιας της έννοιας της εξουσίας; Διαπιστώνουμε ένα σημείο έντασης στην ύστερη φουκωική προβληματική για την εξουσία το οποίο αρθρώνεται γύρω από τους όρους κυβερνησιμότητα, βιοπολιτική, φιλελευθερισμός, υποκείμενο. Στο σημείο αυτό είναι κρίσιμο να δούμε πως αναπτύσσει ο Φουκώ την έννοια της κυβερνησιμότητας στις παραδόσεις της περιόδου 1977-78.

2.1 Έννοια και γενεαλογία της κυβερνησιμότητας

Στον Α' τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*, και ειδικά στο τελευταίο κεφάλαιο, ο Φουκώ διερευνά τη γέννηση της βιοεξουσίας και της αντίστοιχης βιοπολιτικής που της προσιδιάζει. Έχουμε έτσι τρεις κύριες μορφές εξουσίας στο φουκωικό σύμπαν: την κυριαρχία, την πειθαρχία και τη βιοεξουσία. Κάθε μια από αυτές φαίνεται να ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένη πάνω-κάτω ιστορική περίοδο. Η κυριαρχία φαίνεται να αντιστοιχεί στο *ancien régime*, η πειθαρχία στη νεωτερικότητα και η βιοεξουσία εμφανίζεται στα μέσα του 18^{ου} αιώνα και διαρκεί ως τις μέρες μας.

⁴⁷ Gordon Colin, *Governmental Rationality: An introduction*, in, *THE FOUCAULT EFFECT, STUDIES IN GOVERNMENTALITY*, Edited by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, The University of Chicago Press, Chicago 1991, p. 18

Ο Φουκώ παρουσιάζει ένα σχεδιάσμα μιας ιστορίας της *κυβερνησιμότητας* στην τέταρτη παράδοση, της 1^{ης} Φεβρουαρίου 1978.⁴⁸ Εκεί επιχειρεί να εντοπίσει την εμφάνιση και τις ιδιαιτερότητες αυτού που ονομάζει *κυβερνησιμότητα* ήδη από τον 16^ο αιώνα. Εξετάζει το παράδειγμα του Μακιαβέλλι σε αντιπαράσταση με μια αντί-μακιαβελική φιλολογία που εμφανίζεται τον 16^ο αιώνα για να καταδείξει την απαρχή μιας ρήξης στην αντίληψη των πολιτικών φιλοσόφων και νομικών της εποχής γύρω από την έννοια του κυβερνάν. Το κείμενο στο οποίο κυρίως αναφέρεται είναι το *Le Miroir politique (1555)* του Guillaume de la Perrière.

Αυτό που είναι χαρακτηριστικό στον Μακιαβέλλι, ή τουλάχιστο αυτό που αντιλαμβάνονται οι αντί-μακιαβελικοί ως τέτοιο, είναι ότι ο *Ηγεμόνας* προκύπτει ως πραγματεία περί της ικανότητάς του Ηγεμόνα να διατηρήσει την ηγεμονία του, η οποία κατανοείται ως σχέση ανάμεσα στον ίδιο και σε αυτό που κατέχει, δηλαδή τους υπηκόους του και την επικράτειά του. Οι αντί-μακιαβελικοί θέλουν να αντικαταστήσουν αυτή την ικανότητα με κάτι νέο και διαφορετικό: μια τέχνη διακυβέρνησης. Αναδεικνύουν τις πληθυντικές μορφές διακυβέρνησης και την εμμένεια αυτών των πρακτικών στο κράτος. Κατά αυτό τον τρόπο υπάρχει σαφής διαφοροποίηση από την υπερβατική ενικότητα του μακιαβελικού ηγεμόνα. Διατηρείται, ωστόσο, η ειδική μορφή διακυβέρνησης του κράτους ως ολότητας, η οποία μένει να προσδιοριστεί. Αυτή η ειδική μορφή δεν γίνεται να καταστεί αποτελεσματική χωρίς προϋποθέσεις. Κανείς δεν μπορεί να κυβερνήσει αποτελεσματικά ένα κράτος εάν δεν είναι ικανός να κυβερνήσει τον εαυτό του και την οικογένειά του, υποστηρίζουν οι αντί-μακιαβελικοί, διευρύνοντας την ίδια στιγμή τα πεδία προς διακυβέρνηση. Διαχείριση της οικογένειας σημαίνει, μεταξύ άλλων, διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας. Η διαχείριση του οίκου είναι μια οικονομική δραστηριότητα. Όπως σημειώνει ο Φουκώ, «το ουσιώδες θέμα της διακυβέρνησης θα είναι η εισαγωγή της οικονομίας μέσα στην πολιτική πρακτική».⁴⁹

Πως ορίζεται ωστόσο αυτή η διακυβέρνηση; Ο Φουκώ εντοπίζει έναν χαρακτηριστικό ορισμό της στον G. De la Perrière: «διακυβέρνηση είναι η ορθή κατάσταση των πραγμάτων,

⁴⁸ Η συγκεκριμένη παράδοση συμπεριλήφθηκε - με τον τίτλο *Governmentality* - και στο συλλογικό έργο που κυκλοφόρησε μετά το θάνατο του Φουκώ από τους G. Burchell, C. Gordon and P. Miller [βλ. *THE FOUCAULT EFFECT...* ibid, pp. 87-104]

⁴⁹ Foucault Michel, lecture four - 1 February 1978, in, *Security, Territory, Population* Lectures at the College de France 1977-78, English Series, Editor: Arnold I. Davidson, translation: G. Burchell, Great Britain, 2007, p. 95

διευθετημένων με τέτοιο τρόπο ώστε να οδηγούν σε ένα κατάλληλο τέλος».⁵⁰ Παρατηρούμε την αφαίρεση της έννοιας της «επικράτειας» από τον ορισμό της διακυβέρνησης – χαρακτηριστική στον Μακιαβέλλι και στη δικαϊκή αντίληψη της κυριαρχίας – και την αντικατάστασή της από τα «πράγματα». Τα «πράγματα» είναι οι άνθρωποι στη σχέση τους με τα δεδομένα της ζωής: με έθιμα, συνήθειες, συμπεριφορές, σκέψεις αλλά ακόμα και τα απρόοπτα γεγονότα, όπως τα ατυχήματα, οι ασθένειες, αλλά και τα φυσικά και αναπότρεπτα όπως η γέννηση και ο θάνατος. Χαρακτηριστικό της διακυβέρνησης είναι μια γενική διαχείριση: «το ουσιώδες, το κύριο στοιχείο, τότε, είναι η σύζευξη ανθρώπων και πραγμάτων, με την επικράτεια και την ιδιοκτησία να είναι απλά κάποιες από τις μεταβλητές».⁵¹

Αλλά τα «πράγματα» είναι, επιπρόσθετα, προσανατολισμένα σε κάποιο τέλος, το οποίο όμως είναι διαφορετικό από το δημόσιο καλό, όπως αυτό απαντάται στα περισσότερα φιλοσοφικά και νομικά κείμενα του 17^{ου} αιώνα. Οι θεωρητικοί της κυριαρχίας ουσιαστικά ταυτίζουν το γενικό καλό με τον νόμο, και κατά αυτόν τον τρόπο ο σκοπός της κυριαρχίας είναι κυκλοτερής: αναφέρεται στον εαυτό του, όπως στον Μακιαβέλλι, ο βασικός σκοπός του Ηγεμόνα είναι η διατήρηση της ηγεμονίας του. Αντίθετα, στον G. De la Perrière έχουμε έναν νέο προσδιορισμό της τελικότητας. Έχουμε μια διακυβέρνηση που δεν αποσκοπεί σε ένα κοινό καλό αλλά σε ένα κατάλληλο τέλος και, για να είμαστε πιο ακριβείς, σε μια πολυμορφία ειδικών σκοπών (παραγωγή μεγαλύτερου δυνατού πλούτου, εξασφάλιση μέσωσων επιβίωσης, δυνατότητα αύξησης πληθυσμού κτλ.). Το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από την εφαρμογή του νόμου του κυρίαρχου πάνω στους ανθρώπους, στη διάταξη (disposition) των πραγμάτων, στην ενεργοποίηση τακτικών μάλλον παρά νόμων ή στην εφαρμογή των νόμων ως τακτικών. Πρόκειται για μια ρήξη. Με τα λόγια του Φουκώ: «Ενώ ο σκοπός της κυριαρχίας είναι εγγενής στον εαυτό της και λαμβάνει τα όργανά της από τον εαυτό της υπό τη μορφή του νόμου, ο σκοπός της διακυβέρνησης είναι εσωτερικός των πραγμάτων που διευθύνει [...] και τα όργανα της διακυβέρνησης θα καταστούν διαφοροποιημένες τακτικές μάλλον παρά νόμοι».⁵²

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 96 [βλ. υποσημείωση 24, C. de la Perrière, *Le Miroir politique*, folio 23r]

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 97

⁵² Στο ίδιο, σ. 99

Μολαταύτα, αυτή η τέχνη διακυβέρνησης που φαίνεται να αναδύεται κατά τον 16^ο αιώνα μπλοκάρεται, δεν δύναται να καρποφορήσει και να εδραιωθεί τους 16^ο και 17^ο αιώνες. Θα αρχίσει να παίρνει μορφή τη στιγμή που οργανώνονται οι μεγάλοι μηχανισμοί (apparatuses) της διοικητικής μοναρχίας και οι αντίστοιχες σε αυτούς μορφές γνώσης (στατιστική μερκαντιλισμός, καμεραλισμός). Ωστόσο έως και τον 18^ο αιώνα αυτές οι μορφές γνώσης θα παραμείνουν φυλακισμένες μέσα στις δομές της διοικητικής μοναρχίας. Ο Φουκώ αναφέρεται στον μερκαντιλισμό ως το «πρώτο κατώφλι» μιας νέας τέχνης διακυβέρνησης, η οποία όμως δεν θα μπορέσει να αποκοπεί από τον λόγο και τις πρακτικές της κυριαρχίας και θα παραμείνει προσδεμένη στις γενικές αρχές του δημοσίου δικαίου. Επιπρόσθετα, η τέχνη διακυβέρνησης διατηρεί τη μακρά αυτή περίοδο μια περιοριστική αντίληψη της οικονομίας ως διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας.

Η απελευθέρωση της τέχνης της διακυβέρνησης θα επισυμβεί στο πλαίσιο ευρύτερων διαδικασιών κατά τον 18^ο αιώνα: δημογραφική έκρηξη, πληθώρα χρήματος, αύξηση αγροτικής παραγωγής. Συνδέεται δε αναπόσπαστα με το ζήτημα του πληθυσμού. Πρόκειται για μια ανεπαίσθητη διαδικασία την οποία οφείλουμε να ανασυγκροτήσουμε σύμφωνα με τον Φουκώ. Η στατιστική καθίσταται το κύριο τεχνικό μέσο για το ξεμπλοκάρισμα της τέχνης της διακυβέρνησης καθώς, αποσπώμενη από την κυριαρχία, αποκαλύπτει ότι ο πληθυσμός έχει τις δικές του τακτικότητες και φέρει σωρευτικά αποτελέσματα μη αναγώγιμα στην οικογένεια (επιδημίες, ζητήματα διαβίωσης στις πόλεις, φαινόμενα πλούτου κοκ.). Ο πληθυσμός θα εξαφανίσει το μοντέλο της οικογένειας. Γράφει ο Φουκώ: «... [ο πληθυσμός] θα εμφανιστεί πάνω από όλα ως το οριστικό τέλος [σκοπός] της διακυβέρνησης».⁵³ Παρατηρούμε ότι, έως το σημείο αυτό, ο Φουκώ κινείται στην προβληματική της βιοεξουσίας όπως την αναπτύσσει στο *ΒΓ*. Ο λόγος του Φουκώ, σε συμφωνία με το *ΒΓ*, φαίνεται να υποστηρίζει την αντίληψη μιας ιστορικής τομής. Ο πληθυσμός καθίσταται πλέον σκοπός και όργανο της διακυβέρνησης, και όχι η δύναμη του κυρίαρχου. Επιπλέον, ο πληθυσμός καθίσταται το ιδιαίτερα σημαντικό, πολυσύνθετο και πολυπαραγοντικό δεδομένο, το οποίο μια διακυβέρνηση οφείλει να εντάξει στις γνώσεις της για να κυβερνήσει αποτελεσματικά και ορθολογικά. Στο βαθμό που οι ήδη υπάρχουσες γνώσεις δεν κρίνονται επαρκείς μια διακυβέρνηση οφείλει να ευνοήσει την ανάπτυξη νέων γνωστικών πεδίων. Μία γνώση περί διακυβέρνησης δεν μπορεί παρά να είναι αναπόσπαστη

⁵³ Στο ίδιο, σ. 105

από τη γνώση του πληθυσμού υπό την ευρύτερη οικονομική του διάσταση. Έχουμε κατά αυτό τον τρόπο την εισαγωγή μιας νέας επιστήμης, της *πολιτικής οικονομίας*, η οποία αναλαμβάνει να εκφέρει λόγους αληθείας περί των σύνθετων φαινομένων που άπτονται του πληθυσμού, προς όφελός του. Πρόκειται για τη θεμελιώδη επιστήμη μιας ορθής τέχνης διακυβέρνησης.

Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε μια διαφοροποίηση, εκ πρώτης όψεως, του Φουκώ σε σχέση με τις προηγούμενες επεξεργασίες του για την εξουσία: η *κυριαρχία* δεν απαλείφεται, δεν οπισθοχωρεί, δεν εξαφανίζεται. Αντίθετα, παίζει έναν ακόμα πιο emphaticό ρόλο καθώς με την αναγνώριση της τέχνης της διακυβέρνησης ως πολιτικής επιστήμης τίθεται το εξής πρόβλημα: «... ποια δικανική μορφή ποια θεσμική μορφή και ποια νομική βάση θα μπορούσε να δοθεί σε μια τυπική για ένα κράτος κυριαρχία;»⁵⁴ Αλλά δεν εξαφανίζεται ούτε η *πειθαρχία*. Αντίθετα, ανατιμάται η σπουδαιότητά της από τη στιγμή που επιχειρείται ο *πληθυσμός* να καταστεί αντικείμενο διαχείρισης. Δεν έχουμε μια κοινωνία κυριαρχίας που την αντικαθιστά μια κοινωνία πειθαρχίας, την οποία αντικαθιστά τέλος μια διακυβέρνηση.⁵⁵ Γράφει ο Φουκώ: «Στην πραγματικότητα έχουμε ένα τρίγωνο, κυριαρχία, πειθαρχία και διακυβερνησιακή διαχείριση, που έχει τον πληθυσμό ως κύριο στόχο του και τα συστήματα ασφάλειας ως ουσιώδη του μηχανισμό».⁵⁶

Ο Φουκώ κλείνει τη διάλεξή του υποστηρίζοντας ότι οι παραδόσεις του εκείνης της χρονιάς θα ήταν ακριβέστερο να φέρουν τον τίτλο μιας ιστορίας της κυβερνησιμότητας.⁵⁷ Με τον όρο αυτόν εννοεί τρία πράγματα: πρώτον, το σύνολο των θεσμών, διαδικασιών, αναλύσεων, υπολογισμών, τακτικών που επιτρέπουν την άσκηση μιας εξουσίας που έχει ως στόχο τον πληθυσμό, την πολιτική οικονομία ως κορυφαία μορφή γνώσης και τα συστήματα ασφάλειας ως ουσιώδες τεχνικό μέσο. Δεύτερον, την τάση που οδήγησε, εν τέλει, στην ιστορία της Δύσης, στην υπεροχή της διακυβέρνησης έναντι τόσο της κυριαρχίας όσο και της πειθαρχίας, και στη συνακόλουθη ανάπτυξη μιας σειράς ειδικών διακυβερνητικών τεχνικών

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 106

⁵⁵ Δύο παρατηρήσεις σε αυτό το σημείο: αφενός, η έννοια της *βιοπολιτικής* έχει αντικατασταθεί από την έννοια της *διακυβέρνησης*, αφετέρου, εγκαταλείπεται η «εποχική» και στεγανή αντίληψη της εξουσίας – ως διαδοχή σταδίων κατά κάποιον τρόπο – στην οποία έχει ασκήσει κριτική και ο Κόλλιερ (Collier) όπως θα δούμε αργότερα.

⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 107-8

⁵⁷ Αντίστοιχα και για τις διαλέξεις της επόμενης χρονιάς (1978-79) θα πει ότι εν τέλει παρέκκλινε από τον αρχικό του στόχο να μιλήσει για τη βιοπολιτική και κατέληξε να αναλύει επί μακρόν τον νεοφιλελευθερισμό.

καθώς και μιας σειράς ειδικών γνώσεων.⁵⁸ Τέλος, το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας, μέσω της οποίας το δικαϊκό κράτος (state of justice) του Μεσαίωνα έγινε το διοικητικό κράτος των 15^{ου} και 16^{ου} αιώνων το οποίο σταδιακά, εν τέλει, «κυβερνητοποιήθηκε» (“governmentalized”).⁵⁹ Ο Φουκώ μας προσφέρει μια νέα τυποποίηση της εξουσίας: α) το δικαϊκό κράτος, που αντιστοιχεί στη φεουδαρχία, το εθιμικό δίκαιο, τους γραπτούς νόμους και την επικράτεια, β) το διοικητικό κράτος, που αντιστοιχεί σε μια κοινωνία ρυθμίσεων και πειθαρχιών και, τέλος γ) ένα κράτος διακυβέρνησης, που προσδιορίζεται από τον πληθυσμό – τη συχνότητα και την πυκνότητά του – και έχει ως εργαλείο του την οικονομική γνώση και ως αντικείμενό του μια κοινωνία που ελέγχεται από συστήματα ασφάλειας.

2.2 Κυβερνησιμότητα και Κράτος

Ο Φουκώ εντοπίζει τρία σημεία, τρεις ιστορικούς τόπους γέννησης της κυβερνησιμότητας: α) το αρχαϊκό μοντέλο της χριστιανικής ποιμαντορίας, β) το διπλωματικό-στρατιωτικό μοντέλο γ) την *Αστυνομία* όπως διαμορφώνεται τους 17^ο και 18^ο αιώνες. Θα συνδέσει την έρευνα του για την κυβερνησιμότητα με τις έρευνες του των προηγούμενων χρόνων πάνω στην πειθαρχία, την οποία προσέγγισε μετατοπίζοντάς την «προς τα έξω» με τρεις τρόπους: έξω από το θεσμό, έξω από τη λειτουργία και έξω από το αντικείμενο.⁶⁰ Εν συντομία, ο Φουκώ επεδίωξε μέσα από τις σπουδές του πάνω στη φυλακή

⁵⁸ Αυτή η τοποθέτηση του Φουκώ φαίνεται να αντιφάσκει με τη θέση του που αναφέραμε λίγο παραπάνω περί τη ύπαρξης ενός τριγώνου όπου κυριαρχία, πειθαρχία και διακυβέρνηση συνυπάρχουν.

⁵⁹ Η έννοια της κυβερνησιμότητας αποπνέει μια επιστροφή στο κράτος. Ο Φουκώ φροντίζει να λειάνει αυτή την εντύπωση: «Στο κάτω-κάτω το κράτος είναι μόνο μια σύνθετη πραγματικότητα και μια μυθολογημένη αφαίρεση...» (Foucault, *STP*, p. 109). Κατά αυτό τον τρόπο, ο Φουκώ θέλει να μετατοπίσει το βλέμμα από μια υποτιθέμενη κατάληψη της κοινωνίας από το κράτος προς μία κυβερνητοποίηση του κράτους, η οποία αποτελεί και συνθήκη επιβίωσής του μέσα από τον συνεχή επαναπροσδιορισμό του τι εμπίπτει στην αρμοδιότητά του και τι όχι (τι ορίζεται ως ιδιωτικό και τι ως δημόσιο λχ.). Η κυβερνησιμότητα, υποστηρίζει ο Φουκώ, είναι μια διαδικασία εσωτερική και εξωτερική του κράτους. Ωστόσο, ακόμα και αν η κυβερνησιμότητα της κοινωνίας (εξωτερική του κράτους) δεν αποτελεί το αποτέλεσμα του κράτους αλλά το αντίστροφο, δεν έχουμε παράλληλα και την αντίστροφη κίνηση, ώστε η κυβερνησιμότητα της κοινωνίας να καταλήγει να έχει ως κύριο διαμεσολαβητή και φορέα επικύρωσης τα σύγχρονα κράτη; Ή ίσως ακριβέστερα, τους σύγχρονους διακρατικούς θεσμούς και γραφειοκρατικούς μηχανισμούς της Δύσης; Ενδεχομένως αυτή η προοπτική να διανοίγεται πιο έκδηλα στη *ΓΒ* με τα σύγχρονα παραδείγματα του νεοφιλελευθερισμού που θα δούμε παρακάτω.

⁶⁰ i) Έξω από το θεσμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ψυχιατρικό κατάστημα. Ο Φουκώ αναφέρεται στο βιβλίο του Καστέλ (R. Castel), *L'Orde Psychiatrique*, όπου το ψυχιατρείο κατανοείται ως θεσμός επί τη βάση ενός γενικότερου και εξωτερικού πράγματος που είναι η ψυχιατρική τάξη η οποία με τη σειρά της αποτελεί μέρος ενός καθολικού σχεδίου δημόσιας υγιεινής που απευθύνεται στην κοινωνία σαν σύνολο. Η πρώτη μεθοδολογική αρχή έγκειται σε μια κίνηση έξω, ή πίσω από το θεσμό ώστε να εντοπιστεί μια τεχνολογία εξουσίας. Γράφει ο Φουκώ: «[πρόκειται για μια] γενεαλογική ανάλυση οποία αναδομεί ένα ολόκληρο δίκτυο συμμαχιών, επικοινωνιών και σημείων στήριξης». ii) Η δεύτερη μετατόπιση αφορά τη λειτουργία. Χαρακτηριστική είναι η μελέτη της φυλακής όπου το ενδιαφέρον κινήθηκε πέρα από μια λειτουργιστική θεώρηση που θα αφορούσε στις αποτυχίες και στις αποτυχίες της προς μια γενικότερη οικονομία εξουσίας,

την κλινική και την τρέλα να απελευθερώσει τις σχέσεις εξουσίας από τον θεσμό, ώστε να τις αναλύσει υπό την οπτική γωνία των τεχνολογιών· να αναδείξει τη σημασία μιας στρατηγικής ανάλυσης έναντι μιας λειτουργιστικής αντίληψης· τέλος, να τις αποδεσμεύσει από το αντικείμενο προς όφελος ενός βλέμματος που επιδιώκει να τις συλλάβει εντός μιας πολυσύνθετης διαδικασίας συγκρότησης πεδίων, χώρων και αντικειμένων γνώσης εν κινήσει.

Το ερώτημα που θέτει στο *STP* είναι αν θα μπορούσαν να γίνουν αντίστοιχες κινήσεις προς τα έξω σε σχέση με το κράτος. Και ενώ το φουκωικό έργο χαρακτηρίζει μια υποτίμηση της σημασίας του κράτους ως κυρίαρχου φορέα εξουσίας, με την κυβερνησιμότητα, παρατηρούμε μια «επιστροφή» στο κράτος, μολονότι η παρελθούσα αίγλη του έχει πληγεί καιρία: «Στο κάτω-κάτω αυτές οι γενικές τεχνολογίες εξουσίας που επιχειρήσαμε να αναδομήσουμε μετακινούμενοι έξω από τον θεσμό, δεν εκπίπτουν άραγε θεμελιωδώς σε έναν παγκόσμιο, ολοποιητικό θεσμό που είναι το κράτος;»⁶¹ Φαίνεται έτσι να αποκρούει την κριτική που του έχει γίνει περί απουσίας ενός κέντρου, μιας θεμελιώδους αρχής στις αναλύσεις του, γεγονός που τον οδηγεί άλλοτε σε έναν άκρατο σχετικισμό άλλοτε σε έναν νιχιλισμό.⁶² Υποστηρίζει ότι σε τελική ανάλυση είναι το κράτος αυτό που είναι υπεύθυνο για την γενική και τοπική εφαρμογή των πειθαρχικών μηχανισμών των επιμέρους πεδίων (φυλακή νοσοκομείο, σχολείο κτλ.). Προτείνει ένα πέρασμα από το μικροεπίπεδο στο μακροεπίπεδο· από τις πειθαρχίες στην κυβερνησιμότητα. Ωστόσο, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να κατανοήσουμε ότι, για τον Φουκώ, το κράτος δεν μπορεί παρά να έχει συγκεκριμένο κάθε φορά περιεχόμενο. Αποτελεί ένα σημείο ισορροπίας, ένα σημείο συνάντησης και πρόσκαιρου, ενδεχομένως, συντονισμού τεχνολογιών εξουσίας με διαφορετική καταγωγή.⁶³ Η φουκωική προβληματική απομακρύνει κάθε ουσιοκρατικό και

μια αναζήτηση των στρατηγικών και των τακτικών που την υποστηρίζουν. iii) Η τρίτη αποκέντρωση αφορά στο αντικείμενο. Απομακρυνόμαστε από μια αξιολόγηση των θεσμών, των πρακτικών και των γνώσεων με κριτήρια και κανόνες ενός ήδη δοσμένου αντικειμένου και ανάδειξη της σημασίας της κίνησης δια της οποίας ένα πεδίο αλήθειας με αντικείμενα γνώσης συγκροτείται διαμέσου κινητών τεχνολογιών [Foucault Michel, lecture five - 8 February 1978, ό.π., ... σσ. 117-8]

⁶¹ Foucault Michel, lecture five - 8 February 1978, ό.π., ... σ. 118

⁶² Βλ. Πρόκειται για την κριτική που του ασκεί μεταξύ άλλων και ο Μίκαελ Βάλζερ στο, Walzer Michael, "The Politics of Michel Foucault", in, David Couzens Hoy, *FOUCAULT A Critical Reader*, edited by Blackwell Publishers, Oxford UK & Cambridge USA, 1986

⁶³ Ο Φουκώ κάνει κάποιες κρίσιμες επισημάνσεις στις υποσημειώσεις της παράδοσής του. Υποστηρίζει ότι από-θεσμοποιώντας και από-λειτουργικοποιώντας τις σχέσεις εξουσίας μπορούμε να αδράξουμε τη γενεαλογία τους και να τις συλλάβουμε επί τη βάση κάτι άλλου από αυτές τις ίδιες, επί τη βάση διαδικασιών που είναι κάτι διαφορετικό από σχέσεις εξουσίας. Αναφέρεται στο παράδειγμα του στρατού για να καταδείξει ότι και η πειθαρχοποίηση του (disciplinarization) συνδέεται με έναν συγκεντρωτισμό του κρατικού ελέγχου, αλλά, από

υπερβατικό περιεχόμενο από το κράτος: «...μπορούμε να τοποθετήσουμε το σύγχρονο κράτος σε μια γενική τεχνολογία εξουσίας που εξασφάλισε τις μεταλλάξεις του, την ανάπτυξή του και τη λειτουργικότητά του; Μπορούμε να μιλήσουμε για μια “κυβερνησιμότητα” που θα ήταν για το κράτος αυτό που ήταν οι τεχνικές διαχωρισμού για την ψυχιατρική αυτό που ήταν οι πειθαρχικές τεχνικές για το ποινικό σύστημα και αυτό που ήταν η βιοπολιτική για τους ιατρικούς θεσμούς;»⁶⁴ Ο Φουκώ δεν υποστηρίζει ότι το κράτος γεννήθηκε από τη διακυβέρνηση καθώς, το πρώτο, έχει μια ιστορία χιλιάδων χρόνων, αλλά ότι το κράτος πήρε τη μορφή που γνωρίζουμε επί τη βάση μιας γενικής τεχνολογίας της διακυβέρνησης.

Η καταγωγή της διακυβέρνησης πρέπει να αναζητηθεί στην προ-Χριστιανική Ανατολή με την ιδέα και την οργάνωση της ποιμαντορικής μορφής εξουσίας καθώς και με την πρακτική της πνευματικής καθοδήγησης των ψυχών. Χαρακτηριστική είναι, σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου, μια αντίληψη για τον βασιλιά ως έναν επί γης Θεό που καθοδηγεί το κοπάδι του. Από εδώ προκύπτει και η ιδιαίτερη σχέση του κυρίαρχου με τον Θεό, καθώς είναι ο Θεός αυτός που έχει εμπιστευτεί στον κυρίαρχο το κοπάδι των ανθρώπων. Στον Εβραϊκό πολιτισμό έχουμε την πλήρη ανάπτυξη του παραπάνω θέματος. Η ποιμαντορική σχέση, υπό τη θετική της διάσταση, ως καθοδήγηση ψυχών, είναι ουσιαστικά η σχέση του Θεού με τους ανθρώπους. Είναι μια θρησκευτική μορφή εξουσίας που ο Θεός ασκεί πάνω στους ανθρώπους. Τα χαρακτηριστικά αυτής της σχέσης στην Ανατολική Μεσόγειο και ειδικά στον Εβραϊκό πολιτισμό είναι τα εξής: α) Η ποιμαντορική εξουσία δεν ασκείται επί μιας επικράτειας αλλά πάνω σε ένα κοπάδι κατά τη μετακίνησή του από το ένα μέρος στο άλλο.

την άλλη, όταν η πειθαρχοποίηση αυτή εξεταστεί σε συνάρτηση με προβλήματα όπως ο κυμαινόμενος πληθυσμός, η σπουδαιότητα των εμπορικών δικτύων, οι τεχνικές εφευρέσεις, τα μοντέλα διαχείρισης κοινοτήτων κ.ο.κ., τότε συγκροτείται η γενεαλογία της στρατιωτικής πειθαρχίας. Γράφει ο Φουκώ: «Εάν θέλουμε να αποφύγουμε την κυκλικότητα που παραπέμπει την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας από τον έναν θεσμό στον άλλο, [μπορούμε να το κάνουμε] αδράχνοντάς τους τη στιγμή που συγκροτούν τεχνικές με ενεργή λειτουργική αξία σε πολλαπλές διαδικασίες». Επιπλέον από-θεσμοποιώντας και από-λειτουργικοποιώντας τις σχέσεις εξουσίας μπορούμε να εντοπίσουμε το βαθμό και το γιατί της αστάθειάς τους. Οι τεχνολογίες εξουσίας διαρκώς μετασηματίζονται από απειράριθμους παράγοντες. Η έκπτωση ή διάλυση ενός θεσμού δεν συνεπάγεται την κατ' ανάγκη κατάληψη της εξουσίας που τον συγκρατεί αλλά, ενδεχομένως, την ασυμβατότητά του με θεμελιώδεις μετασηματισμούς των τεχνολογιών που τον υποστηρίζουν. «Αυτό σημαίνει ότι είναι εξολοκλήρου εφικτό να φτάσουμε σε συνολικά αποτελέσματα, όχι από ενορχηστρωμένες αντιπαραθέσεις, αλλά επίσης από τοπικές, ή πλευρικές, ή διαγώνιες επιθέσεις που φέρουν τη γενική οικονομία του όλου». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν τα εκκλησιαστικά κινήματα που χωρίς να επιτίθενται στην Καθολική εκκλησία μετασημάτισαν τον τρόπο που ασκείται η θρησκευτική εξουσία στη Δύση, [Foucault Michel, lecture five - 8 February 1978 ... ό.π. σσ. 119-20]

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 120

β) Η ποιμαντορική εξουσία είναι μια φιλάνθρωπη εξουσία. Σκοπός της είναι η σωτηρία του κοπαδιού. Ο Φουκώ σημειώνει ότι βρισκόμαστε κοντά στον σκοπό του κυρίαρχου που είναι η σωτηρία της χώρας. γ) Η ποιμαντορική εξουσία εκδηλώνεται σε ένα καθήκον και έναν σκοπό. Οφείλει να εποπτεύει διαρκώς, αλλά υπόκειται και η ίδια σε μια συνεχή εποπτεία από τον Θεό. Επιτρέπεται κατά αυτόν τον τρόπο η διάκριση του καλού από τον κακό ποιμένα. Ο συνετός ποιμένας αποτελεί έναν ενδιάμεσο ανάμεσα στα αγαθά και στο κοπάδι. Αυτή η αντίληψη είναι μακριά από μια αντίληψη περί κυριαρχίας διά της βίας. δ) Η ποιμαντορική εξουσία είναι μια εξατομικεύουσα εξουσία (individualizing power). Το κάθε μέλος του κοπαδιού οφείλει να φροντίζεται ξεχωριστά. Ο ποιμένας οφείλει να προσέχει τόσο το σύνολο όσο και το κάθε μέλος με την ίδια συνέπεια (omnes et singulatim). Αυτό θα αποτελέσει το μέγα πρόβλημα τόσο της Χριστιανικής ποιμαντορίας όσο και των σύγχρονων τεχνικών διακυβέρνησης του πληθυσμού. Το μέγα δίλημμα του ποιμένα είναι να σώσει το κοπάδι θυσιάζοντας ένα μέλος του ή το αντίθετο; Η Παλαιά Διαθήκη βρίθει από παραβολές όπου τίθεται αυτό το δίλημμα. Στην περίπτωση του Μωυσή το κοπάδι εν τέλει σώζεται συμβολικά, ακριβώς επειδή ήταν έτοιμος να το θυσιάσει για να βρει το χαμένο πρόβατο.⁶⁵

Ο Φουκώ θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικό φαινόμενο την ιδέα της ποιμαντορικής εξουσίας. Η ιδέα αυτή εισάγεται και διαχέεται από τη Χριστιανική Εξουσία η οποία τήκει όλα αυτά τα θέματα σε ακριβείς μηχανισμούς και θεσμούς και καταφέρνει να τους εμφυτεύσει στην καρδιά της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Το μέγα παράδοξο της χριστιανικής δύσης είναι ότι αποτέλεσε τον πιο δημιουργικό και τον πιο καταστροφικό πολιτισμό και ότι για αιώνες ο δυτικός άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως μέλος ενός κοπαδιού που αναζητάει τη σωτηρία του από τον ποιμένα.⁶⁶

⁶⁵ Το παραπάνω παράδοξο συναντάμε με μοναδική ένταση στη νουβέλα *Λεντς* (1835) του Γκέοργκ Μπύχνερ (Georg Buchner). Ο ήρωας του Μπύχνερ, ποιητής, αναρχικός, αιρετικός, θεολόγος και αριστοκράτης – όπως πληροφορούμαστε στο σημείωμα της ελληνικής έκδοσης – καταφεύγει σε κάποιο γερμανικό χωριό για να βρει την αληθινή πίστη μέσα από το συγχρωτισμό του με τους απλούς και αγνούς ανθρώπους της γερμανικής επαρχίας. Σταδιακά ωστόσο τρελαίνεται και με τις πράξεις του διασαλεύει τη γαλήνη της οικίας του φιλόστοργου πάστορα Όμπερλιν που τον φιλοξενεί. Επιπλέον, και αυτό είναι το κυριότερο, με τα έργα του φαίνεται να απειλεί τη συνοχή της κοινότητας. Ο δάσκαλος του χωριού, που τυγχάνει να είναι νοικάρης του πάστορα, αναλαμβάνει την καταστολή του Λεντς. Ή θα ήταν πιο εύστοχο να πούμε την πειθάρχησή του; Πρώτα του δένει τα χέρια και στη συνέχεια αναφωνεί προς τον πάστορα: «Ή αυτός, ή εμείς!» Ο πάστορας Όμπερλιν αναγκάζεται να «θυσιάσει» τον Λεντς αφήνοντας να τον απομακρύνουν από το ποίμνιό του και να τον οδηγήσουν στο φρενοκομείο. [Μπύχνερ Γκέοργκ, *ΛΕΝΤΣ*, θεατρική διασκευή: Ρ. Σώκου, εκδόσεις: Αιγόκερως (σειρά, θέατρο), Αθήνα 2016]

⁶⁶ Περαιτέρω ανάπτυξη της ποιμαντορικής εξουσίας θα κάνει ο Φουκώ στο κείμενό του, «Δυο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία». [βλ. Foucault Michel, «Δυο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», στο, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, εκδόσεις: Ύψιλον, Αθήνα 1991]

2.3 Η Αστυνομία ως τέχνη διακυβέρνησης

Αναπόσπαστη με την έννοια της κυβερνησιμότητας και ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόησή της είναι η έννοια της *Αστυνομίας*. Οι δύο τελευταίες παραδόσεις 1977-78 εξετάζουν την έννοια αυτή και τη συμπλοκή της με την κυβερνησιμότητα. Αποτελούν δε, μια εισαγωγή για τις παραδόσεις της επόμενης χρονιάς πάνω στον φιλελευθερισμό και τον νεοφιλελευθερισμό. Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσω τις έννοιες της αστυνομίας και της κυβερνησιμότητας καθώς και ορισμένες έννοιες-κλειδιά, όπως αυτές της στατιστικής, της πολιτικής οικονομίας, της κοινωνίας πολιτών.

Ο Φουκώ επισημαίνει κάποια γενικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με την έννοια της *αστυνομίας* καθώς και κάποιες χαρακτηριστικές μεταβολές που υφίσταται η έννοια αυτή. Αρχικά, τα εντοπίζει μέσα στο έργο κάποιων νομικών και πολιτικών φιλοσόφων.⁶⁷ Χαρακτηριστικά στο *La Monarchie aristodemocratique* του Turquet de Mayrne η αστυνομία είναι αυτή που πρέπει να διασφαλίζει το μεγαλείο του κράτους. Ενάμισι αιώνα αργότερα, το 1776 στον Hohenthal, η αστυνομία αφορά τόσο στο μεγαλείο τους κράτους όσο και στην ευτυχία των πολιτών του. Και στον Von Justi το 1750, η αστυνομία αφορά τους νόμους και τις ρυθμίσεις στο εσωτερικό του κράτους που συντείνουν στην επαύξηση των δυνάμεών του μέσω της ορθής χρήσης τους. Εδώ βρισκόμαστε εντός της προβληματικής του *ET* και της ανάγκης μιας οικονομικής πολιτικής εξουσίας. Οι αντιλήψεις περί αστυνομίας εντάσσονται σε μια ευρύτερη προβληματική περί Ευρωπαϊκής σταθερότητας (European equilibrium). Κάθε ευρωπαϊκό κράτος οφείλει να έχει μια αποτελεσματική αστυνομία ώστε να αποφευχθεί η ανισορροπία μέσα στην Ευρώπη.⁶⁸

Ο Φουκώ ανασύρει τον ορισμό της αστυνομίας από το κείμενο του Turquet. «[Αστυνομία είναι] οτιδήποτε διακοσμεί, δίνει μορφή και μεγαλείο στην πόλη».⁶⁹ Για τον Turquet η τέχνη διακυβέρνησης και η αστυνομία είναι το ίδιο πράγμα. Αναδεικνύει τη σημασία ενός Γραφείου Αστυνομίας με ιδιαίτερα διευρυμένες αρμοδιότητες και επιμέρους

⁶⁷ Συχνά έχει ασκηθεί κριτική στον Φουκώ, ότι αφενός οι έρευνες του επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στην Γαλλία, αφετέρου ότι κάνει συχνά παραπομπές σε ήσσονος σημασίας στοχαστές.

⁶⁸ Ενδεικτική ως προς αυτή τη διάσταση είναι η συνθήκη της Βιέννης του 1815 και η πολιτική της Ιεράς Συμμαχίας. Συνδετικός αρμός και κοινό όργανο ανάμεσα στην αστυνομία και την Ευρωπαϊκή σταθερότητα καθίσταται η *στατιστική*. Πρόκειται για την αρχή αποκρυπτογράφησης των συγκροτητικών δυνάμεων του κράτους (πληθυσμός, στρατός, φυσικές δυνάμεις, παραγωγή εμπόριο κτλ.), αλλά και μια αρχή γνώσης για τα άλλα κράτη και τις δυνάμεις τους. [Foucault Michel, Lecture Twelve, 29 March 1978 ..., ό.π σ. 316]

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 319 [βλ. υποσημείωση 15]

εξειδικευμένα γραφεία που αγκαλιάζουν το σύνολο της διακυβέρνησης (γραφείο για την επαγγελματική καθοδήγηση, γραφείο φιλανθρωπίας, γραφείο ρύθμισης αγορών, γραφείο κυριότητας με αντικείμενο την έγγαιο ιδιοκτησία). Η αστυνομία ορίζεται ως συνολική διακυβέρνηση. Σε ένα δεύτερο επίπεδο δε, εμφανίζεται ως τέταρτος θεσμός, ως κρατική λειτουργία διακριτή από τους τρεις παραδοσιακούς θεσμούς – δικαιοσύνη, στρατός, οικονομία. Στον Turquet, η ηθική και η πρακτική λειτουργία της αστυνομίας συνυπάρχουν. Αναδεικνύεται η σημασία της εκπαίδευσης και της εργασίας για το σύνολο των ανθρώπων τόσο ως προς την πρακτική διάσταση της επιβίωσης και της βελτίωσης της ζωής όσο και ως προς την ηθική διάσταση, μέσω της συμμόρφωσης σε ένα δέον που δεν είναι πλέον ο υπέρτατος νόμος ο οποίος εκφράζει μια φιλοσοφική σύλληψη περί του *είναι* του ανθρώπου, αλλά απλά ο άνθρωπος ως μέλος μιας ευρύτερης ενότητας. Ο *άνθρωπος* είναι το αντικείμενο της αστυνομίας. Αυτό που θα επιχειρήσει η αστυνομία είναι η τελειοποίηση του ανθρώπου καθώς μέσω αυτής θα καταστεί δυνατή η τελειοποίηση του κράτους. Συνεπώς, η αστυνομία αφορά το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας στο βαθμό που σχετίζεται με το κράτος. Γράφει ο Φουκώ: «[στον Turquet] η αστυνομία έχει ως στόχο τον έλεγχο και φέρει την ευθύνη για τη δράση των ανθρώπων, δεδομένου ότι η δράση αυτή συνιστά ένα διαφοροποιό στοιχείο που επιδρά στην ανάπτυξη των δυνάμεων του κράτους. [...] η δραστηριότητα των ανθρώπων ως συγκροτητικό στοιχείο των δυνάμεων του κράτους».⁷⁰

Από την κεντρική αρχή της αστυνομίας, που είναι η δημόσια χρησιμότητα της ανθρώπινης δραστηριότητας, μπορούν να συναχθούν και τα αντικείμενά της. Πρώτο αντικείμενο της αποτελεί ο αριθμός των ανθρώπων. Ωστόσο δεν έχει σημασία τόσο ο απόλυτος αριθμός αλλά η σχέση του με το σύνολο των δυνάμεων που συγκροτούν τη δύναμη του κράτους (μέγεθος επικράτειας, φυσικοί πόροι, πλούτος, εμπορική δραστηριότητα κτλ.). Το δεύτερο αντικείμενο της αστυνομίας είναι οι αναγκαιότητες της ζωής, με εξέχουσα, την παροχή τροφής στον πληθυσμό. Τρίτο αντικείμενο αποτελεί η υγεία. Ένας εύρωστος πληθυσμός μπορεί να εργαστεί και να αυξήσει τη δύναμη του κράτους. Μια σειρά μέτρα και δράσεις αναπτύσσονται για τη βελτίωση της δημόσιας υγιεινής. Τέταρτο αντικείμενο η ίδια η δραστηριότητα των ανθρώπων. Πρωταρχική σημασία αποδίδεται στην αποφυγή της αδράνειας. Θα πρέπει να παρέχεται εργασία στους ικανούς και ειδικές παροχές για τους μη-ικανούς και τους φτωχούς. Επιπλέον ρυθμίσεις οφείλουν να αναλαμβάνονται

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 322

για την ανάδειξη των επαγγελματιών που είναι ωφέλιμα στο κράτος. Τελευταίο αντικείμενο της αστυνομίας, η κυκλοφορία των αγαθών. Η αστυνομία οφείλει να παρέχει τις υλικές προϋποθέσεις για την κυκλοφορία των αγαθών, από έργα υποδομής, όπως οδοποιία, πλωτότητα ποταμών κ.ο.κ., έως ρυθμίσεις εντός και εκτός των συνόρων για τη διευκόλυνση κυκλοφορίας ανθρώπων και εμπορευμάτων. Με δύο λόγια η αστυνομία, ειδικά στους θεωρητικούς του 18^{ου} αιώνα, ασχολείται με την κοινωνία. Ωστόσο ήδη από τους 16^ο και 17^ο αιώνες το νέο οικονομικό-κοινωνικό σύστημα, το νέο ανθρωπολογικό σύστημα δεν εξαντλείται μόνο στην απλή επιβίωση των ανθρώπων αλλά στη βελτίωση της ίδιας της ζωής.⁷¹ Στο σημείο αυτό εισάγεται η αστυνομία καθώς συνιστά το σύνολο των τεχνικών που εξασφαλίζουν ότι η ζωή, η συνύπαρξη και η επικοινωνία μπορούν να μετατραπούν σε δυνάμεις του κράτους. Με την αστυνομία έχουμε την εμφάνιση ενός κύκλου επισημαίνει ο Φουκώ: υπολογισμένες παρεμβάσεις στα υποκείμενα από το κράτος και ξανά επιστροφή στο κράτος, το οποίο εμφανίζεται πλέον ως επαυξημένο σύνολο δυνάμεων καθώς έχει καταστήσει την «ευτυχία των ανθρώπων», χρησιμότητα του κράτους, και ακόμα περισσότερο, δύναμη του κράτους.⁷²

2.4 Γέννηση μιας νέας κυβερνησιμότητας: κυβερνησιμότητα της πολιτικής & κυβερνησιμότητα της οικονομίας. Μετασχηματισμοί του *raison d' état*.

Ο Φουκώ κλείνει τις παραδόσεις της χρονιάς 1977-78 επεξεργαζόμενος περαιτέρω την έννοια και την καταγωγή της αστυνομίας για να οδηγηθεί εν τέλει στη συγκρότηση μιας νέας κυβερνησιμότητας με δύο παρακλάδια, την πολιτική και την οικονομία. Φυσικά το *raison d' état*⁷³ δεν μένει ανεπηρέαστο από τους αλλαγές αυτές. Ο Φουκώ σκιαγραφεί τις τροποποιήσεις που υφίσταται.

Όσον αφορά στην αστυνομία ως αστικό αντικείμενο, ο Φουκώ σημειώνει ότι κατά τους 17^ο και 18^ο αιώνες η αστυνομία συλλαμβάνεται υπό τους όρους μιας ευρύτερης τάσης

⁷¹ Βρισκόμαστε εντός της προβληματική μιας βιοπολιτικής η οποία φαίνεται να εντοπίζεται αρκετά νωρίτερα από ότι στο *Βούληση για Γνώση*.

⁷² Ο Φουκώ κλείνει την παράδοσή του με τον ορισμό του Von Justi: «Αστυνομία είναι το σύνολο των νόμων και ρυθμίσεων του εσωτερικού του κράτους και βοηθούν στην ενδυνάμωση και επαύξηση της δύναμής του, της καλή χρήσης των δυνάμεών του [...] και τέλος στην προαγωγή της ευτυχίας των υπηκόων». [Στο. *ίδιο*, σ. 327, βλ., J.H.G. von Justi, *Grundsätze der Policy-Wissenschaft*, (Göttingen: Van de Hoecks, 1756), note 8]

⁷³ Εφεξής: «Κρατική Σκοπιμότητα». Στα ελληνικά μπορεί να αποδοθεί και ως «Λόγος του Κράτους», ή «Κρατικό Συμφέρον». Με την *Κρατική Σκοπιμότητα* έχουμε την πλήρη αναγνώριση της αυθεντίας του κυρίαρχου να ασκεί την κυριαρχία του χωρίς την αναγκαιότητα εδραίωσης των αποφάσεών του σε αρχές δικαιοσύνης, διαφάνειας και ακεραιότητας.

αστικοποίησης της επικράτειας. Αναδεικνύεται το Παρίσι ως πρώτη πόλη στον κόσμο λόγω της τελειότητας της αστυνομίας του. Το μοντέλο του επιχειρείται να μεταφερθεί σε όλη την επικράτεια από τον Λουδοβίκο XIV. Υπάρχουν πόλεις επειδή υπάρχει η αστυνομία. Το αστυνομεύω ταυτίζεται με το αστικοποιώ.

Από την άλλη η αστυνομία είναι επίσης αδιαχώριστη από την κυβερνητική θεωρία και πρακτική που ονομάζεται *μερκαντιλισμός*.⁷⁴ Δηλαδή μια τεχνική και έναν υπολογισμό για την ενδυνάμωση των ανταγωνιζόμενων Ευρωπαϊκών κρατών μέσω της ανάπτυξης του εμπορίου. Σκοπός του κάθε κράτους γίνεται η εισροή συναλλάγματος μέσω του εμπορίου. Γράφει ο Φουκώ: «Αυτή η στρατηγική του εμπορίου ως τεχνική για την εισαγωγή συναλλάγματος είναι ένα από τα τυπικά γνωρίσματα του μερκαντιλισμού».⁷⁵ Ωστόσο αυτός ο ανταγωνισμός θα πρέπει κάποια στιγμή να οδηγήσει σε μια ισορροπία (European Equilibrium). Η *Κρατική Σκοπιμότητα* θέτει ως στόχο της την Ευρωπαϊκή Σταθερότητα έχοντας ως κύριο όργανό της έναν στρατιωτικό-διπλωματικό μηχανισμό και από την άλλη, για να επιτευχθεί αυτή η σταθερότητα, θέτει, ως επιμέρους θα μπορούσαμε να πούμε στόχο, την ανάπτυξη του κάθε κράτους ξεχωριστά με κύριο εργαλείο το εμπόριο. Η αστυνομία υπό τη διευρυμένη διάστασή της είναι αδιαχώριστη από μια πολιτική εμπορικού ανταγωνισμού στην Ευρώπη.

Ο Φουκώ επιχειρεί να αντικρούσει την μαρξική προβληματική περί εισαγωγής του ανθρώπου στον αφηρημένο κόσμο του εμπορίου. Γι' αυτόν συμβαίνει κάτι διαφορετικό κατά τον 17^ο αιώνα. Γράφει χαρακτηριστικά: «Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα κατανοήσιμων [intelligible] και αναλύσιμων σχέσεων που επιτρέπουν σε έναν αριθμό θεμελιωδών στοιχείων να συνδεθούν μεταξύ τους όπως οι όψεις ενός μοναδικού πολύεδρου».⁷⁶ Συνοπτικά έχουμε: 1) τη γέννηση μιας τέχνης διακυβέρνησης με αναφορά στην *Κρατική Σκοπιμότητα*. 2) μια πολιτική ανταγωνισμού στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σταθερότητας. 3) την εμφάνιση της αστυνομίας ως τεχνολογίας επαύξησης των δυνάμεων του κράτους μέσα από μια οργάνωση των σχέσεων ανάμεσα στον πληθυσμό και στην παραγωγή και 4) την εμφάνιση της πόλης της αγοράς όπου τα προβλήματα συμβίωσης και αυτά της κυκλοφορίας

⁷⁴ Ο Φουκώ παραθέτει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του μερκαντιλισμού: α) κάθε χώρα οφείλει να έχει τον πολυπληθέστερο δυνατό πληθυσμό, β) όλος ο πληθυσμός θα πρέπει να εργάζεται, γ) οι μισθοί θα πρέπει να είναι οι χαμηλότεροι δυνατοί, ώστε, δ) να είναι η χαμηλότερη δυνατή και η τιμή πώλησης των αγαθών, να μπορέσουν έτσι να πουληθούν οι μεγαλύτερες δυνατές ποσότητες στο εξωτερικό και να γεμίσει συνακόλουθα με χρυσό το βασιλικό θησαυροφυλάκιο. [Στο ίδιο, σ. 337]

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 337

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 338

των εμπορευμάτων εμπίπτουν στην αρμοδιότητα μιας καλής διακυβέρνησης υπό τις αρχές του *Κρατικού Συμφέροντος*.⁷⁷

Ποια είναι όμως η σχέση μεταξύ δικαίου και αστυνομίας; Για τον Φουκώ υπάρχει σαφής διάκριση αστυνομίας και δικαιοσύνης σε όλα τα κείμενα του 17^{ου} αιώνα. Η αστυνομία δεν εμπίπτει στην αρμοδιότητα της δικαιοσύνης, δεν αποτελεί προέκτασή της. Υπακούει στη δική της ορθολογικότητα χωρίς να χρειάζεται να μοντελοποιηθεί σε συμφωνία με τους δοσμένους κανόνες της δικαιοσύνης. Οι ρυθμίσεις της αστυνομίας είναι διακριτές από τους αστικούς νόμους. Τα αντικείμενα της είναι αντικείμενα της κάθε στιγμής ενώ, τα αντικείμενα του νόμου είναι οριστικά και μόνιμα. Η αστυνομία έχει ως αντικείμενο τα μικρά πράγματα. Αντίθετα, οι νόμοι τα σπουδαία. Τέλος, η αστυνομία αενάως ενσκήπτει στις λεπτομέρειες και δρα άμεσα.⁷⁸ Κοντολογίς, η αστυνομία χρειάζεται περισσότερο ρυθμίσεις παρά νόμους. Για την ακρίβεια βρισκόμαστε στον κόσμο των ρυθμίσεων, στον κόσμο της πειθαρχίας. Κατά αυτόν τον τρόπο, πάντα σύμφωνα με τον Φουκώ, οι τοπικές και περιφερειακές πειθαρχίες (εργαστήρια, σχολεία, στρατώνες κτλ.) θα πρέπει να ιδωθούν υπό το πρίσμα μιας τάσης γενικής πειθαρχοποίησης των υποκειμένων και της επικράτειας που φέρει τη μορφή και τα όργανα μιας αστυνομίας η οποία βασίζεται σε ένα ουσιαστικό μοντέλο. Για τον Φουκώ το εμπόριο, η πόλη, η ρύθμιση και η πειθαρχία είναι τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία της αστυνομίας κατά τον 17^ο και το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Τα πράγματα αρχίζουν να αλλάζουν με την εμφάνιση του προβλήματος των σιτηρών περί τα τέλη του πρώτου τρίτου του 18^{ου} αιώνα. Ειδικότερα το πρόβλημα της σπανιότητας των σιτηρών οδηγεί τους φυσιοκράτες και τους οικονομολόγους σε μια κριτική του αστυνομικού κράτους και του μερκαντισμού. Οι φυσιοκράτες υποστηρίζουν ότι για να υπάρξει αφθονία σιτηρών χρειάζεται πρώτα από όλα τα σιτηρά να πληρωθούν καλά, θέση που είναι αντίθετη με τη μερκαντιστική συλλογιστική: χαμηλοί μισθοί, φτηνό σιτάρι, χαμηλό κόστος εξαγωγών, συνάλλαγμα σε χρυσό. Οι φυσιοκράτες επικεντρώνονται κυρίως στην παραγωγή των αγροτικών προϊόντων και, κατά αυτό τον τρόπο, την επανεισάγουν ως θεμελιώδες στοιχείο ορθολογικής κυβερνησιμότητας. Διαρρηγνύεται το σχήμα της

⁷⁷ Ο Φουκώ διευκρινίζει ότι δεν εννοεί ότι η πόλη της αγοράς γεννήθηκε εκείνη την περίοδο αλλά ότι κατά τον 17^ο αιώνα γίνεται το μοντέλο της κρατικής παρέμβασης στις ζωές των ανθρώπων. Επιπλέον, πρώτη φορά, γίνεται στόχος μιας κυβερνητικής παρέμβασης η βελτίωση της ανθρώπινης ζωής. Το όργανο που θα συναρθρώσει την ανθρώπινη ζωή το εμπόριο και τη δύναμη του κράτους είναι η αστυνομία.

⁷⁸ Όπως σημειώνει ο Φουκώ, η αστυνομία τον 17^ο και 18^ο αιώνα είναι ένα λίγο πολύ μόνιμο *coup d'Etat* το οποίο προέρχεται από τη βασιλική εξουσία.

προτεραιότητας της πόλης. Τέλος, αναδεικνύεται η σημασία της επιστροφής της αξίας του προϊόντος στον αρχικό παραγωγό, στον αντίποδα μιας φθηνής παραγωγής.

Μια δεύτερη ρωγή στην αντίληψη περί αστυνομίας (που κυριάρχησε τον 17^ο και το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα) επιφέρει η θέση περί *δίκαιης τιμής (just price)*. Αναδεικνύεται ο λόγος των *économistes (οικονομολόγων)*, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι υπάρχει μια συγκεκριμένη τάξη των πραγμάτων την οποία δεν πρέπει να επιχειρήσουμε να τροποποιήσουμε γιατί θα κάνουμε τα πράγματα χειρότερα. Επερωτάται ριζικά κατά αυτόν τον τρόπο ο ρυθμιστικός ρόλος της αστυνομίας. Η *δίκαιη τιμή* και η αυτόματη τρόπον τινά διαμόρφωσή της συνδέεται με μια διαφοροποίηση των *économistes* ως προς το ζήτημα του πληθυσμού. Δεν είναι πλέον ζητούμενη η διαρκής αύξησή του. Το μέγεθος του δεν είναι αυτονοήτως συναρτώμενο με την ευρωστία και τη δύναμη του κράτους. Ο πληθυσμός πρέπει να είναι επαρκής αλλά όχι υπερβολικός ώστε να μην είναι οι μισθοί υπερβολικά χαμηλοί, να έχουν έτσι οι άνθρωποι κίνητρο για εργασία και να μπορούν να στηρίζουν τις τιμές μέσα από την κατανάλωση. Ωστόσο, ο αριθμός του πληθυσμού δεν πρέπει να ρυθμιστεί με έναν αυταρχικό τρόπο, αλλά θα αυτορυθμιστεί σε συνάρτηση με τους διαθέσιμους πόρους.

Τέλος, έχουμε την εμφάνιση μιας θέσης ριζικά αντίθετης στη λογική του меркантиλισμού, της αστυνομίας και του συναλλάγματος χρυσού. Οι *économistes* προκρίνουν το ελεύθερο εμπόριο και τον ανταγωνισμό μεταξύ ιδιωτικών υποκειμένων. Αντίστοιχα, είναι ο ανταγωνισμός που θα εξασφαλίσει οφέλη για όλο τον πληθυσμό, θα διαμορφώσει την κατάλληλη τιμή σιταριού και εν γένει την ορθότερη οικονομική κατάσταση. Βρισκόμαστε στο κατώφλι μιας *φιλελεύθερης κυβερνησιμότητας*. Η ευτυχία όλων και του καθένα δεν εξαρτάται πλέον από μια κυριαρχική παρέμβαση υπό τη μορφή και τα όργανα μιας αστυνομίας, αλλά από τη συμπεριφορά όλων όταν το κράτος αφήνει τα ιδιωτικά συμφέροντα να λειτουργήσουν.⁷⁹ Βρισκόμαστε μπροστά σε μια ριζική αλλαγή που εκκινεί από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και θα συνεχίσει να είναι ενεργή και να υφίσταται τροποποιήσεις και μεταλλάξεις ως και τον 21^ο αιώνα.

Ένα από τα κρισιμότερα ερωτήματα που τίθενται αφορούν στον ρόλο και τη λειτουργία του κράτους σε σχέση με αυτό το θεμελιώδες και φυσικό παιχνίδι των ιδιωτικών

⁷⁹ Το κράτος γίνεται κατά αυτόν τον τρόπο ένας ρυθμιστής των ιδιωτικών συμφερόντων και παύει να αποτελεί την υπερβατική και συνθετική αρχή μετασχηματισμού της ευτυχίας του καθένα σε ευτυχία όλων. [Στο ίδιο, σσ. 346-7]

συμφερόντων. Οι ευρύτερες αλλαγές που συμβαίνουν τον 18^ο αιώνα οδηγούν σε έναν νέο κυβερνητικό λόγο ο οποίος συνδέεται άμεσα με αυτό που θα ονομαστεί οικονομία.⁸⁰ Έχουμε τη γέννηση μιας σύγχρονης κυβερνησιμότητας. Αυτή η κυβερνησιμότητα που σχεδιάζεται από τους *économistes* θα συνεχίσει να έχει ως στόχο την αύξηση των δυνάμεων του κράτους διατηρώντας την ισχύ της συνάρτησης Ευρωπαϊκή σταθερότητα-εσωτερική συνοχή του κάθε κράτους. Η *Κρατική Σκοπιμότητα* υφίσταται ωστόσο κάποιες κρίσιμες τροποποιήσεις:

Πρώτα από όλα βαθαίνει το ρήγμα με το θεολογικό κοσμοείδωλο του μεσαίωνα. Έχουμε μια νέα ορθολογικότητα εγγενή στο κράτος και την τεχνητή κυβερνησιμότητα της αστυνομίας.

Ένα δεύτερο αποφασιστικό βήμα γίνεται με τους *économistes* οι οποίοι έναντι της τεχνητότητας του κράτους εισάγουν μια φυσικότητα των μηχανισμών που αφορούν στην προσαρμογή του πληθυσμού στο φαινόμενο της παραγωγής και αντίστροφα. Πρόκειται για μια φυσικότητα των ανθρώπινων σχέσεων επί τη βάση της πολυμορφίας τους· για μια φυσικότητα της κοινωνίας.⁸¹ Οι *économistes* εισάγουν την κοινωνία ως φυσικότητα της συλλογικής ζωής. Διανοίγεται έτσι ένα νέο πεδίο παρεμβάσεων, σε αντιπαράσταση με το κράτος, το οποίο θα αποκαλέσουν *κοινωνία πολιτών (civil society)*. Η κοινωνία πολιτών δεν μπορεί να κατανοηθεί ούτε ως αποτέλεσμα και προϊόν του κράτους, αλλά ούτε ως φυσική ύπαρξη του ανθρώπου. Πρόκειται για μια αναγκαία μεταβλητή του κράτους που διέπεται ωστόσο από τους δικούς της νόμους και από μια ιδιαίτερη γνώση η οποία είναι ομολογία της επιστημονικής γνώσης. Αναδεικνύεται έτσι μια νέα επιστήμη, η *πολιτική οικονομία*, η οποία είναι ακριβώς η επιστήμη της κοινωνίας.⁸² Η γνώση αυτή καθίσταται αδιαχώριστη από μια καλή διακυβέρνηση αλλά είναι σημαντικό να κατανοήσουμε, υποστηρίζει ο Φουκώ, ότι δεν πρόκειται για μια γνώση εσωτερική της κυβέρνησης. Έχουμε μια επιστήμη εξωτερική που

⁸⁰ Ο Φουκώ διακρίνει δυο διαφορετικές οικογένειες: τους *politiques* και τους *économistes*. Τοποθετεί τους πρώτους - τους αποκαλεί και «αίρεση των πολιτικών» - κυρίως στον 17^ο αιώνα. Οι *politiques* απομακρύνονται από τον θεοκρατικό λόγο του μεσαίωνα και αναζητούν έναν εγγενή στην τέχνη της διακυβέρνησης λόγο διατυπώνοντας ορθολογικές αρχές. Οι δεύτεροι - οι *économistes* - τοποθετούνται στον 18^ο αιώνα και διατυπώνουν έναν νέο λόγο για την *Κρατική Σκοπιμότητα* ο οποίος συναρτάται με την εμφάνιση ενός νέου πεδίου, της οικονομίας.

⁸¹ Πρόκειται για μια ειδική φυσικότητα στις σχέσεις των ανθρώπων που συμβαίνει ταυτόχρονα όταν συναναστρέφονται, ανταλλάσσουν, εργάζονται και παράγουν.

⁸² Η γνώση που απαιτείται οφείλει να είναι επιστημονική στις διαδικασίες της γράφει ο Φουκώ. Δεν είναι απλά μια γνώση για τον πλουτισμό του κράτους, αλλά μια γνώση που διασυνδέει μαζί τις μεταβλητές του πλούτου και του πληθυσμού επί τη βάση τριών αξόνων: παραγωγή κυκλοφορία, κατανάλωση. Έχουμε τη γέννηση της πολιτικής οικονομίας, [Στο ίδιο, σ. 351]

βρίσκεται σε αντιπαράσταση με το κράτος, σε αντιπαράσταση με μια τέχνη διακυβέρνησης την οποία ωστόσο, καμιά συνετή διακυβέρνηση δεν μπορεί να παρασιωπήσει.⁸³

Τρίτο χαρακτηριστικό της νέας κυβερνησιμότητας είναι ο *πληθυσμός*, ο οποίος είναι προικισμένος με φυσικότητα, πυκνότητα, εσωτερικούς μηχανισμούς ρύθμισης. Πρόκειται για μια ξεχωριστή πραγματικότητα την οποία οφείλει να υποστηρίξει το κράτος. Το κράτος έχει μια ευθύνη έναντι του πληθυσμού που γίνεται όλο και συνθετότερη και πιο απαιτητική καθώς θα πρέπει να ανταποκριθεί σε μια σειρά από διαδικασίες συνολικού χαρακτήρα που έχουν τη δική τους νομοτέλεια (βλ. επιδημίες, ενδημίες, θάνατοι, συμβίωση στις πόλεις, γεννήσεις κτλ.). Ο πληθυσμός παύει να θεωρείται απλά ένα άθροισμα υποκειμένων και γίνεται αντιληπτός ως σύνολο φυσικών φαινομένων. Έχουμε λοιπόν φυσικότητα τόσο των οικονομικών διαδικασιών όσο και του πληθυσμού· επιστήμες του πληθυσμού και πολιτική οικονομία.

Εξ' αυτών προκύπτει ένα τέταρτο θεμελιώδες χαρακτηριστικό της νέας τέχνης διακυβέρνησης που είναι ο σεβασμός των διαδικασιών αυτών από το κράτος. Οι παρεμβάσεις από την πλευρά της διακυβέρνησης οφείλουν να είναι οι λιγότερες δυνατές και σε κάθε περίπτωση θα πάρουν όχι τη μορφή του κανόνα ή της ρύθμισης αλλά τη μορφή μιας διαχείρισης η οποία θα εξασφαλίζει ότι οι αναγκαίες και φυσικές ρυθμίσεις λειτουργούν. Συνακόλουθα προκύπτει η ανάγκη συγκρότησης μηχανισμών ασφάλειας. Γράφει ο Φουκώ: «Ο θεμελιώδης στόχος της κυβερνησιμότητας θα είναι οι μηχανισμοί ασφάλειας [...] η παρέμβαση του κράτους με την ουσιαστική λειτουργία εξασφάλισης της ασφάλειας των φυσικών φαινομένων των οικονομικών διαδικασιών και των διαδικασιών που είναι εγγενής στον πληθυσμό».⁸⁴

Πέμπτο χαρακτηριστικό θα αποτελέσει η εισαγωγή της έννοιας της *ελευθερίας* στην κυβερνησιμότητα. Πρόκειται για συγκεκριμένους τύπους ελευθερίας όπου η καταπάτησή τους, ή ο μη-σεβασμός τους αποστρέφεται, αλλά όχι επί τη βάση του νόμου. Δεν πρόκειται τόσο για καταπατήσεις δικαιωμάτων ή τη μη τήρηση ενός συμβολαίου, αλλά για ασυγχώρητη άγνοια ουσιαστικής φυσικών διαδικασιών.

Οι παραπάνω διεργασίες οδηγούν στη διαίρεση της έννοιας της αστυνομίας. Από τη μία έχουμε μια σειρά από μηχανισμούς εντός των πεδίων της οικονομίας και του πληθυσμού

⁸³ Βρισκόμαστε εντός της φουκωικής προβληματικής περί εξουσίας-γνώσης, ή με πιο σύγχρονους φουκωικούς όρους επιστήμης-διακυβέρνησης.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 353

με στόχο την επαύξηση των δυνάμεων του κράτους και από την άλλη, έχουμε ένα μηχανισμό για την αποφυγή της αταξίας, της ανομίας κοκ. – την αστυνομία δηλαδή στη σύγχρονή της εκδοχή – με καθαρά αρνητικές λειτουργίες. Γράφει ο Φουκώ: «... το παλιό σχέδιο της αστυνομίας όπως εμφανίστηκε σε συνάρτηση με το *Raison d'Etat*, διαλύεται [...] σε τέσσερα στοιχεία – οικονομική πρακτική διαχείριση πληθυσμού, νόμος και σεβασμός ελευθεριών, αστυνομία ...». ⁸⁵ Κατά αυτό τον τρόπο, συνεχίζει ο Φουκώ: «Μπορούμε να κατασκευάσουμε τη γενεαλογία του σύγχρονου κράτους και των διαφορετικών μηχανισμών του επί τη βάση μιας ιστορίας του κυβερνητικού λόγου (governmental reason). Κοινωνία, οικονομία, πληθυσμός, ασφάλεια και ελευθερία είναι στοιχεία της νέας κυβερνησιμότητας των οποίων μορφές μπορούμε ακόμα να αναγνωρίσουμε στις σύγχρονες τροποποιήσεις τους». ⁸⁶

2.5 Αντιστάσεις και νέα κυβερνησιμότητα

Ο Φουκώ, κλείνοντας τις παραδόσεις του, δεν παραλείπει να αναφερθεί στη δυνατότητα των *αντιστάσεων*. Μας θυμίζει ότι η ποιμαντορική εξουσία προκάλεσε κινήματα αντι-καθοδήγησης (counter-conduct) που οδήγησαν σε τροποποιήσεις της (όπως η Μεταρρύθμιση και η Αντι-μεταρρύθμιση). Ομοίως, αναλύσεις που στοχεύουν στον εντοπισμό των αντιστάσεων και των μεταβολών που αυτές προκάλεσαν μπορούν να επιχειρηθούν, με ανάλογους λίγο-πολύ όρους, έως τη σύγχρονή μας εποχή. Τα παραδείγματα που μπορούμε να διερευνήσουμε εντός της νεωτερικότητας είναι ποικίλα και ο ίδιος ο Φουκώ έχει προσφέρει εμβληματικές εργασίες που αναδεικνύουν την αλληλοσυσχέτιση εξουσιών και αντιστάσεων.

Ωστόσο, ο Φουκώ φαίνεται να υποστηρίζει ότι η εποχή μας χαρακτηρίζεται από ένα μοναδικό και ιδιαίτερο στοιχείο. Με δύο λόγια, αυτό που θέτουν ως διακύβευμα οι αντιστάσεις, από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά, είναι κοινό σε μεγάλο βαθμό με τα μείζονα ζητήματα που θέτει η σύγχρονη κυβερνησιμότητα, συντίθεται από τα ίδια υλικά, φαίνεται ότι και οι δυο, κυβερνησιμότητα και αντιστάσεις, αρθρώνονται επί τη βάση κοινών στόχων. Σε ένα πρώτο επίπεδο αυτή τη τοποθέτηση φαίνεται να ακυρώνει την αντίσταση, ή σε κάθε περίπτωση να την περιορίζει εντός των ορίων της κυβερνησιμότητας. Θα δούμε στη συνέχεια πως διαπραγματεύεται ο Φουκώ αυτή τη συμπλοκή.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 354 [τα οποία, συμπληρώνει ο Φουκώ, προστίθενται στον μεγάλο στρατιωτικό-διπλωματικό μηχανισμό που δεν έχει αλλάξει σχεδόν καθόλου ως τον 18^ο αιώνα.]

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 354

Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι τόσο η σύγχρονη κυβερνησιμότητα όσο και οι αντιστάσεις θέτουν ως θεμελιώδη στόχο τους την άρνηση της *Κρατικής Σκοπιμότητας*. Υποστηρίζονται δε ως προς το έργο τους αυτό, όσο παράξενο και αν ακούγεται κάτι τέτοιο αρχικά, από τα στοιχεία που η ίδια η *Κρατική Σκοπιμότητα* φέρνει στο προσκήνιο με τις τροποποιήσεις της: μια κοινωνία που αντιτίθεται στο κράτος, μια οικονομική αλήθεια που αφορά το συμφέρον όλων, την απόλυτη αξία του πληθυσμού, την ασφάλεια και την ελευθερία όπως αρθρώνονται σε αντίστιξη με τους νόμους, τους κανόνες και τις ρυθμίσεις. Ο Φουκώ επισημαίνει μία παράδοση εκ πρώτης όψεως κίνηση: ενώ η *Κρατική Σκοπιμότητα* κατέληξε να αποκλείσει την όποια εσχατολογία περί ενός υπερβατικού τέλους του κράτους, οι ίδιες αυτές αντιλήψεις δεν χάθηκαν, αλλά μετουσιώθηκαν από τη νέα κυβερνησιμότητα. Είχαμε μια μετάσταση και έναν πολλαπλασιασμό, θα μπορούσαμε να πούμε, των μορφών και σκοπών της εσχατολογίας επί και διά του πρόσφορου και διευρυμένου πεδίου της κοινωνίας, η οποία, ειρήσθω εν παρόδω, μπορεί να στοχεύει στην κατάληψη του κράτους για να πραγματώσει τους σκοπούς και τα ιδανικά αυτά (δικαιοσύνη, ισότητα, ισονομία, ελευθερία, κομμουνισμός κοκ.). Αυτή η επαναστατική εσχατολογία διατρέχει διαρκώς τους 19^ο και 20^ο αιώνες. Γράφει ο Φουκώ: «Η πρώτη μορφή αντίστασης είναι η επιβεβαίωση μιας εσχατολογίας στην οποία η κοινωνία πολιτών (civil society) θα υπερισχύσει έναντι του κράτους».⁸⁷

Δεύτερο χαρακτηριστικό της νέας κυβερνησιμότητας στη συσχέτισή της με τις αντιστάσεις είναι η ότι από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά παρατηρούμε μια ρήξη σε σχέση με τις προστακτικές του κράτους. Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι αίρεται η παντοδυναμία της *Κρατικής Σκοπιμότητας* και διανοίγεται η δυνατότητα μιας αντίστασης στην πλήρη υποταγή όχι υπό νομικούς όρους, αλλά υπό όρους ουσιωδών και θεμελιακών δικαιωμάτων: «... ο νόμος της φύσης μου ως πληθυσμός, ο νόμος των βασικών μου αναγκών πρέπει να αντικαταστήσει τους κανόνες της υποταγής. [...] Συνεπώς υπάρχει μια εσχατολογία που θα πάρει τη μορφή του απόλυτου δικαιώματος να επαναστατήσει κανείς. [...] Αυτή είναι η δεύτερη μεγάλη μορφή αντίστασης».⁸⁸

Τέλος, ο Φουκώ τονίζει τη σημασία της ανάδειξης ενός νέου όρου που θα αντικαταστήσει το κράτος ως προς το δικαίωμα μιας γνώσης περί των υποκειμένων και της

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 356

⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 356

επικράτειάς του. Πρόκειται για το *έθνος*, το οποίο θα αντιπαρατεθεί όρο προς όρο σε αυτό που ήταν η *Κρατική Σκοπιμότητα*, αλλά που και αυτό, την ίδια στιγμή, θα βρει υποστήριξη από τις νέες αντιλήψεις και τα στοιχεία που προέκυψαν από τους μετασχηματισμούς της ίδιας της *Κρατικής Σκοπιμότητας*. Το έθνος είναι η τρίτη μεγάλη μορφή αντίστασης.

Σύμφωνα με τη φουκωική προβληματική τα στοιχεία αυτά: πληθυσμός, έθνος, κοινωνία και οικονομία, καθίστανται ένα μείζον διακύβευμα που ανάλογα τις περιστάσεις, τη συγκυρία και τον φορέα από τον οποίο εκπορεύονται οι σχετικοί με αυτά λόγοι, δύναται πότε να υπηρετούν και πότε να αντιτίθενται στη νέα κυβερνησιμότητα. Έτσι, προς όφελος της κοινωνικής συνοχής λχ. οι «διαφορετικοί» θα λειδορηθούν, θα αποκλειστούν και θα κυνηγηθούν. Την ίδια στιγμή θα υπάρξει μια διαρκής επίκληση της κοινωνίας με στόχο τη συνολική και απροϋπόθετη χειραφέτηση των μελών της.⁸⁹ Ο Φουκώ συνοψίζει την πρόθεση του ως ένα μεθοδολογικό πείραμα που θα επιτρέψει το πέρασμα από την τοπική και μικροφυσική ανάλυση (λχ. οι τυπικές μορφές εξουσίας στην ποιμαντορία), προς μία επιστροφή στα γενικά προβλήματα του κράτους. Στις παραδόσεις της επόμενης χρονιάς, 1978-79, διερευνάται σε μεγάλο βαθμό η θεμελιακή προβληματοποίηση που διενεργεί ο φιλελευθερισμός και οι σύγχρονες παραλλαγές του σε σχέση με τα όρια και τις αρμοδιότητες της κρατικής εξουσίας.

3. Φιλελεύθερη Τέχνη Διακυβέρνησης

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Στις παραδόσεις της επόμενης χρονιάς, *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής (1978-79)*, ο αρχικός στόχος του Φουκώ ήταν να μιλήσει πιο εκτεταμένα για τη βιοπολιτική. Ωστόσο, όπως αναφέρει και ο ίδιος, καταλήγει να ασχολείται αρχικά με τον φιλελευθερισμό όπως εμφανίζεται τον 18^ο αιώνα – μέσα από την εξέταση του λόγου του Α. Σμιθ και του Α. Φέργκιουσον – και στη συνέχεια, παρακάμπτοντας ουσιαστικά τον 19^ο αιώνα, με τον γερμανικό ορντοφιλελευθερισμό και τον αμερικανικό αναρχοφιλελευθερισμό, ήτοι με τον νεοφιλελευθερισμό. Ο Φουκώ δικαιολογεί την τροπή αυτή των παραδόσεών του υποστηρίζοντας ότι τα εκτεταμένα φαινόμενα (υγεία, υγιεινή μακροζωία, εργασία κτλ.) που από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και μετά συνδέονται με μια βιοπολιτική του πληθυσμού δεν

⁸⁹ Γράφει ο Φουκώ: «... η ιστορία του *Raison d'Etat*, η ιστορία του κυβερνητικού λόγου και η ιστορία των αντιστάσεων που του αντιτίθενται είναι αδιαχώριστες η μία από την άλλη». [Στο ίδιο, σ. 357]

μπορούν να αποσυνδεθούν από το πλαίσιο της πολιτικής ορθολογικότητας εντός της οποίας εμφανίστηκαν, δηλαδή τον φιλελευθερισμό. Να διευκρινίσω στο σημείο αυτό, ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι, για τον Φουκώ, ένα μοναδικό φαινόμενο, μη-αναγώγιμο στον φιλελευθερισμό του 18^{ου} αιώνα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, με τον νεοφιλελευθερισμό δεν έχουμε απλά μια αναβίωση του Α. Σμιθ στον 20^ο αιώνα. Στο παρόν κεφάλαιο θα δούμε συνοπτικά πως σκιαγραφεί ο Φουκώ την αντίληψή του για τον φιλελευθερισμό ως μια νέα διακυβερνησιακή ορθολογικότητα..

3.1 Ο φιλελευθερισμός ως νέα διακυβερνησιακή ορθολογικότητα

Ο Φουκώ, στη ΓΒ, θα ασχοληθεί με τη διακυβέρνηση στο βαθμό που αυτή παρουσιάζεται ως μια ορθολογική άσκηση της πολιτικής κυριαρχίας. Έχουμε μια επανακέντρωση της εξουσίας και μια μετατόπιση του φουκωικού βλέμματος από τις διάσπαρτες μικροεξουσίες στο ρόλο και τη λειτουργία μιας διακυβέρνησης που επιχειρεί να διαχειριστεί συνολικά μια σύνθετη και αναδυόμενη κοινωνική πραγματικότητα. Ωστόσο, η μετατόπιση του ενδιαφέροντος του Φουκώ στα συνολικά φαινόμενα, στη διακυβέρνηση του κράτους και στα προβλήματα που θέτει μια κοινωνία, δεν σημαίνει και ότι ο Φουκώ ουσιοποιεί ή οντολογοποιεί τις έννοιες αυτές. Όσον αφορά την ιστορική ανάλυση ο Φουκώ είναι νομιναλιστής. Αποφεύγει τα *universals*, δηλαδή τις καθολικές έννοιες (κράτος, κυρίαρχος, κοινωνία πολιτών κτλ.) ή καλύτερα, αποφεύγει την αποδοχή μιας αυθύπαρκτης και αυταπόδεικτης αναλυτικής αξίας των προαναφερθέντων εννοιών. Εκκινεί από την αντίθετη διαδρομή, από συγκεκριμένες πρακτικές, για να φτάσει στο τέλος της διαδρομής στον *homo oeconomicus* και στη *civil society*. Πιστός επίσης στη συνήθειά του να ορίζει αρχικά αρνητικά τις έννοιες που πραγματεύεται (μια λογική συνέπεια της αποδομητικής του διάθεσης) αντιλαμβάνεται τον φιλελευθερισμό όχι ως ιδεολογία, ούτε ως θεωρία, αλλά ούτε και ως αναπαράσταση της κοινωνίας. Πρόκειται περισσότερο, «...για μια πρακτική δηλαδή έναν “τρόπο δράσης” προσανατολισμένο σε δράσεις και ρυθμισμένο από έναν διαρκή στοχασμό. [...] ως αρχή και μέθοδος εξορθολογισμού της άσκησης της διακυβέρνησης ...».⁹⁰

Όπως είδαμε στις παραδόσεις της προηγούμενης χρονιάς ο Φουκώ αναφέρεται στη διακυβερνησιακή ορθολογικότητα που εμφανίζεται κατά τον 16^ο αιώνα ως *Κρατική*

⁹⁰ Foucault Michel, Περίληψη της σειράς μαθημάτων, στο, *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Πατσογιάννης Βασίλης, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2012, σσ. 289-90

Σκοπιμότητα, η οποία επιμερίζεται σε τρεις τουλάχιστο τρόπους διακυβέρνησης: τον μερκαντιλισμό, την αστυνομία και τη συγκρότηση ενός μόνιμου στρατού και μιας εξίσου μόνιμης διπλωματίας. Ενώ ο μερκαντιλισμός, ως στοιχείο της εξωτερικής πολιτικής, περιορίζεται αναπόφευκτα από τα συμφέροντα των υπολοίπων κρατών προς όφελος μιας Ευρωπαϊκής ισορροπίας, η αστυνομία, ως στοιχείο της εσωτερικής πολιτικής έχει απεριόριστους στόχους. Η διευθέτηση των εσωτερικών υποθέσεων του κράτους από τον κυρίαρχο δεν υπόκειται σε περιορισμούς. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένες θέσεις που συνιστούν φραγμούς για το απεριόριστο της αστυνομίας. Κάποιες προέρχονται από τη θεολογία και κάποιες, στις οποίες επιμένει περισσότερο ο Φουκώ, από το δίκαιο. Το δίκαιο, από τον 17^ο αιώνα, θα παρουσιαστεί ως ένα στοιχείο που αφαιρεί από τη βασιλική εξουσία μέρος των αρμοδιοτήτων της, άρα, ως περιορισμός της *Κρατικής Σκοπιμότητας*. Αλλά και στον 18^ο αιώνα με τη θεωρία του φυσικού δικαίου, τα απαράγραπτα δικαιώματα και τη θεωρία του συμβολαίου τίθενται ρήτρες έναντι των οποίων οφείλει να υποχωρήσει ο κυρίαρχος. Το δίκαιο και οι δικαστικοί θεσμοί γίνονται κατά κάποιον τρόπο εξωτερικοί σε σχέση με την άσκηση μιας διακυβέρνησης με βάση την *Κρατική Σκοπιμότητα*.

Ο Φουκώ εντοπίζει έναν ουσιώδη μετασχηματισμό που χαρακτηρίζει τη νεωτερική διακυβερνησιακή λογική και λαμβάνει χώρα περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Δεν προέρχεται δε από τα έξω, όπως το δίκαιο, αλλά προκύπτει εκ των ένδον. Πρόκειται για μια εσωτερική ρύθμιση της ορθολογικότητας του κυβερνάν. Περνάμε σε μια κριτική διακυβερνησιακή λογική. Το πρόβλημα μετατίθεται από τα όρια και τις καταχρήσεις της εξουσίας, που ένα εξωτερικό προς αυτή δίκαιο οφείλει να εντοπίσει, προς ένα ερώτημα περί μιας φύσης, μιας ιδιαίτερης λογικής των πραγμάτων προς διαχείριση, τα οποία για μπορέσουν να λειτουργήσουν δεν θα πρέπει να υφίστανται άσκοπους περιορισμούς. Θα πρέπει να εκλείψουν οι υπερβολές της διακυβέρνησης, να αφαιρεθεί από το αστυνομικό κράτος η περιττή και άσκοπη χρήση ελέγχου. Να καμφθεί η παντοδυναμία του.⁹¹

⁹¹ Ο Φουκώ αναφέρει πέντε χαρακτηριστικά αυτής της νέας κυβερνητικής ορθολογικότητας: 1) ένας περιορισμός εκ των πραγμάτων του οποίου η άρση δεν καταδεικνύει μια κυβέρνηση παράνομη, «αλλά μια κυβέρνηση αδέξια, [...] απροσάρμοστη, [...] που δεν πράττει το δέον». 2) πρόκειται για γενικό και όχι για περιπτώσιολογικό περιορισμό. «Το πρόβλημα είναι να οριστεί αυτό το όριο, το ταυτόχρονα γενικό και εκ των πραγμάτων...». 3) ο εκ των ένδον περιορισμός δεν αναφέρεται σε κάτι εξωτερικό της κυβέρνησης, (μια οικειοθελή σύμβαση λχ.), αλλά σε κάτι εσωτερικό που συνδέεται με τους στόχους της. Έτσι τα όρια που οφείλει να σεβαστεί μια διακυβέρνηση είναι αυτά που η ίδια μπορεί να καθορίσει ως μέρος των αρμοδιοτήτων της και ως βέλτιστο μέσο για να πετύχει τους στόχους της. 4) η διακυβερνησιακή δράση δεν θα σηματοδοτεί ένα όριο ανάμεσα σε μια επιβεβλημένη ή συναινετική υποταγή και μια ελευθερία. Δεν τίθεται θέμα ορίων που θα

Το διανοητικό εργαλείο, η «μορφή υπολογισμού και ορθολογικότητας», όπως αναφέρει ο Φουκώ, που μπόρεσε να επιτρέψει τον αυτοπεριορισμό της διακυβέρνησης ήταν η *πολιτική οικονομία*. Η πολιτική οικονομία, σε αντίθεση με την νομική σκέψη, δεν αναπτύσσεται εναντίον της *Κρατικής Σκοπιμότητας* αλλά εντός του πλαισίου και των στόχων που η ίδια είχε θέσει για τον εαυτό της. Έτσι, αρχικά, η πολιτική οικονομία εντάσσεται στο εσωτερικό της λογικής του κυβερνάν και θέτει τους ίδιους στόχους που προσπάθησαν να πετύχουν το Αστυνομικό Κράτος, ο Μερκαντιλισμός και η Ευρωπαϊκή Ισορροπία για την Κρατική Σκοπιμότητα, δηλαδή τον πλουτισμό του κράτους, την ταυτόχρονη αύξηση του πληθυσμού και των μέσων βιοπορισμού, και την εξασφάλιση ενός επικερδούς ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών.⁹² Πρόκειται για μια νέα ορθολογικότητα η οποία γεννιέται εντός της πρακτικής και λογικής της διακυβέρνησης που είχε καθιερωθεί την προηγούμενη εποχή. Αυτό που αποκαλύπτει η πολιτική οικονομία δεν είναι κάποια δικαιώματα που προϋπήρχαν της άσκησης της κυβερνησιμότητας, αλλά μια φυσικότητα χαρακτηριστική της ίδιας της πρακτικής του κυβερνάν. Γράφει ο Φουκώ: «η φύση είναι κάτι που τρέχει κάτω από, διαμέσου, εντός της ίδιας της άσκησης της κυβερνητικότητας [...] το απαραίτητο υπόδερμά της». ⁹³ Αν υπάρχει μια φύση που χαρακτηρίζει την κυβερνησιμότητα, η διακυβερνησιακή πρακτική οφείλει να τη σέβεται διαφορετικά θα αποτύχει. Το κριτήριο της επιτυχίας αντικαθιστά αυτό της νομιμότητας. Εισερχόμεστε στον πυρήνα της ωφελμιστικής φιλοσοφίας η οποία θα επιχειρήσει να αρθρώσει έναν λόγο περί των νόμων αυτής της φύσης, των μηχανισμών της και των αποτελεσμάτων της. Έχουμε την εμφάνιση ενός λόγου αλήθειας ο οποίος συναρθώνεται με έναν λόγο αυτοπεριορισμού της διακυβέρνησης. Έναν αυτοπεριορισμό μέσω της αρχής της αλήθειας. Από τα μέσα του 18^{ου}

έθεταν κάποια θεμελιώδη δικαιώματα. Τα όποια όρια τίθενται εντός της κυβερνητικής δράσης ανάμεσα σε δράσεις που μπορούν να πραγματοποιηθούν και σε δράσεις που δεν μπορούν [όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Μπένθαμ έχουμε μια ταξινόμηση των πραγμάτων σε agenda and non-agenda] 5) ο περιορισμός αυτός είναι ένας εκ των πραγμάτων περιορισμός. Ο διαχωρισμός κυβερνητών και κυβερνώμενων χάνει την πρωταρχική του ισχύ καθώς μεσολαβούν τα «πράγματα» τα οποία είναι και αυτά που καθορίζουν τις σχέσεις εξουσίας ως σημεία πρόσκαιρης πολλές φορές ισορροπίας. Ούτε οι κυβερνήτες, ούτε οι κυβερνώμενοι έχουν πλήρη γνώση και έλεγχο περί των πραγμάτων που καλείται να διαχειριστεί η νέα διακυβερνησιακή τέχνη. [Foucault Michel, Μάθημα 10^{ης} Ιανουαρίου 1979, ... ό.π., σσ. 25-27]

⁹² Η πολιτική οικονομία δεν είναι καθόλου εξωτερική ως προς την Κρατική Σκοπιμότητα. Όπως σημειώνει ο Φουκώ, η πρώτη πολιτική συνέπεια του πρώτου οικονομικού στοχασμού καταλήγει στην αναγκαιότητα ενός ολοκληρωτικού δεσποτισμού. Χαρακτηριστική είναι η πρόθεση των φυσιοκρατών για μια οικονομική διακυβέρνηση όπου μόνο η οικονομία έχει έναν καθοριστικό ρόλο. Το δίκαιο παρακάμπτεται κατά κάποιον τρόπο και αποδίδεται απόλυτη εξουσία στον Μονάρχη. [Foucault Michel, Μάθημα 10^{ης} Ιανουαρίου 1979... ό.π., σ. 30]

⁹³ Στο ίδιο, σ. 31

αιώνα έχουμε ένα νέο καθεστώς αλήθειας που υπαγορεύει στην διακυβέρνηση μια λελογισμένη δράση επί τη βάση μιας γνώσης και μιας αναγκαιότητας εσωτερικής των πραγμάτων που καλείται η διακυβέρνηση αυτή να διευθετήσει.⁹⁴

Ο Φουκώ αναδεικνύει τις οριακές στιγμές όπου ο ένας τρόπος σκέψης φαίνεται να παρεισφρύνει στον άλλον ή ακόμα, όταν δύο διακριτοί τρόποι συνυπάρχουν την ίδια στιγμή στο μεταίχμιο ενός περάσματος από μια εποχή σε μία άλλη. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του σε έργα και αποφάνσεις διανοητών της κάθε εποχής. Ο Ουώλπολ λχ. γύρω στα 1740, έλεγε: “*quieta non movere*” («δεν πειράζουμε προπάντων ότι μένει ήσυχο»). Με αυτό τον λόγο αναδεικνύει τη Σοφία του Ηγεμόνα, το ακλόνητο και τη στιβαρότητα της παρουσίας του. Ενώ, λίγα χρόνια μετά, ο μαρκήσιος ντ’ Αρζανσόν υπενθυμίζει μέσα από τις στήλες ενός οικονομικού περιοδικού την παραίνεση ενός εμπόρου: «Τι μπορείτε να κάνετε για μας; Αφήστε μας να δράσουμε».⁹⁵ Έχουμε την εμφάνιση ενός νέου τύπου ορθολογικότητας, αυτού που αποκαλούμε φιλελευθερισμός.⁹⁶ Ας επαναλάβουμε, ελαφρώς παραλλαγμένο, τον γενικό ορισμό του: πρόκειται για την κυβερνησιμότητα που εμφανίζεται περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, η οποία δεν προσκρούει στα όρια που τίθενται από τη νομοθεσία, αλλά θέτει κατά κάποιον τρόπο η ίδια στον εαυτό της, εκ των ένδον, όρια διατυπωμένα υπό όρους αληθολογίας.

⁹⁴ Γράφει ο Φουκώ: «... η ανάδυση του καθεστώτος αλήθειας ως αρχή αυτοπεριορισμού της διακυβέρνησης θα είναι το αντικείμενο το οποίο θα ήθελα να πραγματευτώ αυτή τη χρονιά» [Στο ίδιο, σ. 35] Ας ανοίξουμε μια παρένθεση στο σημείο αυτό, ή καλύτερα ας αναδείξουμε μια παρέκβαση που κάνει συχνά ο ίδιος ο Φουκώ στο κείμενό του. Υποστηρίζει ότι η προβληματική του για το νέο καθεστώς κυβερνητικής αλήθειας είναι ομολογη με τα προβλήματα που του έθεσε η τρέλα, η αρρώστια, το έγκλημα, η σεξουαλικότητα. Τα αντικείμενα αυτά δεν συνιστούν ψευδαισθήσεις, ούτε ιδεολογία και την ίδια στιγμή δεν είναι ούτε πραγματικά. Το πρόβλημα για τον Φουκώ ήταν να δείξει μέσω ποιων παρεμβολών μια ολόκληρη σειρά πρακτικών κατά τον συντονισμό τους σε ένα καθεστώς αλήθειας κατάφεραν να κάνουν αυτό που δεν υπάρχει (την τρέλα, την αρρώστια κοκ.) να γίνει κάτι. Δεν πρόκειται για ψευδαίσθηση, επιμένει ο Φουκώ, καθώς αυτό που το καθιερώνει και το σφραγίζει στο πραγματικό είναι ένα σύνολο πραγματικών πρακτικών: «Το διακύβευμα όλων αυτών των προσπαθειών [τρέλα, σεξουαλικότητα κοκ.] είναι να δείξουμε πως η ζεύξη σειράς πρακτικών-καθεστώτος αλήθειας σχηματίζει έναν μηχανισμό γνώσης-εξουσίας που σφραγίζει όντως, στο πραγματικό αυτό που δεν υπάρχει, ενώ το υποβάλλει νόμιμα στον διαχωρισμό του αληθούς και του ψευδούς» [Στο ίδιο, σ. 35]. Με όμοιο τρόπο η ασυμμετρία ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομία που παρατηρούμε στο λόγο των οικονομολόγων του 18^{ου} αιώνα δεν είναι ούτε ψευδαίσθηση ούτε ιδεολογία, αλλά εγγράφεται στο πραγματικό καθώς σχετίζεται με ένα καθεστώς αλήθειας που διαχωρίζει το αληθές από το ψευδές.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 36 [βλ., υποσημείωση 14, αναφορά στο, L.-P Abeille, *Lettre d’un négociant sur la nature du commerce des grains*, (Μασσαλία, 8 Οκτωβρίου 1763)]

⁹⁶ Ο Φουκώ κλείνει την παράδοσή του υποστηρίζοντας ότι ο φιλελευθερισμός αποτελεί προϋπόθεση κατανόησης της βιοπολιτικής. Είναι απαραίτητη η μελέτη του φιλελευθερισμού ως γενικού πλαισίου της βιοπολιτικής: «...η ανάλυση της βιοπολιτικής δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο όταν γίνει κατανοητό το γενικό καθεστώς αυτής της κυβερνητικής λογικής [...] που μπορούμε να ονομάσουμε ζήτημα αλήθειας, πρωτίστως της οικονομικής αλήθειας εντός της κυβερνητικής λογικής και, συνεπώς, αν γίνει κατανοητό τι συμβαίνει σε ένα καθεστώς όπως ο φιλελευθερισμός, ο οποίος αντιτίθεται στην Κρατική Σκοπιμότητα...» [Στο ίδιο, σ. 37]

3.2 Αληθολογία της αγοράς και ωφελιμότητα

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε συνοπτικά στα βασικά χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού, όπως τα καταγράφει ο Φουκώ στις παραδόσεις του. Είναι ένα αναγκαίο βήμα τόσο για να έχουμε μια σχετικά άρτια εικόνα της λογικής που συνέχει τη νέα διακυβερνησιακή ορθολογικότητα που αποκαλούμε φιλελευθερισμό, όσο και για να δούμε τα σημεία σύγκλισης και τα σημεία απόκλισής της από τα σύγχρονα παραδείγματα του νεοφιλελευθερισμού, που θα αναπτύξει λίγο αργότερα, στις επόμενες παραδόσεις: τον γερμανικό ορντοφιλελευθερισμό και τον αμερικανικό νεοφιλελευθερισμό.

Ο Φουκώ αναγνωρίζει την αγορά ως τον τόπο διαμόρφωσης αυτού του νέου καθεστώτος αλήθειας. Στην πραγματικότητα η αγορά απασχολεί τη διακυβέρνηση ήδη από τον 16^ο αιώνα. Ωστόσο, κατά τους 16^ο και 17^ο αιώνες, παραμένει κυρίως ένας τόπος διανεμητικής δικαιοσύνης, που θα έπρεπε να φανεί στην ανταλλαγή και να διατυπωθεί στην τιμή. Σύμφωνα με τον Φουκώ, «... η αγορά ήταν μια επικράτεια του νόμου».⁹⁷ Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται μια τομή. Η αγορά ξεφεύγει από την επικράτεια του νόμου, παύει να φέρει συνδηλώσεις δικαιοσύνης. Από τη στιγμή που θα αφεθεί να λειτουργήσει σε συμφωνία με τη φύση της θα διαμορφώσει τη σωστή/δίκαιη τιμή [just price] του προϊόντος. Γράφει ο Φουκώ: «Η αγορά, στον βαθμό που μέσω της ανταλλαγής επιτρέπει να συνδεθούν η παραγωγή η ανάγκη, η προσφορά, η ζήτηση, η αξία, η τιμή κλπ., συγκροτεί υπό αυτή την έννοια έναν τόπο αληθολογίας [...] έναν τόπο επαλήθευσης-διάψευσης της διακυβερνησιακής πρακτικής». Έπεται ότι η αγορά «επιβάλλει», κατά κάποιον τρόπο, ότι μια καλή διακυβέρνηση δεν οφείλει να είναι απλώς δίκαιη αλλά, πρέπει να λειτουργεί και σύμφωνα με την αλήθεια. Ο Φουκώ προχωράει σε μια διατύπωση που ηχεί κάπως ακραία: «Εφεξής [...] ο ρόλος αληθολογίας της αγοράς θα επιβάλει, θα υπαγορεύει, θα προκαθορίζει τους νομικούς μηχανισμούς ή την απουσία νομικών μηχανισμών με τους οποίους [αυτή] πρέπει να συναρθρώνεται».⁹⁸ Δεν αποπνέει η διατύπωση αυτή μια προτεραιότητα της

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 45

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 46 [Ο Φουκώ υπογραμμίζει ότι το φαινόμενο που περιγράφει, δηλαδή η επικράτηση της αγοράς ως τόπου αληθολογίας για τη διακυβερνησιακή πρακτική είναι πολυπαραγοντικό. Είναι κατά της αναζήτησης μιας μοναδικής αιτίας. Διατυπώνει χαρακτηριστικά τη θέση ότι χρειάζεται μια πολυγωνική και πολυεδρική σχέση μεταξύ των εξής παραγόντων: νομισματική κατάσταση 18^{ου} αιώνα, νέα εισροή χρυσού, σχετική σταθερότητα των διαφόρων νομισμάτων, συνεχής οικονομική και δημογραφική αύξηση, εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, πρόσβαση ειδικών στη διακυβερνησιακή πρακτική θεωρητική μορφοποίηση ορισμένων οικονομικών προβλημάτων. Η πληθώρα των παραγόντων συνδέεται άρρηκτα με το ερώτημα περί του πως μπόρεσε να καταστεί μια τέτοια διαδικασία αντικείμενο στοχασμού. Γράφει ο Φουκώ: «... αυτό που επιτρέπει

οικονομίας έναντι ενός νομικού εποικοδομήματος, για να χρησιμοποιήσουμε μαρξικούς όρους; Ο Φουκώ λίγο παρακάτω επιχειρεί να άρει αυτή την εντύπωση υποστηρίζοντας ότι δεν έχουμε μια προτεραιότητα και αναγκαστική υπερίσχυση της πολιτικής οικονομίας. Ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της νεωτερικής δύσης, υποστηρίζει ο Φουκώ, είναι η διασταύρωση της νομικής επικράτειας και της αληθολογίας της αγοράς.⁹⁹

Ο Φουκώ επιχειρεί να συνδέσει τις προγενέστερες μελέτες του πάνω στην τρέλα, την εγκληματικότητα και τη σεξουαλικότητα με το τωρινό του ενδιαφέρον για τον φιλευθερισμό. Υποστηρίζει ότι είτε μιλάμε για την αγορά, είτε για τον ψυχιατρικό θεσμό, είτε για τη φυλακή έχουμε υπό διαφορετικές γωνίες μια *ιστορία της αλήθειας* η οποία συνοδεύεται εξ αρχής από μια *ιστορία του δικαίου*.¹⁰⁰ Το ζήτημα που τίθεται για όλα αυτά τα αντικείμενα, συνακόλουθα και για την αγορά, είναι υπό ποιες προϋποθέσεις μπορούν να αποτιμηθούν οι λόγοι που αναπτύσσονται γύρω από αυτά ως αληθείς ή ψευδείς; Το πρόβλημα αυτό μεταφερόμενο στη σύγχρονη, διακυβερνησιακή λογική τίθεται ως εξής: αν είναι αναγκαίος ο αυτοπεριορισμός της διακυβέρνησης, τότε πως αυτός είναι νομικά εφικτός χωρίς αφενός να παραλύσει η διακυβέρνηση, και αφετέρου, χωρίς να πνιγεί η αγορά ως χώρος αλήθειας; Γράφει ο Φουκώ: «... δεν θα μπορούσαμε να σκεφτούμε την πολιτική οικονομία, δηλαδή την ελευθερία της αγοράς, χωρίς ταυτόχρονα να θέσουμε το πρόβλημα του δημοσίου δικαίου, δηλαδή του περιορισμού της δημόσιας ισχύος».¹⁰¹ Το δίκαιο δεν εξαφανίζεται. Μόνο τυχαίο δεν είναι το ότι οι πρώτοι οικονομολόγοι ήταν και νομικοί: Μπεκαρία, Άνταμ Σμιθ, Μπένθαμ. Αυτό που συμβαίνει είναι ότι η αλήθεια της αγοράς, όπως και οι επιμέρους αλήθειες: σεξ, υγεία, προσωπικότητα του εγκληματία, θέτουν εμφατικά το ζήτημα του νομικού περιορισμού της άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Το δημόσιο δίκαιο

να καταστήσουμε κατανοητό το πραγματικό είναι να δείξουμε απλώς ότι ήταν πιθανό. Δείχνοντας ότι το πραγματικό είναι πιθανό σημαίνει ότι το καθιστούμε κατανοητό». (Στο *ίδιο*, σ. 47)]

⁹⁹ Η συμπλοκή αυτή – αληθολογίας της αγοράς και νομικής επιστήμης – θα διαρκέσει έως τις μέρες μας. Θα ξαναδούμε πως διατυπώνονται μεταπολεμικά τα προβλήματα που θέτει αυτή η «συνάντηση» για μια πρακτική διακυβέρνησης από τους Γερμανούς ορντοφιλελεύθερους.

¹⁰⁰ Αναφέρει χαρακτηριστικά την περίπτωση της φυλακής όπου σταδιακά η αληθολογία παρεισφρεί όλο και περισσότερο εντός της νομικής αρμοδιότητας ειδικά όταν το ερώτημα «τί έκανες;» αντικαθίσταται από το ερώτημα «ποιος είσαι;» Αντίστοιχη είναι η μελέτη της γενεαλογίας της σεξουαλικότητας. Η μελέτη της μέσα σε θεσμούς και πρακτικές (πρακτική της εξομολόγησης, πνευματική καθοδήγηση, ιατρική σχέση) ήταν μια προσπάθεια να εντοπιστεί «η στιγμή που συντελείται η ανταλλαγή και η διασταύρωση μεταξύ μιας ορισμένης νομικής αρμοδιότητας των σεξουαλικών σχέσεων που καθορίζει τι είναι επιτρεπτό και τι απαγορευμένο και της αληθολογίας της επιθυμίας, με την οποία εκδηλώνεται τώρα η βασική διάρθρωση του αντικειμένου “σεξουαλικότητα”» [Στο *ίδιο*, σ. 49]

¹⁰¹ Στο *ίδιο*, σ. 52

δεν επικεντρώνεται πλέον τόσο στη θεμελίωση μιας κυριαρχίας, αλλά στο πως θα θέσει νομικά όρια στην άσκηση της δημόσιας ισχύος.

Ο Φουκώ αναδεικνύει δύο κυρίαρχες αντιλήψεις για το δημόσιο δίκαιο που επικρατούν στα τέλη του 18^{ου} με αρχές του 19^{ου} αιώνων. Από τη μια μεριά έχουμε την αξιωματική νομικό-επαγωγική προσέγγιση της Γαλλικής επανάστασης. Πρόκειται για τη ρουσσική και την επαναστατική προσέγγιση. Το διακύβευμα αυτό ξεκινάει από τα δικαιώματα του ανθρώπου για να φτάσει στον περιορισμό της κυβερνησιμότητας. Ο Φουκώ διαπιστώνει μια συνέχεια ανάμεσα στους θεωρητικούς του φυσικού δικαίου τον 17^ο αιώνα και τους νομικούς και νομοθέτες της Γαλλικής επανάστασης. Από την άλλη μεριά έχουμε τον αγγλικό ριζοσπαστισμό ή ωφελιμισμό. Ο τόπος εκκίνησης εδώ είναι η ίδια η διακυβερνησιακή πρακτική και όχι το δίκαιο. Ο αγγλικός ριζοσπαστισμός επερωτά διαρκώς τη διακυβέρνηση για την ωφελιμότητά της. Όσον αφορά στην έννοια του νόμου, στην πρώτη προσέγγιση ο νόμος εμφανίζεται ως συλλογική βούληση, και έχουμε εκχωρούμενα και διατηρήσιμα δικαιώματα. Στον ωφελιμισμό, πάλι, ο νόμος είναι το αποτέλεσμα μιας συναλλαγής και έχουμε σαφή διαχωρισμό της σφαίρας της δημόσιας ισχύος και της σφαίρας της ανεξαρτησίας των ατόμων. Όσον αφορά στην έννοια της ελευθερίας, στην επαναστατική προσέγγιση έχουμε μια νομική αντίληψη της εκ καταγωγής ελευθερίας των ατόμων που οδηγεί στα θεμελιώδη δικαιώματα. Στον ωφελιμισμό έχουμε απλά την αντίληψη μιας ανεξαρτησίας των κυβερνωμένων από τους κυβερνώντες. Διαπιστώνουμε ότι έχουμε δυο διαφορετικά συστήματα, όπου ναι μεν υφίστανται αλληλοδιεισδύσεις αλλά στην πραγματικότητα είναι ετερογενή και έχουν διαφορετική ιστορική καταγωγή. Από την άλλη, η ετερογένειά δεν είναι αρχή αποκλεισμού, αλλά επιτρέπει συζεύξεις και συνθέσεις. Υπάρχει έτσι μια καταστατική αμφισημία, θα μπορούσαμε να πούμε, που χαρακτηρίζει τον Ευρωπαϊκό Φιλελευθερισμό.¹⁰² Ωστόσο, γράφει ο Φουκώ, από τα δυο συστήματα, αυτό που διατηρήθηκε και ισχυροποιήθηκε έναντι του άλλου ήταν η ριζοσπαστική προσέγγιση.

Έχουμε έτσι δύο αγκωνάρια της νέας διακυβερνησιακής λογικής: το πρώτο, είναι η αγορά ως μηχανισμός ανταλλαγής και τόπος αληθολογίας ως προς τη σχέση τιμής και αξίας:

¹⁰² Ο Φουκώ προτείνει μια ανάλυση που δεν είναι διαλεκτική. Υποστηρίζει ότι η διαλεκτική λογική θέτει σε λειτουργία αντιφατικούς όρους μέσα στο στοιχείο του ομοιογενούς. Αντίθετα ο Φουκώ είναι υπέρ μιας «λογικής της στρατηγικής» η οποία δεν επιλύει τους αντιφατικούς όρους μέσα σε μια ενότητα, αλλά αναζητά τις πιθανές συνδέσεις μεταξύ παράταιρων όρων που παραμένουν παράταιροι. Γράφει ο Φουκώ: «η λογική της στρατηγικής είναι η λογική της σύνδεσης του ετερογενούς όχι η λογική της ομογενοποίησης του αντιφατικού» [Στο ίδιο, σ. 57]

το δεύτερο, είναι η αρχή της ωφελιμότητας, δηλαδή η αποτίμηση της δημόσιας ισχύος και των παρεμβάσεων της βάσει ενός κριτηρίου ωφελιμότητας.¹⁰³ Το *συμφέρον* είναι η γενική κατηγορία που θα καλύψει και την ανταλλαγή και την ωφελιμότητα. Ωστόσο δεν πρόκειται πλέον για την Κρατική Σκοπιμότητα, αλλά για *συμφέροντα*, για τα ιδιαίτερα συμφέροντα νέων υποκειμένων που είναι, όπως γράφει ο Φουκώ, «... ένα σύνθετο παιχνίδι μεταξύ των ατομικών και των συλλογικών συμφερόντων, μεταξύ της κοινωνικής ωφελιμότητας και του οικονομικού κέρδους, μεταξύ της ισορροπίας της αγοράς και του καθεστώτος της δημόσιας ισχύος, [...] μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων και ανεξαρτησίας κυβερνωμένων. Η διακυβέρνηση, [...] σ' αυτήν την νέα διακυβερνησιακή λογική είναι κάτι που χειρίζεται *συμφέροντα*».¹⁰⁴ Έτσι η έννοια του συμφέροντος είναι η αρχή βάση της οποίας και μόνο μπορεί να παρέμβει η διακυβερνησιακή λογική.¹⁰⁵ Το θεμελιώδες ζήτημα του φιλελευθερισμού είναι η προβληματοποίηση της αξίας χρησιμότητας μιας διακυβέρνησης σε μια κοινωνία που την αληθινή αξία των πραγμάτων την καθορίζει η ανταλλαγή.

3.3 Απελευθέρωση του εμπορίου και έννοια της ελευθερίας στον φιλελευθερισμό

Είδαμε παραπάνω κάποιες επισημάνσεις του Φουκώ σχετικά με δύο θεμελιώδεις όψεις του φιλελευθερισμού: την αληθολογία της αγοράς και το πρόβλημα του περιορισμού της κυβερνησιμότητας μέσω του υπολογισμού της ωφελιμότητας. Σε αυτό το μέρος θα αναφερθούμε συνοπτικά σε μια σημαντική όψη του φιλελευθερισμού που αφορά στο ζήτημα των διεθνών ισορροπιών, και τη σχέση των ευρωπαϊκών χωρών με το διεθνές εμπόριο υπό τον φιλελεύθερο κανόνα. Θα αρκεστούμε σε κάποιες κομβικές επισημάνσεις. Τέλος, θα αναφερθούμε στην αντίληψη του Φουκώ για την έννοια της ελευθερίας στον φιλελευθερισμό.

Είδαμε ότι για την *Κρατική Σκοπιμότητα*, ενώ ένα κράτος μπορούσε να έχει απεριόριστους στόχους εντός της επικράτειας του, ως προς το εξωτερικό ήταν αναγκαίος κάποιος μετριασμός του ανταγωνισμού προς όφελος της Ευρωπαϊκής ισορροπίας. Για τον

¹⁰³ Γράφει ο Φουκώ: «Ανταλλαγή από τη μεριά της αγοράς, ωφελιμότητα από τη μεριά της δημόσιας ισχύος. Ανταλλακτική αξία και αυθόρμητη αληθολογία των οικονομικών διαδικασιών, μέτρα ωφελιμότητας και εσωτερική νομική ρύθμιση των πράξεων της δημόσιας ισχύος. [...] να πως η διακυβερνησιακή λογική δομεί τις θεμελιώδεις αρχές του αυτοπεριορισμού της. Ανταλλαγή αφενός, ωφελιμότητας αφετέρου». [Στο ίδιο, σ. 59]

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 59

¹⁰⁵ Ο Φουκώ μας θυμίζει ξανά τη μεταρρύθμιση του ποινικού κώδικα τον 18^ο αιώνα για να τονίσει ότι δεν πρόκειται τόσο για μια αλλαγή στην ευαισθησία μας αλλά, για μια εισαγωγή της αρχής του συμφέροντος στην ποινική νομολογία. Για την ακρίβεια, πολλαπλών συμφερόντων, του τιμωρούμενου, της κοινωνίας, της διοικητικής αρχής, της επιστήμης κτλ.

μερκαντιλιστικό υπολογισμό, το οικονομικό παιχνίδι είχε μηδενικό άθροισμα: δεν μπορεί να πλουτίσει (απόλυτα και μονομερώς) κανείς παρά μόνο εις βάρος των άλλων. Με τους φυσιοκράτες και τον Άνταμ Σμιθ, τον 18^ο αιώνα, έχουμε μια ριζική αλλαγή: ο ανταγωνισμός έχει μόνο κερδισμένους. Μέσω του εμπορίου οδηγούμαστε σε έναν αμοιβαίο πλουτισμό· ωφελούμαστε τόσο εμείς όσο και οι γείτονές μας. Πρόκειται για έναν σχεσιακό πλουτισμό. Ολόκληρη η Ευρώπη θα πλουτίσει. Εισερχόμαστε σε μια εποχή οικονομικής ιστορικότητας που την κατευθύνει ο αμοιβαίος πλουτισμός μέσω του ανταγωνισμού.

Έχουμε μια νέα ιδέα της Ευρώπης η οποία κατανοείται ως συλλογικό οικονομικό υποκείμενο, πεπρωμένο της οποίας είναι η απεριόριστη οικονομική πρόοδος. Βασική προϋπόθεση για αυτό είναι η παγκοσμιοποίηση της αγοράς. Ο υπόλοιπος κόσμος γίνεται κατανοητός από την Ευρώπη ως η οικονομική της επικράτεια. Από τη στιγμή που το παιχνίδι παύει να θεωρείται κάποια στιγμή κορεσμένο – όπως στην Κρατική Σκοπιμότητα και στο Αστυνομικό Κράτος – ενδέχεται τα συγκρουσιακά φαινόμενα, που προκύπταν ακριβώς λόγω αυτού του κορεσμού, να αποφευχθούν. Φυσικά η αποίκιση του κόσμου έχει ξεκινήσει αρκετά παλιότερα αλλά πρώτη φορά, περί τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τον Φουκώ, εισερχόμαστε σε έναν νέο τύπο πλανητικού υπολογισμού της διακυβερνητικής πρακτικής. Βρισκόμαστε ενώπιον μιας νέας μορφής πλανητικής ορθολογικότητας. Ο Φουκώ αναφέρεται σε ένα κείμενο του Καντ του 1795, που υποστηρίζει ότι ήταν θέλημα της φύσης να επιδοθεί ολόκληρος ο κόσμος στην οικονομική δραστηριότητα και ότι η δραστηριότητα αυτή εγγυάται την αιώνια ειρήνη.¹⁰⁶ Αντίστοιχα, οι σχέσεις ανταλλαγής και ιδιοκτησίας όπως και ο διαχωρισμός των ανθρώπων σε κράτη, δεν είναι παρά μια επανάληψη της φύσης. Το διεθνές δίκαιο και το εμπορικό δίκαιο υπάγονται σε μια έκφραση της φύσης. Φαίνεται, υποστηρίζει ο Φουκώ, ότι τόσο για τον Καντ όσο και για άλλους στοχαστές αυτής της περιόδου, «η εγγύηση της αιώνιας ειρήνης είναι λοιπόν στην ουσία, η εμπορική παγκοσμιοποίηση».

Φυσικά, κάθε άλλο παρά στην αιώνια ειρήνη φτάνουμε με την παγκοσμιοποίηση του εμπορίου και ο 19^{ος} αιώνας είναι η χειρότερη εποχή πολέμου, εθνικών οικονομιών και πολιτικών εθνικισμών. Ο Φουκώ ήθελε να δείξει την εμφάνιση μιας ορισμένης μορφής στοχασμού που καταλήγει εντέλει να υπονομεύσει την αυτοκρατορική ιδέα και να δώσει

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 69 [αναφορά στο, I. Kant, *Zum ewigen Frieden*, Καίνιξμπεργκ, Friedrich Nicolovius, 1975· Akademie Ausgabe, Βερολίνο, 1912, τομ. VIII, σσ. 341-386]

ώθηση σε μια νέα διακυβερνησιακή πρακτική.¹⁰⁷ Θα μπορούσαμε λοιπόν να μιλήσουμε, σύμφωνα πάντα με τον Φουκώ, για μια τρίτη θεμελιώδη όψη του φιλελευθερισμού: την προώθηση της Ευρώπης ως μιας περιοχής με απεριόριστη οικονομική ανάπτυξη σε σχέση με μια παγκόσμια αγορά.

Τέλος, κομβική για τον φιλελευθερισμό είναι η έννοια της *ελευθερίας*. Για την ακρίβεια η ελευθερία τίθεται στο επίκεντρο αυτής της νέας διακυβερνησιακής πρακτικής.¹⁰⁸ Ωστόσο ο Φουκώ αποφεύγει να κάνει λόγο για μια υποτιθέμενη υπερίσχυση της ελευθερίας έναντι του αυταρχισμού. Η ελευθερία δεν είναι μια οικουμενική αξία η οποία, συν τω χρόνω, θα εκπληρωθεί ολοκληρωτικά. Ο στοχασμός του Φουκώ στο σημείο αυτό μοιάζει να είναι η άλλη όψη της προβληματικής του για την εξουσία: η ελευθερία είναι μια σχέση μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνώμενων, «... όπου το μέτρο του “υπερβολικά λίγο” της ελευθερίας που υφίσταται, ορίζεται από το “ακόμη περισσότερο” της ελευθερίας που επιζητείται».¹⁰⁹

Ο φιλελευθερισμός, ως πρακτική διακυβέρνησης, δεν ικανοποιείται με τον σεβασμό της τάδε, ή της δεινά ελευθερίας. Πρόκειται για μια πρακτική που είναι καταναλώτρια ελευθερίας, μπορεί να λειτουργήσει υπό την προϋπόθεση κάποιων ελευθεριών, όπως η ελευθερία της αγοράς, η ελευθερία έκφρασης κ.ο.κ. Καταναλώτρια ελευθερίας σημαίνει ότι ο φιλελευθερισμός είναι υποχρεωμένος να παράγει ελευθερία, να την οργανώνει και να τη διαχειρίζεται. Σύμφωνα με τον Φουκώ πρόκειται για μια προβληματική σχέση, μια σχέση

¹⁰⁷ Ο Φουκώ αναφέρεται στο συνέδριο της Βιέννης το 1814 που επεδίωξε να ξανακλείσει το αυτοκρατορικό απεριόριστο (βλ. περίπτωση Ναπολέοντα) και να αποκαταστήσει την Ευρωπαϊκή ισορροπία με δύο διαφορετικούς στόχους: από τη μία υπήρξε ο Αυστριακός στόχος, ο οποίος επιδίωξε μια αναβίωση των μορφών των 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα με τα ποικίλα κρατίδια που οργανώνονται στο πρότυπο του παλαιού αστυνομικού κράτους. Από την άλλη υπήρξε ο Αγγλικός στόχος που επιδίωκε μια παγκοσμιοποίηση της ευρωπαϊκής οικονομίας με τη μεσολάβηση της οικονομικής ισχύος της Αγγλίας. [Στο ίδιο, σ. 72]

¹⁰⁸ Βέβαια, σημειώνει ο Φουκώ, καθώς η *ελευθερία* των φυσιοκρατών, του Α. Σμιθ και του Καντ έχει το στοιχείο μιας φυσικής αυθορμησίας, πρόκειται περισσότερο για μία εγγενή στις οικονομικές διαδικασίες μηχανική παρά για μια νομική ελευθερία. Έτσι θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για διακυβερνησιακό νατουραλισμό: για τους φυσιοκράτες η διακυβέρνηση οφείλει να γνωρίσει, στην εσωτερη και σύνθετη φύση τους, αυτούς τους οικονομικούς μηχανισμούς και, φυσικά, να δεσμευτεί ότι θα τους σεβαστεί. Όμως ο σεβασμός τους δεν σημαίνει ότι θα τους επενδύσει με μια νομική σκευή που θα σέβεται τις ατομικές ελευθερίες και τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου. Ο περιορισμός της διακυβέρνησης προκύπτει από την προφάνεια της οικονομικής ανάλυσης. Έτσι θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για νατουραλισμό, αλλά καθώς η *ελευθερία* τίθεται στο επίκεντρο αυτής της πρακτικής μπορούμε να μιλήσουμε, πάντα σύμφωνα με τον Φουκώ, για φιλελευθερισμό. [Στο ίδιο, σσ. 74-5]

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 75

παραγωγής/καταστροφής: είναι σαν να παράγεις με το ένα χέρι την ελευθερία και με το άλλο να υποβάλλεις περιορισμούς, καταναγκασμούς, ελέγχους.¹¹⁰

Ο Φουκώ παρατηρεί ότι έχουμε έναν πληθωρισμό νόμων που αποσκοπούν στην εγγύηση της παραγωγής των αναγκών για τη διακυβέρνηση ελευθεριών. Νόμοι σχετικά με την ελευθερία της αγοράς, την κατάλυση των μονοπωλιακών φαινομένων, αλλά, επιπλέον, νόμοι και πρακτικές που επιχειρούν να παράγουν καταρτισμένους και ακίνδυνους εργάτες. Γράφει ο Φουκώ: «... η ελευθερία στο καθεστώς του φιλελευθερισμού δεν είναι δεδομένη [...] είναι κάτι που κατασκευάζεται ανά πάσα στιγμή».¹¹¹ Στο σημείο αυτό εισάγεται ένας έτερος όρος, υποστηρικτικός αλλά την ίδια στιγμή ανασχετικός της ελευθερίας, η *ασφάλεια*. Το βασικό ερώτημα που θέτει η ασφάλεια σχετίζεται με τα όρια της ατομικής ελευθερίας: Έως ποιο βαθμό οι ατομικές μου ελευθερίες δεν θα συνιστούν κίνδυνο για τον συλλογικό βίο; Ευλόγως, το ερώτημα τίθεται και αντίστροφα. Οι μηχανισμοί ασφάλειας είναι αυτοί που θα εγγυηθούν την επίκαιρη αντιμετώπιση των «υπερβολικών» ελευθεριών. Το παιχνίδι ελευθερία και ασφάλεια βρίσκεται στο επίκεντρο της νέας λογικής του κυβερνάν σημειώνει ο Φουκώ. Ο φιλελευθερισμός είναι μια τέχνη διακυβέρνησης που χειρίζεται τα συμφέροντα και αναπόφευκτα τους μηχανισμούς ασφάλειας/ελευθερίας που επιδιώκουν να ελαχιστοποιήσουν τους κινδύνους των παικτών του συλλογικού βίου. Ο Φουκώ καταγράφει ορισμένες συνέπειες μιας τέτοιας στάσης:

Πρώτα από όλα, έχουμε την εισαγωγή μιας κουλτούρας κινδύνου. Το «ζην επικινδύνως» αναδεικνύεται ως σήμα κατατεθέν του φιλελευθερισμού και συμπυκνώνει μια ολόκληρη παιδεία κινδύνου η οποία θα καταστεί δραστικότερη τον 20^ο αιώνα. Έχουμε την εισβολή μιας ολόκληρης σειράς από καθημερινούς κινδύνους: οικονομικοί κίνδυνοι,

¹¹⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ελευθερίας του εμπορίου. Για να ασκηθεί στην πράξη απαιτούνται έλεγχοι και περιορισμοί ώστε να αποτραπεί η ηγεμονία μιας χώρας. Έτσι η νέα Αμερικανική δημοκρατία περί τις αρχές του 19^{ου} αιώνα επιβάλλει προστατευτικούς τελωνειακούς δασμούς για να ανασχέσει τη βρετανική ηγεμονία. (οι περίφημοι δεσμοί στο τσάι είχαν σταθεί σημείο έντονης τριβής και διαμάχης ανάμεσα σε δύο από τους πιο σημαντικούς στοχαστές της εποχής, τους Μπερκ και Πέιν όπου ο μεν πρώτος τάσσονταν υπέρ των συμφερόντων της Αγγλίας, ενώ ο δεύτερος με τα συμφέροντα της Αμερικής. Ο Μπερκ ενώ φαίνεται κάποιες στιγμές να ακροβατεί ανάμεσα στην παλαιά τάξη και τον αγγλικό ριζοσπαστισμό, εν τέλει, τάσσεται ξεκάθαρα υπέρ της Αγγλίας όταν αισθάνεται ότι τα συμφέροντα της υπερδύναμης απειλούνται. Τα επιχειρήματά του είναι ένας συνδυασμός ωφελιμισμού και παραδοσιακού συντηρητισμού (κίνδυνος να διασαλευτεί η τάξη του κόσμου, η αρχαία σοφία, η εκ Θεού κατά κάποιον τρόπο δοσμένη). Αντίθετα ο Πέιν, είναι κοινωνός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των θεμελιακών ελευθεριών του ανθρώπου. Ας μην ξεχνάμε ότι στον πολυτάραχο βίο του υπήρξε ένας επαναστάτης που συμμετείχε τόσο στην Αμερικανική όσο και στη Γαλλική επανάσταση. Περίφημη έχει μείνει η φράση του στα *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, “a share in two revolutions is living to some purpose”.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 77

έγκλημα, σεξουαλικότητα, εκφυλισμός, εσχάτως, τα ίδια τα δελτία καιρού κοκ. Ο φόβος του κινδύνου, γράφει ο Φουκώ, «... είναι η συνθήκη, το εσώτερο ψυχολογικό και πολιτισμικό σύστοιχο του φιλελευθερισμού. Δεν υπάρχει φιλελευθερισμός χωρίς κουλτούρα κινδύνου».¹¹²

Δεύτερη συνέπεια είναι η εκπληκτική και αλματώδης επέκταση και διασπορά διαδικασιών ελέγχου, καταναγκασμού και επιβολής. Όλες οι πειθαρχικές τεχνικές που επιλαμβάνονται και της παραμικρής λεπτομέρειας της ατομικής συμπεριφοράς διαχέονται στην κοινωνία ταυτόχρονα με την εποχή των ελευθεριών. Όπως είδαμε παραπάνω, στο κεφάλαιο για την *Πειθαρχία*, το *Πανοπτικόν* του Μπένθαμ κατέστη κάτι που πρέπει να εκφράζει το σύνολο μιας φιλελεύθερης διακυβέρνησης, της οποίας η μία όψη είναι η ανεμπόδιστη ελευθερία μιας φυσικής μηχανικής και η άλλη, μια «ήπια» παρέμβαση με την επιτήρηση. Ο *Πανοπτισμός* καθίσταται γενική πολιτική έκφραση.

Τρίτη συνέπεια, είναι η ανάδυση μηχανισμών αύξησης ελευθεριών μέσω περισσότερου ελέγχου και παρέμβασης. Εδώ ο έλεγχος δεν είναι το αντίβαρο της ελευθερίας αλλά η ίδια η κινητήρια αρχή της. Ο Φουκώ αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την οικονομική πολιτική του Φρ. Ρούσβελτ, την περίοδο 1933-36, ως απάντηση στην κρίση του 1929. Μέσω των παρεμβατικών πολιτικών εξασφαλίζονται περισσότερες δημοκρατικές ελευθερίες, αλλά την ίδια στιγμή ο οικονομικός αυτός παρεμβατισμός καταγγέλλεται ως απειλή για κάποιες άλλες, εξίσου θεμελιώδεις ελευθερίες, πρωτίστως, την ελευθερία της αγοράς. Οι νεοφιλελεύθεροι Αμερικανοί οικονομολόγοι της Σχολής του Σικάγου αλλά και οι Γερμανοί νεοφιλελεύθεροι της Σχολής του Φράιμπουργκ φαίνεται να συμφωνούν, υποστηρίζει ο Φουκώ, ότι τα δυτικά κράτη προκειμένου να προφυλαχτούν από μια δραστική περιστολή των ελευθεριών που θα επέφερε το πέρασμά τους στον κομμουνισμό, στον σοσιαλισμό ή στον εθνικοσοσιαλισμό, αναγκάστηκαν να εισάγουν μηχανισμούς οικονομικής παρέμβασης. Ωστόσο, την ίδια στιγμή προβληματοποιούν αυτού του τύπου τις παρεμβάσεις

¹¹² Στο ίδιο, σ. 79 [Η πρόταση αυτή αναδεικνύει την παραγνωρισμένη σχέση φιλελευθερισμού και φασισμού. Μια κουλτούρα κινδύνου και απειλής συνέχει τη φασιστική ρητορική. Είναι δε ένα θέμα που παράγεται διαρκώς από την υπαρξιστική φιλοσοφία και το βιταλισμό, τις προτάσεις των οποίων αφομοιώνει και ριζοσπαστικοποιεί στην κατεύθυνση μιας απαλοιφής του διαφορετικού ο φασισμός. Για την ιστορία να αναφέρουμε ότι το περίφημο “*vivere pericolosamente*” φέρεται να αναφώνησε κάποτε ο Μουσσολίνι ύστερα από μια αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του].

και καταλήγουν να τις θεωρούν εξίσου επίφοβες για την ελευθερία όσο και οι πολιτικές μορφές που θέλουν να αποφύγουν.

4. ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΒΕΡΝΟΗΣΙΜΟΤΗΤΑ

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Η μελέτη του γερμανικού ορνοφιλελευθερισμού και του αμερικανικού νεοφιλελευθερισμού είναι ίσως οι μόνες απόπειρες του Φουκώ να ασχοληθεί με ρεύματα σκέψης της σύγχρονης του εποχής. Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα συμβαίνουν κάποιες ριζικές αναθεωρήσεις και επανατοποθετήσεις από πλευράς φιλελεύθερων διακυβερνητικών πρακτικών. Ο φιλελευθερισμός ριζοσπαστικοποιείται ώστε να απαντήσει αποτελεσματικά σε μια παρεμβατική οικονομική πολιτική που έλαβε χώρα πριν και μετά τον πόλεμο και τον οδήγησε σε βαθιά κρίση. Σύμφωνα με τον Φουκώ πρόκειται για κρίση του γενικού μηχανισμού της κυβερνησιμότητας.

Στο παρόν κεφάλαιο θα δούμε πώς κατανοεί και καταγράφει ο Φουκώ τα δύο εξέχοντα νεοφιλελεύθερα παραδείγματα της εποχής του. Ιδιαίτερα πώς αναδεικνύει τις κομβικές στιγμές όπου κάτι νέο φαίνεται να γεννιέται – νέες έννοιες και νέοι μηχανισμοί – ή η επανεπένδυση των παλαιότερων με νέες λειτουργίες· με δυο λόγια, μια νέα ορθολογικότητα, μια άλλη αντίληψη για την διακυβέρνηση. Μολονότι έχουν περάσει κοντά σαράντα χρόνια από τις *παραδόσεις 1978-79* η προβλεπτικότητα τους όσον αφορά στο δικό μας παρόν είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή και εύστοχη, γεγονός που τις καθιστά ακόμα πιο ενδιαφέρουσες. Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε βάσιμα να ισχυριστούμε ότι μας προσφέρουν ορισμένα κλειδιά κατανοησιμότητας του δικού μας παρόντος.

Όπως είδαμε παραπάνω, ο Φουκώ με τη *ΓΒ* διενεργεί ένα πέρασμα από το μικρο-επίπεδο στο μακρο-επίπεδο, από τις διάσπαρτες πειθαρχίες στην κυβερνησιμότητα και στις ολοποιητικές τεχνικές του κράτους. Διατηρεί ωστόσο τη βασική του πεποίθηση. Ο Φουκώ αρνείται μια θεωρία του κράτους ως ενός είδους πολιτικής οικουμενικής αρχής. Είναι κάθετα αντίθετος σε οποιαδήποτε καθαυτή φύση, δομή ή λειτουργία του κράτους. Το κράτος δεν έχει ουσία. Δεν είναι μια αυτόνομη πηγή εξουσίας.¹¹³ Πρόκειται περισσότερο για «... την

¹¹³ Όπως χαρακτηριστικά έχει πει: «Οφείλω να παραλείψω μια θεωρία του κράτους, όπως μπορεί και οφείλει κανείς να αποφύγει ένα δυσκολοχώνευτο φαγητό». Από την άλλη, υποστηρίζει για το έργο του ότι, «εκείνο που εν τέλει έκανα πάντα ήταν η ανίχνευση της βαθμιαίας κρατικοποίησης [...] το πρόβλημα της κρατικοποίησης είναι στο επίκεντρο των ζητημάτων που έχω προσπαθήσει να θέσω». [Στο ίδιο, σσ. 86-7]

κινητή τομή μιας διαρκούς κρατικοποίησης [...] αδιάκοπων συναλλαγών [...] Το κράτος δεν είναι τίποτα άλλο από το κινούμενο αποτέλεσμα ενός καθεστώτος πολλαπλών κυβερνητικότητων».¹¹⁴

Τα νεοφιλελεύθερα ρεύματα σκέψης είναι αδιαχώριστα από πολιτικές πρακτικές και παρεμβάσεις που επιδιώκουν να ανατρέψουν τους υφιστάμενους συσχετισμούς δύναμης και να προαγάγουν μια άλλου τύπου κυβερνησιμότητα που εν γένει υποβαθμίζει το ρόλο και τη λειτουργία του κράτους, τουλάχιστο όσον αφορά στην οικονομική σφαίρα. Το κράτος δαιμονοποιείται κατά κάποιον τρόπο· είναι διαρκώς ύποπτο για καταχρήσεις εξουσίας που αλλοιώνουν το παιχνίδι της οικονομίας και θίγουν τις ελευθερίες των υποκειμένων· πρωτίστως τις οικονομικές ελευθερίες. Ο Φουκώ μιλάει για μια «φοβία του κράτους» που κινητοποιεί τις νεοφιλελεύθερες πρακτικές. Θα επιχειρήσει να ερευνησει τους τρόπους με τους οποίους προγραμματίζεται η νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα στη σύγχρονη εποχή. Εντοπίζει δύο αφετηρίες νεοφιλελεύθερου προγραμματισμού στην εποχή μας: τη Γερμανική και την Αμερικανική.¹¹⁵

4.1 Η Σχολή του Φράιμπουργκ ή ο Γερμανικός ορτοφιλελευθερισμός

Ο Φουκώ εντοπίζει ένα συμβάν-σταθμό για τον γερμανικό νεοφιλελευθερισμό: το Επιστημονικό Συμβούλιο που λαμβάνει χώρα τον Απρίλιο του 1948, υπό την προεδρία του Λούντβιχ Έρχαρντ (Ludwig Wilhelm Erhard). Οι νεοφιλελεύθερες ιδέες που πέφτουν στο τραπέζι μοιάζουν, εκ πρώτης όψεως, ανακόλουθες με το κλίμα της περιόδου, όπου δεσπόζει η ανάγκη μιας ανοικοδόμησης μέσω ενός κεντρικού σχεδιασμού (σχέδιο Μάρσαλ) με σαφείς κοινωνικούς στόχους ώστε να αποτραπεί μια επιστροφή στο φασισμό. Ο Έρχαρντ στον λόγο του την 21^η Απριλίου 1948 στρέφεται ενάντια στις πολιτικές παρέμβασης: «Πρέπει να απελευθερώσουμε την οικονομία από τους κρατικούς περιορισμούς. [...] πρέπει να αποφύγουμε και την αναρχία και το κράτος-τερμίτης. [...] διότι μόνο ένα κράτος που

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 87

¹¹⁵ Η Γερμανική αφετηρία σχηματικά: Δημοκρατία της Βαϊμάρης, κρίση 1929, ναζισμός, κριτική ναζισμού, μεταπολεμική ανοικοδόμηση. Και η Αμερικανική αφετηρία: πολιτική New Deal, κριτική της πολιτικής του Ρούσβελτ (ομοσπονδιακός παρεμβατισμός) και εναντίον προγραμμάτων βοήθειας από Τρούμαν, Κένεντι, Τζόνσον. Εν γένει ο μείζονας αντίπαλος των νεοφιλελεύθερων και στις δύο περιπτώσεις είναι ο Κέυνς (J. M. Keynes).

εγκαθιδρύει την ελευθερία και ταυτόχρονα την υπευθυνότητα των πολιτών μπορεί να μιλά νομίμως εν ονόματι του λαού».¹¹⁶

Ο Φουκώ διερωτάται γύρω από το ευρύτερο νόημα μιας τέτοιας θέσης. Διαπιστώνει ότι δεν υπάρχει συλλογική δύναμη που να μπορεί να εκφραστεί στη διαιρεμένη μεταπολεμικά Γερμανία. Μια τέτοια χώρα δεν μπορεί να διεκδικήσει ιστορικά δικαιώματα ούτε μια βάση δικαίου νομιμότητας. Συνεπώς το νέο Γερμανικό κράτος δεν μπορεί να ιδρυθεί επί τη βάση μιας ιστορικό-δικαϊκής αρχής. Αντίθετα, υποστηρίζει ο Φουκώ, στον Έρχαρντ βρίσκουμε την «... ιδέα μιας νομιμοποιητικής ίδρυσης του κράτους στη βάση της εγγυημένης άσκησης μιας οικονομικής ελευθερίας».¹¹⁷ Η οικονομία, αφενός κομίζει μια νομική δομή σε ένα Γερμανικό κράτος που μόλις το είχε αποκλείσει η ιστορία και αφετέρου, αυτή η οικονομική θέσμιση παράγει κάτι ακόμα πιο πραγματικό και από τη νομιμοποίηση μέσω δικαίου: παράγει μια μόνιμη συναίνεση των συντελεστών της οικονομικής διαδικασίας. Επενδυτές, εργάτες, αφεντικά και συνδικάτα, αποδεχόμενοι το παιχνίδι της οικονομίας παράγουν μια συναίνεση που είναι πολιτική. Γράφει ο Φουκώ: «Η συνεχής οικονομική ανάπτυξη θα πάρει τη σκυτάλη από μια αποτυχημένη ιστορία. Η ρήξη της ιστορίας θα μπορέσει, λοιπόν, να βιωθεί και να γίνει δεκτή ως ρήξη της μνήμης, στο βαθμό που θα εγκαθιδρυθεί στη Γερμανία μια νέα διάσταση της χρονικότητας, η οποία δεν θα είναι πλέον αυτή της ιστορίας αλλά της οικονομικής ανάπτυξης. [...] Μια οικονομική ελευθερία που συν-παράγεται από την ανάπτυξη και την ευημερία, και από το κράτος, και από τη λήθη της ιστορίας».¹¹⁸

¹¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 90-1

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 93 [μια πρώτη ανάγνωση αυτής της ιδέας δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει ένα τακτικό και στρατηγικό τέχνασμα, υποστηρίζει ο Φουκώ. Πρόκειται για μια «εγγύηση» στους Αμερικάνους και στα λόμπι ότι θα είχαν τις ελεύθερες σχέσεις που θα επέλεγαν με τη γερμανική βιομηχανία, αλλά και ένας καθησυχασμός της Ευρώπης συνολικά ότι το νέο θεσμικό πλαίσιο δεν θα έκρυβε τους ίδιους κινδύνους με αυτούς του ολοκληρωτικού κράτους του παρελθόντος].

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 96 [Αλλά και η ναζιστική διακυβέρνηση δεν βασίστηκε σε μια οικονομική παρόξυνση; Προφανώς ναι, θα απαντούσαν οι ορντοφιλελεύθεροι, αλλά επρόκειτο για τη στρεβλή ανάπτυξη των καρτέλ. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Καρλ Σμιτ (Carl Schmitt), ο οποίος σε μια ομιλία του, που αργότερα εκδόθηκε με τον τίτλο, “The Age of Neutralizations and depoliticizations” (1929), νουθετεί και καλεί προς επαγρύπνηση τα γερμανικά καρτέλ ώστε να αναλάβουν τον επικείμενο ιστορικό τους ρόλο. Γνωρίζουμε ότι ο ιστορικός αυτός ρόλος, κατέληξε στην υποστήριξη της εξολόθρευσης και κατάκτησης του «άλλου» ο οποίος αποτελούσε τον «υπαρξιακό εχθρό» που εναντιωνόταν στην πραγμάτωση του ιστορικού πεπρωμένου του γερμανικού λαού. Με τους νεοφιλελεύθερους, όπως ορθά επισημαίνει ο Φουκώ, η μνήμη ρηγματώνεται. Αυτή η ιδιότυπη λήθη καλύπτει πρωτίστως τον ρόλο των γερμανικών μονοπωλίων και καρτέλ, τα οποία αναβαπτισμένα και αθωωμένα καλούνται να παίξουν εκ νέου το ρόλο του κινητήριου μοχλού της νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας της εποχής μας].

Στη συνέχεια, ο Φουκώ κάνει λόγο για μια σειρά από συνοδευτικά γεγονότα που οριοθετούν κατά κάποιον τρόπο το πλαίσιο εντός του οποίου πήρε σάρκα και οστά ο γερμανικός φιλελευθερισμός. Συνοπτικά, να αναφέρουμε ότι μόλις τον Ιούνιο του 1948 (το έτος του συνεδρίου) έχουμε την απελευθέρωση των τιμών της βιομηχανίας διατροφής. Το 1952 την απελευθέρωση των τιμών άνθρακα και ηλεκτρισμού. Ενώ το επόμενο έτος, η απελευθέρωση των τιμών έχει σχεδόν επιτευχθεί. Η δυσπιστία και οι αποστάσεις απέναντι στους Άγγλους, που με τα σχέδια Μπέβεριτζ (William Beveridge) βρίσκονταν στο απόγειο της εργατιστικής-κεϋνσιανής περιόδου, ολοκληρώνεται. Επιπλέον, έχουμε μια σειρά από συγκλίσεις των μείζονων πολιτικών σχηματισμών της Ομοσπονδιακής Γερμανίας. Τόσο οι Χριστιανοδημοκράτες, όσο και η Σοσιαλδημοκρατία (SPD) αποδέχονται τη νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα.¹¹⁹ Αλλά και τα ίδια τα συνδικάτα συγκλίνουν, υιοθετώντας την άποψη ότι ο φιλελευθερισμός συνιστά μια εναλλακτική επιλογή έναντι, τόσο του καπιταλισμού όσο και του σχεδιασμού.

Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι όλες αυτές οι συγκλίσεις και επανατοποθετήσεις δεν συνιστούν απλά πολιτικό υπολογισμό, παρότι διαπερνούνται από αυτόν. Αλλά δεν είναι ούτε ιδεολογία, μολονότι έχουμε ένα σύνολο απολύτως συναφών ιδεών και αρχών. «Στην ουσία πρόκειται για έναν νέο προγραμματισμό της φιλελεύθερης κυβερνητικότητας».¹²⁰ Η νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα δεν ζητάει – όπως ο φιλελευθερισμός τον 18^ο αιώνα – να μάθει από το κράτος ποια ελευθερία θα αφήσει στην οικονομία. Αντίθετα, το κέντρο βάρους μετατίθεται στην οικονομία. Από αυτή ζητείται να αποφανθεί εάν η λειτουργία της μπορεί να θεμελιώσει τη νομιμότητα του κράτους. Αλλιώς, το μείζον ερώτημα όπως το αποκρυσταλλώνει ο Φουκώ είναι το εξής: «πώς λοιπόν η οικονομική ελευθερία μπορεί να θεμελιώνει και συγχρόνως να περιορίζει, να είναι εγγύηση και ασφάλεια ενός κράτους;»¹²¹

Οι νεοφιλελεύθεροι έπρεπε πρώτα από όλα να συστήσουν το πεδίο αντιπαλότητάς τους. Στρέφονται κατά τεσσάρων ρευμάτων σκέψης: i) κατά μιας προστατευτικής οικονομικής πολιτικής, ii) κατά του «σοσιαλισμού» του βισμαρκικού κράτους, iii) κατά μιας σχεδιασμένης οικονομίας, πριν και μετά τον πόλεμο, iv) κατά του διευθυντισμού κεϋνσιανού τύπου. Για τους νεοφιλελεύθερους όλα τα παραπάνω συνιστούν ένα συνεχές δίκτυο. Τα

¹¹⁹ Ο Φουκώ αναφέρει το Συνέδριο Μπαντ Γκόντεσπεργκ το 1959, όπου η σοσιαλδημοκρατία αποποιείται την αρχή μετάβασης στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 105

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 108

τέσσερα αυτά στοιχεία συνδέονται και αν επιλέξει κανείς το ένα δεν γίνεται να ξεφύγει από τα άλλα τρία. Οι ορνοφιλελεύθεροι εντοπίζουν ένα είδος οικονομικό-πολιτικής σταθεράς η οποία δύναται να απαντηθεί σε καθεστώτα τόσο διαφορετικά όπως ο ναζισμός, η Σοβιετική Ένωση, η κοινοβουλευτική Αγγλία και οι ΗΠΑ του New Deal.

Το πρώτο μάθημα που αποκομίζουν από τον ναζισμό είναι το εξής: καθώς ο ναζισμός είναι αυτός που αποκαλύπτει τις αναγκαίες σχέσεις μεταξύ αυτών των διαφορετικών στοιχείων, το πραγματικό πρόβλημα είναι μεταξύ μιας πραγματικά φιλελεύθερης πολιτικής και όλων των άλλων, οσοδήποτε διαφορετικά καθεστώτα και αν είναι.¹²² Το δεύτερο μάθημα αφορά στην αντίληψη τους για το ναζισμό ως απεριόριστης αύξησης μιας κρατικής εξουσίας. Η αντίληψη αυτή φαίνεται επιφανειακή εκ πρώτης όψεως, καθώς με το ναζισμό έχουμε μια καταστροφή του κράτους και την υποκατάστασή του από τον ηγέτη και την αυθεντία του κόμματος. Οι ορνοφιλελεύθεροι υποστηρίζουν ότι αυτό που καταστρέφεται είναι το παραδοσιακό κράτος του 19^{ου} αιώνα και ότι με τον ναζισμό έχουμε την ανάδυση ενός Υπέρ-Κράτους, όπου σταδιακά οι μείζονες θεσμοί κρατικοποιούνται. Το τρίτο μάθημα αφορά στην αντιστροφή μιας κοινότοπης και ρητορικής ναζιστικής θέσης. Υποτίθεται ότι το πρόγραμμα τον Ναζί εναντιωνόταν στην καταστροφή της κοινωνίας από τον καπιταλισμό και την οικονομία του. Οι ορνοφιλελεύθεροι υποστηρίζουν ότι οι ναζί δεν έκαναν τίποτα άλλο από το να παροξύνουν αυτή τη μαζική ομοιογενοποιητική και κανονικοποιητική κοινωνία της κατανάλωσης.¹²³

Συνοψίζοντας, οι νεοφιλελεύθεροι του Φράιμπουργκ διατυπώνουν τις εξής θέσεις: πρώτον, ο ναζισμός σχετιζόταν με μια οικονομική σταθερά αδιάφορη από την αντίθεση σοσιαλισμός/καπιταλισμός. Δεύτερον, ο εθνικοσοσιαλισμός συνδέεται, ως αιτία και ως αποτέλεσμα, με την απεριόριστη αύξηση της κρατικής εξουσίας. Τρίτον, αυτή η σταθερά κατέστρεψε τον ιστό της κοινότητας, γεγονός που επέφερε έναν προστατευτισμό και μια κατευθυνόμενη οικονομία. Η κριτική των ορνοφιλελεύθερων είναι τόσο ριζική που φτάνει να αρνηθεί πλήρως το κράτος. Δεν μπορεί να υπάρξει κάποιο άλλο κράτος που θα

¹²² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Βίλχελμ Ρέπκε (1899-1966), ενός από τους θεμελιωτές του ορνοφιλελευθερισμού, ο οποίος υποστηρίζει ότι το σχέδιο Μπέμπεριτζ στην Αγγλία είναι σκέτος ναζισμός. [Στο ίδιο, σ. 116]

¹²³ Αναφέρονται στα θεάματα της Νυρεμβέργης για να υποστηρίξουν ότι οι ναζί επανεισάγουν ότι καταγγέλλουν. Και αυτό γιατί τόσο αυτό που καταγγέλλουν όσο και αυτό που προτείνουν είναι το αποτέλεσμα και το προϊόν μιας οικονομίας που δεν δέχεται τον φιλελευθερισμό. Συνδέουν όλα αυτά τα φαινόμενα με τον κρατισμό, με τον αντί-φιλελευθερισμό και όχι με μια εμπορευματική κοινωνία.

εξορθολογήσει την οικονομία. Η οικονομία της αγοράς δεν έχει ελαττώματα. Το κράτος είναι το πρόβλημα, όχι η οικονομία. Άρα η οικονομία της αγοράς θα πρέπει να πάει πιο μπροστά από τον 18^ο αιώνα, και αντί απλά να της ζητάμε να είναι μια αρχή περιορισμού του κράτους, να την καταστήσουμε αρχή εσωτερικής ρύθμισης του κράτους απ' άκρου εις άκρον της ύπαρξης και της δράσης του. Απορρίπτεται λοιπόν τελεσίδικα μια αντίληψη κρατικής επιτήρησης της αγοράς που ήταν η συνταγή εκκίνησης του φιλελευθερισμού. Το επιχείρημα αντιστρέφεται πλήρως: το ζητούμενο είναι η απόκτηση μιας ελευθερίας της αγοράς ως οργανωτικής και ρυθμιστικής αρχής του κράτους. Όπως γράφει ο Φουκώ: «Με άλλα λόγια, μάλλον ένα κράτος υπό την επιτήρηση της αγοράς παρά μια αγορά υπό την επιτήρηση του κράτους. [και παρακάτω] ας αποκτήσουμε την ελευθερία της αγοράς και θα έχουμε έναν μηχανισμό που θα ιδρύσει το κράτος...».¹²⁴ Το κεφαλιώδες πρόβλημα του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού είναι το εξής: «Μπορεί όντως η αγορά να έχει ισχύ τυποποίησης τόσο για το κράτος όσο και για την κοινωνία;»¹²⁵ Για να απαντήσουν θετικά, ότι η οικονομία της αγοράς μπορεί να αναμορφώνει τόσο την κοινωνία όσο και το κράτος, προχωρούν σε κάποιες μεταθέσεις, μετασχηματισμούς και αναστροφές της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας.

Η πρώτη τροποποίηση αφορά στην έννοια της ανταλλαγής. Έχουμε μια μετάθεση από την ανταλλαγή στον ανταγωνισμό ως αρχή της αγοράς. Κατά τον 18^ο αιώνα έχουμε μια διαδικασία ελεύθερης ανταλλαγής μεταξύ δύο εταίρων, οι οποίοι ανταλλάσσουν ισοδύναμες αξίες. Περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το ουσιώδες παύει να είναι η ισοδυναμία και γίνεται η ανισότητα, ο ανταγωνισμός. Για τους ορνοφιλελεύθερους μόνο ο ανταγωνισμός μπορεί να εξασφαλίσει την οικονομική ορθολογικότητα, η οποία με τη σειρά της μπορεί να εξασφαλιστεί με τη διαμόρφωση των τιμών, οι οποίες – υπό τον όρο του πλήρους ανταγωνισμού – μπορούν να μετρούν τα οικονομικά μεγέθη και κατά συνέπεια να ρυθμίζουν τις επιλογές. Το κράτος οφείλει απλά να παρεμβαίνει για να εμποδίζει την

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 123 [και ο Φουκώ συμπληρώνει: «... ο σύγχρονος φιλελευθερισμός δεν είναι καθόλου, όπως συχνότατα λέγεται η ανάδυση, η επανάκαμψη των παλαιών μορφών της φιλελεύθερης οικονομίας [...] αυτό που τίθεται ως ζήτημα στον σύγχρονο νεοφιλελευθερισμό [γερμανικό ή αμερικάνικο] είναι να μάθουμε αν, πράγματι, μια οικονομία της αγοράς μπορεί να χρησιμεύσει ως αρχή, ως μορφή και ως πρότυπο για ένα ελαττωματικό κράτος...»]

¹²⁵ Στο ίδιο, σσ. 123-4

αλλοίωση του ανταγωνισμού από φαινόμενα που τον στρεβλώνουν, όπως, λχ. το μονοπωλιακό φαινόμενο.¹²⁶

Ο Φουκώ εντοπίζει μία ακόμα διαφοροποίηση των ορντοφιλελεύθερων από τον κλασικό φιλελευθερισμό: ο ανταγωνισμός δεν θεωρείται πλέον ένα φυσικό φαινόμενο, παύει να συνιστά ένα πρωτογενές δεδομένο. Αποτελεί περισσότερο μια ουσία, μια αρχή τυποποίησης, έναν ιστορικό στόχο της τέχνης του κυβερνάν.¹²⁷ Υπό αυτή την έννοια, το κεφαλαιώδες συμπέρασμα για τους ορντοφιλελεύθερους είναι ότι η σχέση μεταξύ οικονομίας της αγοράς και κράτους δεν μπορεί να είναι αυτή του αμοιβαίου περιορισμού μεταξύ δύο διαφορετικών επικρατειών: «...η αγορά, ή μάλλον ο καθαρός ανταγωνισμός, που είναι η ουσία της αγοράς, μπορεί να εμφανιστεί μόνο αν παραχθεί, και αν παραχθεί από μια ενεργό κυβερνητικότητα». ¹²⁸ Αυτό που πρέπει να παραχθεί τελικά από την τέχνη της διακυβέρνησης είναι η ίδια η αγορά. Αλλά και αντίστροφα, αυτό που είναι ζητούμενο, είναι «να μάθουμε πως μπορεί να ρυθμιστεί η σφαιρική άσκηση της πολιτικής εξουσίας βάσει των αρχών μιας οικονομίας της αγοράς». ¹²⁹

Για να επιτευχθεί αυτό το αποτέλεσμα οι νεοφιλελεύθεροι υποβάλλουν τον κλασικό φιλελευθερισμό σε έναν θεμελιώδη μετασχηματισμό: η οικονομία της αγοράς απαγκιστρώνεται από τις πολιτικές του «αφήστε να δράσουν». Το ζήτημα που τίθεται είναι να διευθετηθεί στην πράξη ο πραγματικός χώρος στον οποίο μπορεί να λειτουργήσει η τυπική δομή του ανταγωνισμού. Συνεπώς απομακρυνόμαστε από το «αφήστε να δράσουν» προς μια ενεργό πολιτική η οποία όμως δεν είναι διευθυντισμός ή σχεδιασμός.¹³⁰ Για τους

¹²⁶ Διαπιστώνουμε, υποστηρίζει ο Φουκώ, ότι τόσο για τους φιλελεύθερους του 18^{ου} αιώνα όσο και για τους φιλελεύθερους του 20^{ου} αιώνα, η λογική πολιτική συνέπεια της οικονομίας της αγοράς είναι το «αφήστε να δράσουν».

¹²⁷ Ο Φουκώ υπογραμμίζει τις επιρροές από τον Χούσερλ και τον Βέμπερ.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 127

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 131

¹³⁰ Ο Φουκώ κάνει αναφορά στο Συνέδριο Βάλτερ Λίππμαν το 1939 και στην παρουσία ορισμένων επιφανών νεοφιλελεύθερων, όπως ο Ρέπκε, ο Ρύστοβ, ο Μπεμ, ο Χάγκεκ, ο Φον Μίτζες κ.ά. Το συνέδριο οδηγεί στη «Διεθνή Επιτροπή Μελέτης για την Ανανέωση του Φιλελευθερισμού», όπου προτείνεται η ονομασία «θετικός φιλελευθερισμός». Πρόκειται σαφώς για έναν παρεμβατικό φιλελευθερισμό όπως φαίνεται από τις προτάσεις των συμμετεχόντων. Έτσι, ο Ρέπκε υποστηρίζει ότι, «Η ελευθερία της αγοράς απαιτεί μια ενεργό και εξαιρετικά επαγρυπνούσα πολιτική» [W. Rörke, *La Crise de notre temps*, ό.π. (γαλλ. Μτφρ.) (βλ. Σημειώσεις Μαθήματος 7^{ης} Φεβρουαρίου 1979, σ. 323, σημ. 21)]. Ο Όικεν τονίζει ότι, «... το κράτος είναι υπεύθυνο για τα αποτελέσματα της οικονομικής δραστηριότητας». [αναφέρεται χωρίς παραπομπή]. Ο Μπεμ (F. Böhm) γράφει ομοίως ότι, «το κράτος οφείλει να κυριαρχεί επί του οικονομικού γίγνεσθαι» [βλ. ό.π. υποσημείωση 18, σ. 332]. Ενώ ο Λέοναρντ Μικς υποστηρίζει ότι σε μια νεοφιλελεύθερη πολιτική έχουμε πλήθος οικονομικών παρεμβάσεων όπως και σε μια πολιτική σχεδιασμού, μόνο που η φύση τους είναι διαφορετική [βλ. ό.π. υποσημείωση 19, σ. 332].

νεοφιλελεύθερος είναι αφελής ο διαχωρισμός που κάνουν οι φιλελεύθεροι τον 18^ο αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ανάμεσα σε επιτρεπτές και μη-επιτρεπόμενες δράσεις (agenda vs non-agenda). Το πρόβλημα γι' αυτούς είναι να μάθουμε πώς να αγγίζουμε τα πράγματα, είναι πρόβλημα τρόπου δράσης, ή διακυβερνησιακού ύφους. Για την κατανόηση του νεοφιλελεύθερου ύφους διακυβέρνησης ο Φουκώ κάνει αναφορά σε τρία παραδείγματα:

Αρχικά κάνει λόγο για το μονοπώλιο. Οι νεοφιλελεύθεροι αναγνωρίζουν ότι το μονοπώλιο μπορεί να εκτρέψει την οικονομική διαδικασία αλλά διαφοροποιούνται από τους κλασικούς οικονομολόγους που υπερτονίζουν τη δραστικότητα του μονοπωλίου και την ακύρωση, λόγω αυτής της δραστικότητας, του ανταγωνισμού και του ίδιου του καπιταλισμού. Για τους νεοφιλελεύθερους οι συγκεντρωτικές τάσεις, οι τάσεις για σχηματισμό μονοπωλίων, καταπολεμούνται από άλλες τάσεις.¹³¹ Δεν πρέπει να παρεμβαίνει ποτέ κανείς άμεσα στην οικονομική διαδικασία καθώς, αν την αφήσουμε να δράσει πλήρως, η ρυθμιστική αρχή του ανταγωνισμού θα αποτρέψει την όποια απορρύθμιση. Στο οικονομικό επίπεδο η μη-παρέμβαση είναι αναγκαία. Απαιτείται ωστόσο μία θεσμική παρέμβαση για την αποφυγή του μονοπωλίου. Παρατηρούμε, γράφει ο Φουκώ, ένα τεράστιο αντί-μονοπωλιακό θεσμικό πλαίσιο στη γερμανική νομοθεσία, που δεν παρεμβαίνει ωστόσο στο οικονομικό πεδίο, καθώς σε αυτό το επίπεδο το μονοπώλιο είναι μόνο μια συγκυριακή μεταβλητή.

Στη συνέχεια αναφέρεται στο «ζήτημα των ενδεδειγμένων δράσεων». Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Όικεν (W. Eucken) ο οποίος, στο έργο του, *Τα θεμέλια της οικονομικής πολιτικής*,¹³² υποστηρίζει ότι η φιλελεύθερη διακυβέρνηση πρέπει να παρεμβαίνει με δύο τρόπους: με ρυθμιστικές δράσεις και καταστατικές δράσεις. Οι ρυθμιστικές δράσεις αφορούν σε ανάγκη παρέμβασης όταν το επιβάλουν λόγοι συγκυρίας. Σε κάθε περίπτωση οι παρεμβάσεις μπορούν να αφορούν μόνο στις συνθήκες της αγοράς και όχι στους μηχανισμούς της οικονομίας. Το κύριο δε αντικείμενο μιας τέτοιας δράσης

¹³¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το επιχειρήμα του Φον Μίζες (L. Von Mises), ο οποίος υποστηρίζει ότι αν ένα μονοπώλιο κάνει κατάχρηση των δυνατοτήτων του θα εμφανιστεί ένα ανταγωνιστικό φαινόμενο για να το καταπολεμήσει. Έτσι εν ένα μονοπώλιο, συνεχίζει ο Μίζες, θέλει να διατηρήσει τη μονοπωλιακή του εξουσία πρέπει να αποφύγει την τιμή του μονοπωλίου χάρη μιας τιμής κοντά στην τιμή του ανταγωνισμού. Κατά αυτό τον τρόπο διατηρείται ο ανταγωνισμός, οπότε, δεν έχει σημασία να ξέρει κανείς αν υπάρχει ή όχι μονοπώλιο. [Στο ίδιο, σ. 136]

¹³² Στο ίδιο, σ. 138 [αναφορά στο, W. Eucken, *Die Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, Βέρνη-Τύμπινγκεν, Francke & J.C.B. Mohr, 1952]

είναι η σταθερότητα των τιμών. Κανένας άλλος στόχος δεν μπορεί να συγκροτήσει στόχο προτεραιότητας. Απορρίπτονται οι πρωθύτεροι στόχοι του κράτους, όπως: η διατήρηση της αγοραστικής δύναμης, η εγγύηση της πλήρους απασχόλησης, η ισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών. Όλες αυτές οι μορφές παρέμβασης οφείλουν να καταργηθούν αυστηρά προς όφελος των οργάνων της καθαρής αγοράς.¹³³

Οι καταστατικές δράσεις πάλι, αφορούν σε παρεμβάσεις σε πιο θεμελιώδεις, δομικές και γενικές συνθήκες της αγοράς, στις ίδιες τις συνθήκες ύπαρξης της. Πρόκειται για την περίφημη «πολιτική πλαισίου» για τους ορντοφιλελεύθερους. Ο Όικεν φέρνει το παράδειγμα της γεωργίας και της ελλιπούς της ένταξης στην οικονομία της αγοράς κυρίως λόγω της τελωνειακής προστασίας.¹³⁴ Υποστηρίζει ότι πρέπει να δράσουμε επί των δεδομένων που δεν είναι άμεσα οικονομικά, αλλά είναι προαπαιτούμενα για μια ενδεχόμενη οικονομία της αγοράς. Βρισκόμαστε εντός της προβληματικής της βιοπολιτικής, καθώς αυτό που αντιλαμβάνονται οι νεοφιλελεύθεροι ως «προαπαιτούμενα», ή «πλαίσιο», περιστρέφεται γύρω από την έννοια του πληθυσμού και τις δυνατότητες παρέμβασης επί και διά του πληθυσμού. Έτσι, πολιτικές υπέρ της μετανάστευσης του αγροτικού πληθυσμού, παρεμβάσεις στο επίπεδο των τεχνικών, της εκπαίδευσης, ή ακόμα στο νομικό καθεστώς των εκμεταλλεύσεων, μολονότι όχι άμεσα οικονομικές, αφορούν στη διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει η γεωργία ως αγορά. Οι νεοφιλελεύθεροι φαίνονται πρόθυμοι να ταράξουν τα νερά στον Ευρωπαϊκό χώρο και να υποβάλουν σε δοκιμασία και τροποποιήσεις σχεδόν τα πάντα εκτός από την οικονομία: «... δεδομένου ότι η διαδικασία οικονομικό-πολιτικής ρύθμισης είναι και δεν μπορεί να είναι παρά η αγορά, πώς να τροποποιήσουμε αυτές τις υλικές, πολιτιστικές, τεχνικές, νομικές βάσεις που υφίστανται στην Ευρώπη;»¹³⁵ Η διακυβερνησιακή παρέμβαση οφείλει να είναι διακριτική στο επίπεδο των ίδιων των οικονομικών διαδικασιών, αλλά σαρωτική στο σύνολο των τεχνικών, επιστημονικών, δημογραφικών και κοινωνικών δεδομένων. Τίθεται εδώ ακροθιγώς η σχέση νεοφιλευθερισμού και βιοπολιτικής. Η νεοφιλελεύθερη

¹³³ Για τους νεοφιλελεύθερους ένα περιθώριο ανεργίας είναι απολύτως απαραίτητο για την οικονομία. Για τον Ρέπκε άνεργος είναι ένας εργαζόμενος σε μεταβατική κατάσταση, από μια αποδοτική σε μια λιγότερο αποδοτική κατάσταση.

¹³⁴ Αναφερόμαστε στο κείμενο του 1952 για το οποίο κάναμε λόγο παραπάνω

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 141

ορθολογικότητα θα αποτελέσει το υπόστρωμα, θα καταστεί η αναγκαία *mentality* για να αρθρωθούν οι βιοπολιτικές ρυθμίσεις τον 20^ο αιώνα.

Τρίτο παράδειγμα, σε συνάφεια με όσα έχουμε ήδη αναφέρει, αποτελεί η στάση των νεοφιλελεύθερων έναντι μιας *Κοινωνικής Πολιτικής*. Θεωρούν αδιανόητη τη σύλληψη της κοινωνικής πολιτικής ως αντίβαρο της οικονομικής. Ο ανταγωνισμός και όχι η εξίσωση είναι αυτός που έχει καθοριστική σημασία για την οικονομική ρύθμιση. Συνακόλουθα, τα επακόλουθα του ανταγωνισμού όπως η ανισότητα και η ανεργία είναι απόλυτα αποδεκτά. Η μεταβίβαση εισοδημάτων απορρίπτεται καθώς λειτουργεί ανασταλτικά για τις επενδύσεις. Το κοινωνικό πρόγραμμα των νεοφιλελεύθερων προβλέπει μια ιδιωτικοποίηση σημαντικών πεδίων της κοινωνικής δραστηριότητας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της κοινωνικής ασφάλισης που αντικρούεται προς όφελος μιας ατομικής ασφάλισης. Το άτομο οφείλει να αναλάβει το ίδιο την ευθύνη της ασφάλισής του έναντι των όποιων πιθανών κινδύνων. Έχουμε μια ατομική κοινωνική πολιτική, ή μια ατομικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής. Για τους νεοφιλελεύθερους, σημειώνει ο Φουκώ, «... υπάρχει μόνο μία κοινωνική πολιτική που είναι αληθινή και θεμελιώδης, δηλαδή η οικονομική ανάπτυξη».¹³⁶ Και υπό αυτή την έννοια μια κοινωνική πολιτική δεν μπορεί ποτέ να είναι κάτι που αντιβαίνει στην οικονομία: «... η κοινωνική πολιτική δεν θα έπρεπε να είναι πιο γενναιόδωρη απ' όσο επιτρέπει η οικονομική ανάπτυξη».¹³⁷

Διαπιστώνουμε ότι για τους ορνοφιλελεύθερους η διακυβερνησιακή παρέμβαση είναι εξίσου πυκνή συχνή ενεργή και συνεχής όπως σε άλλα συστήματα. Ωστόσο αυτό που ζητείται από το κράτος δεν είναι η διόρθωση των αποτελεσμάτων της αγοράς, αλλά μια παρέμβαση στην ίδια την κοινωνία. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια οικονομική διακυβέρνηση – όπως ονειρεύονταν οι φυσιοκράτες – αλλά για μια διακυβέρνηση της κοινωνίας, για μια *Gesellschaftspolitik*. Μια τέτοια διακυβέρνηση οφείλει να καταστήσει δυνατή την αγορά ώστε να παίζει ρόλο γενικού ρυθμιστή και να γίνει η αρχή της πολιτικής ορθολογικότητας. Επιπρόσθετα, κινητήριος μοχλός της αγοράς δεν είναι τόσο η ανταλλαγή των εμπορευμάτων όσο οι μηχανισμοί ανταγωνισμού. Η κοινωνία δεν υπόκειται τόσο στο φαινόμενο

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 144

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 144 [Εν τέλει, σημειώνει ο Φουκώ, το πρόγραμμα των νεοφιλελεύθερων δεν εφαρμόστηκε πλήρως στη Γερμανία, έδωσε ωστόσο ώθηση στον αμερικανικό αναρχοφιλελευθερισμό και εν γένει αποτέλεσε το πρότυπο ανάπτυξης για τις χώρες που ασπάζονται τον νεοφιλελευθερισμό. Η πολιτική της Γαλλίας το 1979 εμπνέεται, υποστηρίζει ο Φουκώ, από τη νεοφιλελεύθερη ιδέα της ιδιωτικοποίησης των μηχανισμών ασφάλισης].

«εμπόρευμα», όσο στη δυναμική του ανταγωνισμού. Δεν πρόκειται για μια κοινωνία της υπεραγοράς, αλλά για μια κοινωνία των επιχειρήσεων. Για τους νεοφιλελεύθερους ο *homo oeconomicus* δεν είναι ο άνθρωπος της ανταλλαγής, αλλά ο άνθρωπος της επιχείρησης και της παραγωγής.¹³⁸

Ο Φουκώ αναφέρεται σε ένα κείμενο που γράφει ο Ρέπκε το 1950 με τίτλο: *Προσανατολισμός της Γερμανικής οικονομικής πολιτικής*.¹³⁹ Για τον Ρέπκε αντικείμενα μιας διακυβέρνησης είναι τα κάτωθι: η πρόσβαση στην ιδιωτική ιδιοκτησία, η μείωση του αστικού υδροκεφαλισμού, μια πολιτική και μια οικονομία όχι των μεγάλων συνόλων αλλά των ιδιωτικών οικιών, η ενθάρρυνση των μικρών μονάδων εκμετάλλευσης στην ύπαιθρο, η ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του μικροεμπορίου. Εν γένει, η αποκέντρωση των χώρων κατοίκησης, παραγωγής και διαχείρισης ούτως ώστε να οδηγηθούμε σε μια οργανική αναδόμηση της κοινωνίας βάσει των φυσικών κοινοτήτων, των οικογενειών και της γειτονιάς. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ρέπκε πρόκειται για τη «μετατόπιση του κέντρου βάρους της κυβερνητικής δράσης προς τα κάτω».¹⁴⁰ Για τον Φουκώ το κείμενο του Ρέπκε συνιστά ένα πρόγραμμα οικονομικού εξορθολογισμού το οποίο μοιάζει να αρθρώνεται υπό τον όρο μιας ρουσσωικής επιστροφής στη φύση, ή αυτού που ο Ρύστοβ (Alexander Rüstow) αποκαλεί *Vitalpolitik*.¹⁴¹ Αυτές οι «ενότητες βάσεις» θα είχαν περισσότερο τη μορφή της επιχείρησης.

¹³⁸ Ο Φουκώ αναφέρεται στους Βέμπερ, Ζόμπαρτ και Σουμπέτερ ως διανοούμενους που στηρίζουν με το έργο τους το νεοφιλελεύθερο σχέδιο. Πρόκειται ωστόσο για μια επιστροφή όχι σε μια εμπορευματική κοινωνία (όπως στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ λχ.), αλλά σε ένα είδος κοινωνικής ηθικής της επιχείρησης.

¹³⁹ W. Rörke, *Ist die deutsche Wirtschaftspolitik richtig?* [βλ. υποσημείωση 60, σ. 338 και σημειώσεις Μαθήματος 7^{ης} Φεβρουαρίου 1979, σ. 323, σημ. 20]

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 148 [αναφορά στο παραπάνω έργο του Ρέπκε και στο W. Strutzel κ.ά. (επιμ.), *Grundtexte zur sozialen Marktwirtschaft*, σ. 59]

¹⁴¹ Η *Vitalpolitik* δεν στοχεύει, όπως η παραδοσιακή κοινωνική πολιτική, στην αύξηση των μισθών και τη μείωση του χρόνου εργασίας αλλά, γράφει ο Ρύστοβ: «... έχει επίγνωση της συνολικής ζωτικής κατάστασης του εργάτη, της πραγματικής, συγκεκριμένης κατάστασής του, από το πρωί έως το βράδυ...» [Στο ίδιο, σ. 338, βλ. υποσημείωση 62]. Κατά τη γνώμη μου, αυτή η *Ζωτική πολιτική (Vitalpolitik)* φέρει έντονα τις μνήμες μιας *Φιλοσοφίας της Ζωής* και ενός *Βιταλισμού* που λειτούργησαν, εν μέρει, ως υπόστρωμα για την ανάπτυξη και την εδραίωση του ναζισμού. Η αντίληψη του Ρύστοβ για τον «εργάτη» μπορεί να είναι αντίθετη από τις θέσεις που αναπτύσσει ο Γιούνγκερ (Ernst Jünger) στον *Εργάτη (Der Arbeiter)* το 1932 – ο δεύτερος χρησιμοποιεί τον μύθο στην υπηρεσία του πολέμου και των μονοπωλίων – ωστόσο, το βιταλιστικό υπόστρωμα διατηρείται νομίζω και στον Ρύστοβ αλλά και στους ορνοφιλελεύθερους εν γένει, μολονότι, συγχωνεύεται σε μια βιοπολιτική ρύθμιση που μεταπολεμικά εξορθολογίζεται και εντατικοποιείται προκρίνοντας την κανονικοποίηση και τις τεχνικές ασφάλειας αντί του πολέμου και της εξολόθρευσης του «άλλου». Ωστόσο, ο «άλλος» (ο τσιγγάνος, ο μετανάστης, ο ομοφυλόφιλος κοκ.) θα εξακολουθήσει να συνιστά μια απειλή και ένα όριο για τη νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα, που επιφυλάσσει στα μη-κανονικοποιημένα υποκείμενα θέσεις υποδεέστερες, στις παρυφές του κοινωνικού ιστού. Υπάρχει ενδεχομένως μια συγγένεια των νεοφιλελεύθερων αξιωμάτων και πρακτικών με τον ρατσισμό και τον ναζισμό ειδικότερα, που φαίνεται να μην απασχολεί τον Φουκώ τουλάχιστον στις παρούσες παραδόσεις, όπου αντίθετα, ο νεοφιλελευθερισμός

Επιχειρείται μια γενίκευση της μορφής επιχείρησης. Γράφει ο Φουκώ: «Το διακύβευμα της νεοφιλελεύθερης πολιτικής θα είναι νομίζω, ο πολλαπλασιασμός της μορφής επιχείρησης εντός του κοινωνικού σώματος. Η αγορά, ο ανταγωνισμός και συνεπώς η επιχείρηση θα δημιουργήσουν ότι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε διαπλαστική ισχύ της κοινωνίας».¹⁴²

Για τους ορντοφιλελεύθερους, όπως αναφέραμε παραπάνω, είναι αναγκαία μια *Gesellschaftspolitik*. Έχουμε κατά κάποιον τρόπο μια κυβερνησιμότητα που οφείλει να συμπεριλάβει τόσο μια οικονομία της αγοράς, όσο και έναν κοινωνικό παρεμβατισμό. Αναδεικνύεται η σπουδαιότητα του ζητήματος του δικαίου το οποίο καλείται να στηρίξει και να εγγυηθεί την ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς. Ωστόσο, το νομικό δεν ανήκει στην υπερδομή, δεν είναι απλά έκφραση της οικονομίας. Όπως γράφει ο Λουί Ρουζιέ (Louis Rougier),¹⁴³ «το νομικό διαπλάθει το οικονομικό που δεν θα ήταν αυτό που είναι χωρίς το νομικό».¹⁴⁴ Έχουμε να κάνουμε με μια οικονομικό-νομική τάξη. Βρισκόμαστε εντός της βεμπεριανής παράδοσης στον αντίποδα ενός μαρξισμού που τονίζει την προτεραιότητα της οικονομίας: «η ιστορία του καπιταλισμού δεν μπορεί παρά να είναι μια ιστορία οικονομικό-θεσμική», γράφει ο Φουκώ.¹⁴⁵

Οι ορντοφιλελεύθεροι θα επιδιώξουν να αποδείξουν ότι η οικονομική λογική του καπιταλισμού, ήτοι η λογική της ανταγωνιστικής αγοράς, ήταν πιθανή και όχι αντιφατική.

φαίνεται να ανατιμάται καθώς δύναται να επερωτά την κρατική εξουσία για τις καταχρήσεις της. Υπό αυτή την οπτική, το κέντρο βάρους γέρνει στην «κριτική» διάσταση του νεοφιλελευθερισμού στις *παραδόσεις 1978-1979*.¹⁴² Στο ίδιο, σ. 149 [Ο Φουκώ υποστηρίζει επιπλέον, ότι απατώνται όσοι υποστηρίζουν ότι ο νεοφιλελευθερισμός προάγει τη ομογενοποιητική κοινωνία και την κοινωνία της κατανάλωσης ως στόχο της κυβερνητικής πολιτικής. Βρισκόμαστε στο πρόγραμμα που επεξεργάστηκαν οι ορντοφιλελεύθεροι ήδη από το 1930, το οποίο επιδιώκει να δομήσει την κοινωνία όχι σε συνάρτηση με το εμπόρευμα αλλά με την πολλαπλότητα και τη διαφοροποίηση των επιχειρήσεων [Στο ίδιο, σ. 150]

¹⁴³ Οργανωτής του Συνεδρίου Βάλτερ Λίπμαν που προαναφέραμε.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 154

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 156 [Η διαφοροποίηση από τον μαρξισμό είναι σαφής. Για τους ορντοφιλελεύθερους, δεν υπήρξε σε μια δεδομένη στιγμή μια οικονομική πραγματικότητα του καπιταλισμού, ή του κεφαλαίου η οποία με την αναγκαιότητά της θα είχε ανατρέψει τους παλιούς κανόνες δικαίου και η οποία θα είχε δημιουργήσει στη συνέχεια, βάση των δικών της απαιτήσεων, τους δικούς της κανόνες. Αντίθετα, έχουμε να κάνουμε με μια ιστορικά μοναδική μορφή όπου οι οικονομικές διαδικασίες και το θεσμικό πλαίσιο παραπέμπουν το ένα στο άλλο. Ο καπιταλισμός δεν ήταν μια διαδικασία από τα κάτω που ανέτρεψε λχ. το δικαίωμα του πρωτότοκου. Αλλά, αντίθετα, το δίκαιο του πρωτότοκου έπαιξε ρόλο στην εξέλιξη του καπιταλισμού. Ο Φουκώ φαίνεται να ασπάζεται αυτή την καθαρά βεμπεριανή θέση. Ομοίως, στον Βέμπερ, η προτεσταντική ηθική συνδέεται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού, ως μία μοναδική ιστορικά μεταβλητή που θα δεν δύναται να υπαχθεί στο επίπεδο μιας υπερδομής καθοριζόμενης από την οικονομία. Αντίθετα στον μαρξισμό, πάντα σύμφωνα με τον Φουκώ, αυτό που είναι καθοριστικό είναι η οικονομική λογική του κεφαλαίου και της συσώρευσής του. Έτσι, υπάρχει ένας μόνο καπιταλισμός, αφού υπάρχει μία μόνο λογική του κεφαλαίου. Συνεκδοχικά – ο Φουκώ γράφει το 1979 – σε λίγο καιρό, καθόλου καπιταλισμός. Αντίθετα, ο Φουκώ είναι υπέρ μιας ανάλυσης – και αυτό τον φέρνει κοντά στους ορντοφιλελεύθερους – που αναδεικνύει την ιστορική μοναδικότητα μιας οικονομικό-θεσμικής μορφής, άρα και ενός πεδίου πιθανοτήτων.

Με την επινόηση νέων θεσμών είναι δυνατό το ξεπέραςμα των επιμέρους ανορθολογικοτήτων της καπιταλιστικής κοινωνίας, οι οποίες δεν οφείλονται στη λογική του καπιταλισμού γενικά, αλλά είναι αποτέλεσμα μιας ιδιαίτερης, συγκεκριμένης και ιστορικά προσδιορισμένης μορφής του. Όχι η αγορά λοιπόν, που οι μηχανισμοί της είναι οι ρυθμιστές του συνόλου, αλλά ο νόμος είναι το ευεπίφορο σε παρεμβάσεις πεδίο· «...καθόλου λοιπόν οικονομικός παρεμβατισμός και το μέγιστο του νομικού παρεμβατισμού».¹⁴⁶ Ή όπως γράφει ο Όικεν, «να περάσουμε σε ένα συνειδητό οικονομικό δίκαιο».¹⁴⁷

Ποια θα είναι λοιπόν η θεσμική καινοτομία που θα επιτρέψει αυτό που οι ορντοφιλελεύθεροι αποκαλούν *Wirtschaftsdnung* (τάξη της οικονομίας); Πρόκειται για το *Rechtsstaat*, ή αυτό που οι Άγγλοι αποκαλούν *Rule of Law*, αλλιώς, το *Κράτος Δικαίου* ή *Βασίλειο του Νόμου*.¹⁴⁸ Έτσι, οι ορντοφιλελεύθεροι θα επιχειρήσουν να ανανεώσουν τον καπιταλισμό μέσω των γενικών αρχών του *Κράτους Δικαίου* στην οικονομική νομοθεσία. Το Κράτος Δικαίου τυποποιεί τη δράση της διακυβέρνησης ως χορηγού κανόνων για το οικονομικό παιχνίδι, όπου οι μόνοι πραγματικοί συντελεστές είναι τα άτομα ή οι επιχειρήσεις.¹⁴⁹ Πρόκειται για έναν *ανανεωμένο καπιταλισμό* που συνίσταται σε «ένα συντεταγμένο παιχνίδι επιχειρήσεων στο εσωτερικό ενός νομικό-θεσμικού πλαισίου εγγυημένου από το κράτος».¹⁵⁰ Επιπλέον αναδεικνύεται η σημασία της δικαστικής λειτουργίας καθώς, ενώ η οικονομική ρύθμιση γίνεται αυθόρμητα βάση των τυπικών ιδιοτήτων του ανταγωνισμού, η κοινωνική ρύθμιση θα απαιτήσει έναν δικαστικό παρεμβατισμό που θα πρέπει να ασκηθεί ως διαιτησία στο πλαίσιο των κανόνων του παιχνιδιού απελευθερωμένων υποκειμένων. Ο Ρέπκε υποστηρίζει ότι πρέπει «να καταστήσουμε τα δικαστήρια όργανα της οικονομίας...».¹⁵¹ Όσο πιο τυπικός γίνεται ο νόμος, τόσο περισσότερη γίνεται η δικαστική παρέμβαση και στο βαθμό που η διοικητική

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 158

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 158

¹⁴⁸ Το κράτος δικαίου (τέλη 18^{ου} αρχές 19^{ου} αι.) ορίζεται σε αντίθεση με δύο πράγματα: αφενός τον *δεσποτισμό* όπου έχουμε ταύτιση της βούλησης του ηγεμόνα με τις εντολές της δημόσιας ισχύος, αφετέρου, με το *αστυνομικό κράτος* όπου δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στον νόμο και τους κανονισμούς της ίδιας δημόσιας αρχής. Με το *κράτος δικαίου* εισάγεται μια θετική εναλλακτική λύση: οι πράξεις ισχύος δεν θα μπορέσουν να αποκτήσουν αξία παρά μόνο στο βαθμό που πλαισιώνονται από νόμους που τις περιορίζουν εκ των προτέρων.

¹⁴⁹ Σύμφωνα με τον Φουκώ απομακρυνόμαστε από την αντίληψη ενός μοναδικού υποκειμένου που έχει γνώση των οικονομικών διαδικασιών. «το κράτος πρέπει να είναι τυφλό στις οικονομικές διαδικασίες» [Στο ίδιο, σ. 165]

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 165

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 168

παρέμβαση υποχωρεί, η δικαιοσύνη τείνει να γίνει μια πανταχού παρούσα δημόσια υπηρεσία.

Πρόκειται για τη γέννηση μιας νέας τέχνης διακυβέρνησης ή για μια ορισμένη ανανέωση της φιλελεύθερης τέχνης διακυβέρνησης. Σύμφωνα με τον Φουκώ, ο ορντοφιλελευθερισμός σχεδιάζει μια ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς με κοινωνικό παρεμβατισμό και θεσμική ανανέωση, ενώ αναβαθμίζει την ενότητα «επιχείρηση» ως θεμελιώδη οικονομικό συντελεστή.¹⁵² Το σχέδιο των ορντοφιλελεύθερων αποτέλεσε τον σκελετό της σύγχρονης γερμανικής πολιτικής και διαδόθηκε τόσο στη Γαλλία όσο και στις ΗΠΑ.

4.2 Η Σχολή του Σικάγου ή ο Αμερικανικός νεοφιλελευθερισμός

Ο Φουκώ ξεκινάει τις παραδόσεις του για τον αμερικανικό νεοφιλελευθερισμό ή αναρχοφιλελευθερισμό εντοπίζοντας τα κοινά ιστορικά του συμφραζόμενα με τον γαλλικό και τον γερμανικό νεοφιλελευθερισμό. Συνοπτικά: την κεϋνσιανή πολιτική τα κοινωνικά σύμφωνα πολέμου και τη διόγκωση της ομοσπονδιακής διοίκησης μέσω οικονομικών και κοινωνικών προγραμμάτων. Εντοπίζει ωστόσο μια θεμελιώδη ιδιαιτερότητα του αμερικανικού νεοφιλελευθερισμού: είναι το ίδιο το αίτημα ενός φιλελευθερισμού αυτό που ιδρύει τις ΗΠΑ. Έτσι ενώ στην Ευρώπη το διακύβευμα είναι το *Κράτος Δικαίου*, στην Αμερική το διακύβευμα είναι ο *φιλελευθερισμός*.¹⁵³ Όπως γράφει χαρακτηριστικά: «Ο φιλελευθερισμός στην Αμερική είναι ένας ολόκληρος τρόπος του είναι και του

¹⁵² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γ. Σουμπέτερ (J. Schumpeter) που υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει εσωτερική αντίφαση στη λογική του κεφαλαίου. Από καθαρά οικονομική άποψη ο καπιταλισμός είναι απολύτως βιώσιμος. Ωστόσο, οι κοινωνικές του συνέπειες είναι αυτές που οδηγούν στο μονοπώλιο και εν τέλει στον σχεδιασμό και στον ολοκληρωτισμό του σοσιαλισμού. Οι ορντοφιλελεύθεροι αντιμετωπίζουν τον πεσιμισμό του με τον συνδυασμό μιας *Gesellschaftspolitik* και ενός *Rechtsstaat* τα οποία θα εξαλείψουν τις συγκεντρωτικές τάσεις που είναι εγγενείς στην καπιταλιστική κοινωνία και όχι στη λογική του κεφαλαίου όπως είδαμε παραπάνω. [βλ. J. Schumpeter, *Capitalisme, Socialisme et Démocratie*]

¹⁵³ Ο Φουκώ αναφέρει επίσης ότι ο νεοφιλελευθερισμός στην Αμερική ενεργοποιείται τόσο στα δεξιά όσο και στα αριστερά. Από την άλλη δεν διερευνά τόσο τη συναρμογή του με τον πολιτικό νεοσυντηρητισμό στην Αμερική ούτε με το στρατιωτικό και πετρελαϊκό λόμπι που στο όνομα ακριβώς αυτών των νεοφιλελεύθερων «ελευθεριών» επέβαλαν αιμοσταγείς δικτατορίες ιδιαίτερα στις χώρες της Λατινικής Αμερικής τις δεκαετίες από 1950 έως 1970. Ως προς αυτή τη διάσταση και την εμπλοκή ακόμα και προσωπικά – τουλάχιστο με τη σιωπηρή τους αποδοχή – Αμερικανών νεοφιλελεύθερων διανοητών σε τέτοιου τύπου πραξικοπήματα ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η έρευνα της Ναόμι Κλάιν (Naomi Klein) που κυκλοφόρησε και στα ελληνικά από τις εκδόσεις Λιβάνη, με τίτλο, *Το δόγμα του Σοκ*. Έκπληξη επίσης αποτελεί η απουσία αναφοράς από το Φουκώ στον Μίλτον Φρίντμαν (Milton Friedman) που υπήρξε τόσο μια εμβληματική μορφή για τον αμερικανικό νεοφιλελευθερισμό όσο και μια διφορούμενη προσωπικότητα ακριβώς λόγω της εμπλοκής του σε αντίστοιχες πρακτικές.

σκέπτεσθαι». ¹⁵⁴ Αναδεικνύει δύο όψεις του αμερικανικού νεοφιλελευθερισμού που είναι παράλληλα μέθοδοι ανάλυσης και τρόποι προγραμματισμού: τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου και την ανάλυση της εγκληματικότητας.

Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου συνιστά μια προσπάθεια των νεοφιλελεύθερων να επανεισάγουν την κατηγορία «εργασία» στην οικονομική ανάλυση. Αλλά σε αντίθεση με την κλασική πολιτική οικονομία, η εργασία δεν είναι ένα αφηρημένο τυπικό στοιχείο της παραγωγικής διαδικασίας. ¹⁵⁵ «Για τους νεοφιλελεύθερους η οικονομική ανάλυση οφείλει να συνίσταται [...] στη μελέτη και στην ανάλυση του τρόπου με τον οποίο διατίθενται σπάνιοι πόροι για σκοπούς που είναι ανταγωνιστικοί, δηλαδή για σκοπούς που είναι εναλλακτικοί, που δεν είναι επάλληλοι». ¹⁵⁶ Οι νεοφιλελεύθεροι αναδεικνύουν την οικονομία ως επιστήμη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, ως σχέσης μεταξύ σκοπών και σπάνιων μέσων. Πρόκειται για μια επιστήμη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Διαπιστώνουμε μια προτεραιότητα του Βέμπερ έναντι του Μαρξ. «Η οικονομία δεν είναι [...] η ανάλυση της ιστορικής λογικής της διαδικασίας, είναι η ανάλυση της εσωτερικής ορθολογικότητας, του στρατηγικού προγραμματισμού της δραστηριότητας των ατόμων». ¹⁵⁷ Ο εργάτης δεν είναι πλέον ένα αντικείμενο της οικονομικής ανάλυσης, αλλά ένα ενεργό οικονομικό υποκείμενο. Οι νεοφιλελεύθεροι αποδομούν την εργασία σε εισόδημα και κεφάλαιο. Ο μισθός παύει να είναι το αντίτιμο μιας εργασίας, είναι απλά και μόνο ένα εισόδημα. Και από την άλλη η ίδια η εργασία ενέχει ένα κεφάλαιο, είναι μια μηχανή. Αυτού του τύπου το κεφάλαιο είναι αδιαχώριστο από αυτόν που το κατέχει. Αίρεται η «σχάση» που εισάγει ο μαρξισμός: «... η

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 202

¹⁵⁵ Ο Φουκώ αναφέρει ορισμένους εκπροσώπους του νεοφιλελευθερισμού που αναπτύσσουν αντίστοιχη προβληματική: Θήοντορ Σουλτς, Γκάρυ Μπέκερ, Μίνσερ κ.ά. Όπως σημειώνει, οι νεοφιλελεύθεροι συνειδητά δεν συζητούν με τον Μαρξ. Ο Φουκώ αναλαμβάνει να διατυπώσει ένα επιχείρημα έναντι του μαρξισμού στο όνομα τους. Με δυο λόγια, στον Μαρξ η εργασία γίνεται αφηρημένη. Ακρωτηριάζεται από κάθε ανθρώπινη υπόσταση. Στον πυρήνα της καπιταλιστικής παραγωγής εδραιώνεται η εκμετάλλευση του εργάτη μέσω της άντλησης υπεραξίας και ενός κέρδους που δεν το καρπώνεται ο ίδιος ο δημιουργός του. Υπό αυτή την έννοια αλλά και μέσω της εξειδίκευσης, του καταμερισμού, της ιεραρχίας που συνιστούν εργαλεία αποκόμισης κέρδους προς όφελος του κεφαλαιοκράτη, η εργασία καθίσταται αφηρημένη. Για τους νεοφιλελεύθερους, αντίθετα, η αφηρημένη εργασία δεν είναι δημιούργημα του πραγματικού καπιταλισμού αλλά μιας οικονομικής θεωρίας που επιχείρησε να ερμηνεύσει την καπιταλιστική παραγωγή.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 206-7 [βλ. υποσημείωση 23, σ. 355, αναφορά στο, Gary Becker, «Investment in human capital: a theoretical analysis», *Journal of Political Economy*, τομ. 70 (5), 2^ο μέρος, Οκτώβριος 1962, σσ. 9-49]

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 207 [αντίστοιχη λογική ακολουθεί και ο Φουκώ στη μελέτη των φαινομένων εξουσίας. Το κέντρο βάρους απομακρύνεται από τους μηχανισμούς και την ιστορική αιτιότητα για να αναδειχθεί το σχεσιακό περιεχόμενο της εξουσίας. Επιπρόσθετα δεν πρόκειται για μια εξουσία-καταστολή αλλά για μια εξουσία που φέρει παραγωγικά αποτελέσματα, όπως η εργασία φέρει οφέλη στον εργάτη βάση μιας ορθολογικής εκτίμησης και αξιολόγησης της παραμέτρου κόστος-ωφέλεια].

επιτηδειότητα του εργάτη είναι μια μηχανή αλλά μια μηχανή που δεν μπορούμε να τη χωρίσουμε από τον ίδιο τον εργάτη ...».¹⁵⁸

Η αντίληψη περί εργασιακής δύναμης υποχωρεί. Στη θέση της εμφανίζεται μια αντίληψη του κεφαλαίου-επιτηδειότητα. Επιτυγχάνεται μια πλήρης μεταστροφή: από τον εργάτη-προλετάριο προς μία αντίληψη του εργάτη-επιχείρηση. Ο εργάτης γίνεται μια επιχείρηση για τον ίδιο του τον εαυτό. Η ενότητα επιχείρηση είναι, υποστηρίζει ο Φουκώ, «το κλειδί αποκρυπτογράφησης για τον φιλελευθερισμό και συγχρόνως ο προγραμματισμός του για τον εξορθολογισμό της κοινωνίας και της οικονομίας».¹⁵⁹ Με τους νεοφιλελεύθερους έχουμε μια επιστροφή στον *homo oeconomicus*, ο οποίος όμως δεν είναι ένας εταίρος της ανταλλαγής όπως στον 18^ο αιώνα, αλλά ένας επιχειρηματίας του εαυτού του.

Το επόμενο βήμα είναι να διερευνήσουν οι νεοφιλελεύθεροι πώς συγκροτείται και συσσωρεύεται το ανθρώπινο κεφάλαιο. Η διαδικασία αυτή τους επιτρέπει να εφαρμόσουν οικονομικές αναλύσεις σε εντελώς καινούρια πεδία. Υποδιαιρούν το ανθρώπινο κεφάλαιο σε έμφυτα και επίκτητα στοιχεία.¹⁶⁰ Και ενώ προβαίνουν σε κάποιες μάλλον «εξωφρενικές» για την εποχή προβλέψεις για τα έμφυτα στοιχεία, όπως λχ. η δυνατότητα τροποποίησης από κάποιον του γενετικού του υλικού, που σήμερα μολαταύτα φαίνονται, τουλάχιστο στο επιστημονικό επίπεδο, κάτι το εφικτό, το κέντρο βάρους μετατοπίζεται στα επίκτητα στοιχεία. Μέσα από ποιες παρεμβάσεις και πού μπορεί να διαμορφωθεί ένα επαρκές ανθρώπινο κεφάλαιο; Αυτό είναι το μείζον πρόβλημα που θέτουν. Οι απαντήσεις που δίνουν συναρτώνται με μια περιβαλλοντική ανάλυση, που αγκαλιάζει τον άνθρωπο από τη γέννησή του και τον συνοδεύει καθόλη τη διάρκεια του βίου του. Έχουμε έτσι μια περιβαλλοντική ανάλυση της ζωής του παιδιού, που θα μπορέσουμε να τη μετρήσουμε αριθμητικά, να

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 209 [μια μηχανή καθαρά θετική καθώς θα παράγει μια ροή εισοδημάτων. Και μια μηχανή με μια συγκεκριμένη διάρκεια ζωής όπου αρχικά θα αποφέρει μικρά εισοδήματα, σταδιακά όλο και μεγαλύτερα για να αρχίσει μια φθίνουσα πορεία με την εξάντληση και το γήρας της μηχανής...]

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 210

¹⁶⁰ Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι οι έρευνες περί κληρονομικών στοιχείων είναι ελλιπείς και οι νεοφιλελεύθεροι συγγραφείς επικεντρώνονται κυρίως στα επίκτητα στοιχεία. Από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα ωστόσο παρατηρούμε μια άνθιση των θεωριών περί κληρονομικότητας και του καθοριστικού της ρόλου στην ανάπτυξη της προσωπικότητας, σε βαθμό που τα επίκτητα στοιχεία να επισκιάζονται από τη δραστηριότητα του βιολογικού παράγοντα. Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι ήδη στους νεοφιλελεύθερους συγγραφείς αφήνονται υπόνοιες ότι μπορεί να μην αργήσει η μέρα που θα μπορούμε να πληρώσουμε και να αποκτήσουμε το επιθυμητό γενετικό υλικό. Γράφει ο Φουκώ: «Βάσει του προβλήματος της σπανιότητας των καλών γενετικών εξοπλισμών [...] ο μηχανισμός παραγωγής ατόμων [...] μπορεί να διασταυρωθεί με μια ολόκληρη οικονομική και κοινωνική προβληματική» [Στο ίδιο, σ. 213]. Τα ρατσιστικά συνδεδεμένα μιας τέτοιας λογικής δεν φαίνεται να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη από τον Φουκώ, ο οποίος αρκείται, στο σημείο αυτό, στην καταγραφή της νεοφιλελεύθερης προβληματοποίησης υπό τους όρους που η ίδια θέτει, αυστηρά δηλαδή οικονομικούς όρους.

μετρήσουμε δηλαδή τις επενδύσεις που έλαβαν χώρα σε μια συγκεκριμένη περίοδο, και να διαπιστώσουμε πως και σε ποιο βαθμό αποκρυσταλλώθηκαν σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Πρόκειται για επενδύσεις που μπορεί να αφορούν στην εκπαίδευση, στην υγεία, στη δημιουργική απασχόληση κτλ. Αντίστοιχα, η μετανάστευση, η καινοτομία, η ιατρική φροντίδα, όλα αυτά θεωρούνται επενδύσεις. Επενδύσεις υποκειμένων-επιχειρηματιών, που καθιστούν δραστικότερο το κεφάλαιο τους, δυνάμενοι κατά αυτό τον τρόπο να αποκομίσουν αυξημένα εισοδήματα. Έχουμε μια πιστωτικοποίηση επικρατειών που μέχρι πρότινος δεν θεωρούνταν οικονομικές. Έχουμε έναν αναδιπλασιασμό της έννοιας της ανάπτυξης, όπου στην υλική ανάπτυξη του φυσικού κεφαλαίου προστίθεται το επίπεδο και η μορφή επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο.

Στον αμερικανικό νεοφιλελευθερισμό, η οικονομική αρχή της αγοράς γενικεύεται και λειτουργεί ως αρχή κατανοησιμότητας, ως αρχή αποκωδικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων και των ατομικών συμπεριφορών.¹⁶¹ Γίνεται ένα σχήμα που μπορούμε να εφαρμόζουμε σε μη-οικονομικούς χώρους. Πρόκειται για ένα κλειδί κατανοησιμότητας, για ένα οικονομικό κλειδί που επιτρέπει μια οικονομολογική ανάλυση του μη-οικονομικού.¹⁶²

Μια επιπλέον λειτουργία του οικονομικού κλειδιού είναι ο διαρκής έλεγχος της διακυβέρνησης. Έχουμε την ανάπτυξη μιας κριτικής που δεν είναι απλώς νομική ή πολιτική αλλά πρωτίστως οικονομική. Η δημόσια δραστηριότητα αποτιμάται με όρους κόστους-οφέλους.¹⁶³ Οι νεοφιλελεύθεροι, γράφει ο Φουκώ, επιτυγχάνουν με την κριτική τους μια «διήθηση κάθε δράσης της δημόσιας ισχύος με κριτήρια αντίφασης, κριτήρια ελαττωματικής

¹⁶¹ Ο Φουκώ διαπιστώνει, επί αυτή τη βάση, μία διαφορά του αμερικανικού νεοφιλελευθερισμού από τον γερμανικό ορντοφιλελευθερισμό. Στον δεύτερο, έχουμε αφενός μια μεταστροφή ολόκληρου του κοινωνικού πεδίου στην οικονομία, αφετέρου μια *Vitalpolitik* – μια βιοπολιτική με φουκωικούς όρους – που θα επιχειρήσει να αντισταθμίσει τα αρνητικά αποτελέσματα του καθαρού ανταγωνισμού. Η επιχειρηματική κοινωνία καθίσταται την ίδια στιγμή μια κοινωνία για την αγορά και μια κοινωνία εναντίον της αγοράς. Ο αμερικανικός νεοφιλελευθερισμός είναι ριζικά πιο ριζοσπαστικός και γενικεύει τη μορφή της αγοράς στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Τίποτα δεν εναντιώνεται στην αγορά. Δεν υπάρχουν αντιθέσεις, διχασμοί, αντιφάσεις που να μην αποτελούν μέρος του παιχνιδιού και να μην επιλύονται με οικονομικούς όρους.

¹⁶² Υπό τους όρους αυτού του κλειδιού και της λογικής του ανθρωπίνου κεφαλαίου ερμηνεύεται ακόμα και η σχέση μητέρας-παιδιού. Το κεφάλαιο-παιδί αποφέρει ένα ψυχικό εισόδημα για τη μητέρα. Αλλά και το πρόβλημα της γεννητικότητας και το μαλθουσιανό ζευγάρι ερμηνεύονται επί τη βάση της υψηλής επένδυσης που καλούνται να κάνουν οι πλούσιοι γονείς, ενέργεια που καθίσταται αποτρεπτική σε οικογένειες με πολλά παιδιά. Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί ο γάμος. Το νοικοκυριό αντιλαμβάνεται ως μια ενότητα παραγωγής που εδραιώνεται επί τη βάση ενός μακροπρόθεσμου συμβολαίου που συνιστά ο γάμος.

¹⁶³ Έχουμε την εμφάνιση ενός οικονομικού θετικισμού ο οποίος στην Αμερική ο οποίος ασκεί έντονη κριτική στα κοινωνικά προγράμματα των Κένεντυ και Τζόνσον τις δεκαετίες 1960-1970.

κατασκευής, κριτήρια παραλόγου». ¹⁶⁴ Το επιχείρημα του κλασικού φιλελευθερισμού αντιστρέφεται: το «αφήστε να δράσουν» γίνεται με τους νεοφιλελεύθερους, «μην αφήσετε να δράσει η κυβέρνηση», εν ονόματι μιας αγοράς που δεν είναι πλέον μια αρχή αυτοπεριορισμού της διακυβέρνησης, αλλά μια αρχή που στρέφεται εναντίον της. Έχουμε έτσι δύο οικονομικά κλειδιά: α) την ανάλυση μη-οικονομικών συμπεριφορών μέσω ενός κλειδιού οικονομολογικής κατανοησιμότητας και β) την ανάλυση και αποτίμηση της δράσης της δημόσιας ισχύος υπό όρους αγοράς. ¹⁶⁵ Το κέντρο βάρους μετατίθεται στην ατομική συμπεριφορά, στο βαθμό που μπορεί να ερμηνευθεί με οικονομικούς όρους. Οδηγούμαστε σε μια ανθρωπολογική απαλοιφή του εγκληματία, του παράφρονα, του ομοφυλόφιλου κοκ., καθώς αποστερούνται των περιεχομένων που τους απέδωσαν οι ανθρωπιστικές επιστήμες. Είναι απλά και μόνο *homo oeconomicus*.

Αντίστοιχα, απομακρυνόμαστε από το ιδανικό μιας εξαντλητικά πειθαρχικής κοινωνίας και από την απαίτηση για έναν μηχανισμό γενικής κανονικοποίησης. Στον

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 227

¹⁶⁵ Χαρακτηριστική είναι η αντίληψη των νεοφιλελεύθερων για την *εγκληματικότητα*. Όπως εκτεταμένα έχει αναλύσει ο Φουκώ στο *ET*, ο νόμος καθίσταται κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα το προσφορότερο οικονομικά μέσο. Για τους μεταρρυθμιστές οι αλλαγές στο ποινικό δίκαιο είναι αναγκαίες ώστε να εξασφαλίσει μια οικονομικότερη διακυβέρνηση. Κατά αυτό τον τρόπο ο *homo penalis* είναι, υπό τη στενή έννοια, ένας *homo oeconomicus*. Ο νόμος είναι ο συνδετικός αρμός μεταξύ ποινής και οικονομίας. Κατά τον 19^ο αιώνα παρατηρούμε μια αλλαγή: έχουμε μια όλο και περισσότερο εξατομικευτική λογική σε σχέση με το έγκλημα. Διαπιστώνουμε μια ψυχολογική κοινωνιολογική και ανθρωπολογική προβληματοποίηση του εγκληματία. Ο *homo penalis* αποκλίνει προς έναν *homo criminalis*. Ο Φουκώ μιλάει για έναν τεράστιο πληθωρισμό επιστημονικών γνώσεων, θεσμών, ιδρυμάτων, νομοθεσίας κοκ., που οδηγεί σε εξατομικευτικά μέτρα εν είδη νόρμας. Από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και μετά οι νεοφιλελεύθεροι επιχειρούν, επαναχρησιμοποιώντας το ωφελμιστικό φίλτρο του 18^{ου} αιώνα, την ανάσχεση των ατέρμονων διολισθήσεων που είχε προκαλέσει το πέρασμα στον *homo criminalis*, προβαίνοντας σε μια ανάλυση καθαρά οικονομική. Η κριτική τους στους μεταρρυθμιστές του 18^{ου} αιώνα επικεντρώνεται στην άρνηση (από τους νεοφιλελεύθερους) της επάρκειας του νόμου και της δυνατότητας του ωφελμιστικού υπολογισμού να ολοκληρωθεί εντός μιας αυτάρκους και αυτοτελούς νομικής δομής. Για τους νεοφιλελεύθερους, υποστηρίζει ο Φουκώ, έγκλημα είναι απλά και μόνο ότι τιμωρείται από το νόμο. Επιπλέον, έχουμε μια εκ νέου μετατόπιση – αντίστοιχη με αυτή που έγινε με το ανθρώπινο κεφάλαιο – προς την πλευρά αυτού που διαπράττει το έγκλημα. Περνάμε στην πλευρά του ατομικού υποκειμένου, το οποίο ωστόσο δεν γίνεται αντιληπτό τόσο ως κατέχων ένα ψυχολογικό, ανθρωπολογικό και κοινωνιολογικό περιεχόμενο. Μας ενδιαφέρει κυρίως η συμπεριφορά του υποκειμένου-εγκληματία στο βαθμό που μπορούμε να την κατανοήσουμε υπό οικονομικούς όρους, να την ερμηνεύσουμε δηλαδή χρησιμοποιώντας τα οικονομικά κλειδιά που προαναφέραμε. Ο *homo criminalis* είναι ένας *homo oeconomicus*. Επί τη βάση αυτού του οικονομικού κλειδιού θα καταστεί το άτομο διακυβερνήσιμο. Ο εγκληματίας είναι, όπως κάθε άτομο, ένα πρόσωπο που προσδοκά όφελος από μια πράξη και αποδέχεται τον κίνδυνο μιας απώλειας. Το ποινικό σύστημα συνακόλουθα θα πρέπει να αντιδράσει σε μια προσφορά εγκλήματος. Όπως γράφει ο Φουκώ: «Η ενίσχυση του νόμου είναι το σύνολο των οργάνων δράσης επί της αγοράς του εγκλήματος που αντιθέτει στην προσφορά του εγκλήματος μια αρνητική ζήτηση» [Στο ίδιο, σ. 35]. Έχουμε πλήρη αναστροφή των διακηρυγμένων στόχων των μεταρρυθμιστών (Μπένθαμ. Μπεκαρία κ.ά.). Η ποινική πολιτική οφείλει να αποποιηθεί τον στόχο της εξάλειψης του εγκλήματος. Το κόστος των διακυβερνητικών μέτρων εξισορρόπησης της προσφοράς με τη ζήτηση εγκλήματος δεν θα πρέπει να υπερβαίνει το κόστος της εγκληματικότητας. Ένα ορισμένο ποσοστό εγκλήματος είναι αποδεκτό και αναγκαίο.

αντίποδα μιας κανονικοποιητικής και ομογενοποιητικής συμπεριφοράς βρισκόμαστε μπροστά στον ορίζοντα μιας κοινωνίας που βελτιστοποιεί τα συστήματα διαφοράς. Παρατηρούμε μια αυξημένη ανοχή στην άλλοτε επονείδιστη ετερότητα, στην εκ νέου παραγωγή της και στην εισαγωγή της στην αγορά ώστε να είναι ευκολότερα και ευρύτερα καταναλώσιμη. Η τέχνη του κυβερνάν δεν στοχεύει στους παίχτες του παιχνιδιού, αλλά στους κανόνες. Στόχος δεν είναι η υποταγή των ατόμων αλλά μια παρέμβαση περιβαλλοντικού τύπου. Ο νόμος υπάγεται, υπό μία λειτουργιστική αντίληψη, σε αυτό που ευνοεί το παιχνίδι, σε αυτό που επιτρέπει στον καθένα να είναι ένα ορθολογικό υποκείμενο. Αυτή είναι η αληθινή λειτουργία του, η οποία, για να διατηρηθεί θα πρέπει ο νόμος να ελεγχθεί με οικονομικά κριτήρια: υπολογισμό εξόδων, χρησιμότητα, κόστος ενίσχυσής του. Έτσι η προσήκουσα νέα τεχνολογία δεν είναι η πειθαρχία-κανονικοποίηση, αλλά η επενέργεια στο περιβάλλον. Στον αντίποδα μιας φιλελεύθερης κυβερνησιμότητας που είναι, πρωτίστως, νομιμόφρων και κανονικοποιητική, η νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα οφείλει να τροποποιεί τα δεδομένα του παιχνιδιού, όχι τη νοοτροπία των παιχτών. Τη θέση της *Gesellschaftspolitik* των ορντοφιλελεύθερων παίρνει μια περιβαλλοντική τεχνολογία. Προαπαιτούμενο είναι κάθε υποκείμενο να θεωρείται οικονομικός παίχτης και να μην σταματήσει να θεωρείται παίχτης, δηλαδή, ακόμα και στη δυσχερέστερη κατάσταση, να μπορέσει να παραμείνει εντός παιχνιδιού.

4.3 Homo oeconomicus

Ο Φουκώ κλείνει τις παραδόσεις του με μια εκτεταμένη αναφορά, στις δύο τελευταίες διαλέξεις, στον *homo oeconomicus* και στην *civil society* (κοινωνία πολιτών). Επιχειρεί μια γενεαλογία των δύο εννοιών που τον βοηθάει να εντοπίσει τις κομβικές στιγμές γέννησης, μορφοποίησης και μετασχηματισμού της φιλελεύθερης κυβερνησιμότητας. Η νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα που προκύπτει δεν γίνεται αντιληπτή ως μια συνέχεια του φιλελευθερισμού, αλλά περισσότερο ως στιγμή ρήξης και κριτικής εν μέρει επερώτησης της διακυβέρνησης για τους καταναγκασμούς και τους περιορισμούς που επιβάλλει. Έχουμε μια μετατόπιση από τις κλασικές φιλελεύθερες αντιλήψεις για την οικονομική δραστηριότητα, τη διακυβέρνηση, την κοινωνία και τα όρια της ατομικής ελευθερίας. Θα παρακολουθήσουμε, εν συντομία, τη διαδρομή που ακολουθεί ο Φουκώ.

Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι με τον αγγλικό εμπειρισμό, και ιδιαίτερα με τον Λοκ, έχουμε έναν από τους σημαντικότερους θεωρητικούς μετασχηματισμούς που γνώρισε η

Δύση. Το υποκείμενο παύει να ορίζεται απλά ως αντίθεση ψυχής-σώματος και εμφανίζεται ως υποκείμενο αναπαλλοτριωτών και συγχρόνως αμεταβίβαστων ατομικών επιλογών. Με τον Χιουμ προβάλλεται εμφατικότερα η έννοια του *συμφέροντος* ως ατομικής επιλογής αναπαλλοτριώτης και αμεταβίβαστης. Έχουμε την ανάδειξη ενός υποκειμένου συμφέροντος. Στο σημείο αυτό τίθεται ένα θεμελιώδες πρόβλημα: το υποκείμενο συμφέροντος, ως μορφή βούλησης, είναι του ίδιου τύπου με τη νομική βούληση; Αρχικά η απάντηση που δίνεται είναι θετική, καθώς στον Μπλάκστοουν (William Blackstone) επί παραδείγματι, βρίσκουμε την άποψη ότι είναι το συμφέρον αυτό που υπαγορεύει στα άτομα να υπογράψουν το συμβόλαιο. Ο Χιουμ συμφωνεί, αλλά θέτει ένα ερώτημα που τον διαφοροποιεί: από τη στιγμή που έχει συναφθεί ένα συμβόλαιο, για ποιο λόγο συνεχίζουμε να το σεβόμαστε; Για να απαντήσει ότι είναι το συμφέρον αυτό που εξακολουθεί να παίζει τον κυρίαρχο ρόλο. Έτσι η ύπαρξη ενός συμβολαίου δεν σημαίνει την αντικατάσταση του υποκειμένου συμφέροντος από ένα υποκείμενο δικαίου. Το υποκείμενο συμφέροντος δεν ανάγεται στο υποκείμενο δικαίου. Γράφει ο Φουκώ: «Επομένως, σε σχέση με τη νομική βούληση, το συμφέρον συνιστά ένα αναπαλλοτριώτο».¹⁶⁶

Επιπλέον, το υποκείμενο συμφέροντος και το υποκείμενο δικαίου δεν υπακούουν στην ίδια λογική. Το υποκείμενο δικαίου δέχεται τη διχοτόμησή του παραιτούμενο ορισμένων δικαιωμάτων του ώστε να γίνει κάτοχος κάποιων άλλων. Το χαρακτηρίζει μια σχέση αρνητικότητας και παραίτησης. Αντίθετα στο υποκείμενο συμφέροντος (και αυτό το συναντάμε τόσο στους Γάλλους φυσιοκράτες, όσο και στους Άγγλους οικονομολόγους) δεν ζητείται να παραιτηθεί από τα συμφέροντά του. Το αίτημα των οικονομολόγων είναι να αφεθεί να λειτουργήσει η μηχανική των συμφερόντων. Διαμορφώνεται η πεποίθηση – όπως στον ήρωα του Ντοστογιέφσκι που αναφέραμε στην αρχή της εργασίας μας – ότι η μεγιστοποίηση του κέρδους του καθενός θα οδηγήσει σε ένα συλλογικό όφελος. Με το υποκείμενο συμφέροντος έχουμε μια εγωιστική μηχανική ενώ με το υποκείμενο δικαίου μια διαλεκτική παραίτησης, υπέρβασης και ηθελημένου δεσμού. Γράφει ο Φουκώ: «η αγορά και το συμβόλαιο λειτουργούν ακριβώς αντίστροφα το ένα προς το άλλο, ενώ ουσιαστικά πρόκειται για δύο ετερογενείς μεταξύ τους δομές».¹⁶⁷

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 250

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 252 [ο *homo oeconomicus* του 18ου αιώνα είναι μια φιγούρα διαφορετικού επιπέδου από τον *homo juridicus* ή από τον *homo legalis*. Υπάρχει ανάμεσά τους μια ουσιώδης διαφορά ως προς τη σχέση που διατηρούν με την πολιτική εξουσία].

Ένα επιπλέον στοιχείο, που επισημαίνει ήδη ο Κοντορσέ στην *Πρόοδο του Ανθρωπίνου Πνεύματος*, είναι ότι ο κόσμος διέπεται από τυχαία συμβάντα. Ένα φαινομενικό χάος χαρακτηρίζει τις ανθρώπινες υποθέσεις. Από την άλλη, αυτή την «απεριόριστη παραφωνία ατυχημάτων» έρχεται να υπερκεράσει η σύγκλιση των ατομικών συμφερόντων. Ένα διπλό αθέλητο χαρακτηρίζει τον *homo oeconomicus*, το αθέλητο των ατυχημάτων και το αθέλητο του κέρδους που παράγει για τους άλλους, το οποίο είναι την ίδια στιγμή και ένα διπλό απεριόριστο, ένα διπλό μη-ελέγξιμο, καθώς τα ατυχήματα ανήκουν σε μια απροσπέλαστη από αυτόν πραγματικότητα, όπως εξάλλου και το ίδιο το κέρδος. Αυτή η αβεβαιότητα ωστόσο δεν ακυρώνει τους υπολογισμούς που μπορεί και οφείλει να κάνει. Αντίθετα, αυτά τα απεριόριστα θεμελιώνουν τους ατομικούς του υπολογισμούς. Ο Φουκώ διαπιστώνει μια αλληλουχία που μοιάζει παράδοξη καθώς «... έχουμε ένα σύστημα στο οποίο ο *homo oeconomicus* οφείλει τον θετικό χαρακτήρα του υπολογισμού του σε ό,τι ακριβώς διαφεύγει από τον υπολογισμό του».¹⁶⁸

Το παράδοξο του *homo oeconomicus* είναι ομόλογο με το «αόρατο χέρι» του Α. Σμιθ. Ο Φουκώ αναδεικνύει την παραγνωρισμένη σημασία του «αόρατου» στον Σμιθ,¹⁶⁹ η οποία προσλαμβάνει δύο διαστάσεις: από τη μία, για να υπάρξει συλλογικό κέρδος, ο κάθε μεμονωμένος δρών οφείλει να είναι τυφλός απέναντι στην ολότητα, από την άλλη αυτό το αόρατο και η τυφλότητα είναι μια αναγκαία συνθήκη, ώστε κανείς από τους οικονομικούς συντελεστές, αλλά ούτε από τους πολιτικούς συντελεστές να μην μπορεί να επιδιώκει το κοινό καλό.

Υπό αυτόν τον συλλογισμό, ο κόσμος της οικονομίας δεν μπορεί παρά να είναι αδιάφορος για τον κυρίαρχο. Ο κυρίαρχος δεν μπορεί να έχει μια κατοπτευτική θέαση που θα του επέτρεπε να ελέγξει και να ολοκληρώσει ενδεχομένως την οικονομική διαδικασία. Η ευγλωττία του Σμιθ είναι αποστομωτική όταν υποστηρίζει, στο 9^ο κεφάλαιο του 4^{ου} βιβλίου του *Πλούτου των Εθνών*, ότι «ο κυρίαρχος είναι, μπορεί και οφείλει να είναι αδαής». Καθώς επίσης ότι πρέπει να είναι ιδιαίτερα ικανοποιημένος που απαλλάσσεται από το καθήκον να επιτηρεί την ολότητα της οικονομικής διαδικασίας. Έπεται, υποστηρίζει ο Φουκώ, ότι «η

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 254

¹⁶⁹ Ο Φουκώ επαναφέρει την προβληματική του «βλέμματος» όπως στη συνέντευξη του με τίτλο, «Το μάτι της εξουσίας» που προαναφέραμε. Οι οικονομολόγοι και ο Α. Σμιθ φαίνεται να τοποθετούνται στο άλλο άκρο από τους Διαφωτιστές και ειδικότερα τον Ρουσσώ που επιδιώκει μια πλήρη διαφάνεια. Ο ίδιος ο Φουκώ είναι ιδιαίτερα κριτικός έναντι αυτού του αιτήματος καθώς οδηγεί στην πειθαρχική κοινωνία και σε μια ανελαστική κανονικοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

οικονομική ορθολογικότητα δεν περιβάλλεται λοιπόν, απλώς από την αναπόφευκτη άγνοια της οικονομικής διαδικασίας, αλλά θεμελιώνεται και σ' αυτήν».¹⁷⁰ Ο οικονομικός κόσμος είναι εκ φύσεως αδιαφανής, είναι εκ φύσεως μη-ολοποιήσιμος. Η οικονομία είναι μια θεωρία χωρίς θεό, χωρίς ολότητα.

Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι η νομικό-πολιτική σκέψη του 18^{ου} αιώνα περί μιας πολιτικής ενότητας που εγκαθιδρύει έναν κυρίαρχο που προασπίζει και περιορίζει τα ατομικά δικαιώματα, είναι ασύμβατη και μη-συμπληρωματική με την προβληματική της οικονομίας. Η οικονομία κατάφερε να αποσπάσει από τη νομική μορφή του κυρίαρχου τις οικονομικές διαδικασίες. Γράφει ο Φουκώ: «Ο φιλελευθερισμός, στη σύγχρονη συγκρότησή του, άρχισε όταν ακριβώς διατυπώθηκε το ουσιώδες ασύμβατο μεταξύ αφενός της μη ολοποιήσιμης πολλαπλότητας που χαρακτηρίζει τα υποκείμενα συμφέροντος, τα οικονομικά υποκείμενα, και αφετέρου της ολοποιητικής ενότητας του νομικά κυρίαρχου».¹⁷¹ Σε σχέση με την τέχνη διακυβέρνησης, η οικονομία είναι μια παράπλευρη επιστήμη. Το ερώτημα που τίθεται πλέον είναι ποιο θα είναι το αντικείμενο της διακυβέρνησης από τη στιγμή που η οικονομική δραστηριότητα της αφαιρείται και αυτονομείται; Η απάντηση είναι η *civil society*.

4.4 Civil society

Είδαμε παραπάνω πως ο *homo oeconomicus* συνιστά μια πρόκληση για την πολιτική εξουσία καθώς αναδεικνύει την ανικανότητα του κυρίαρχου να κυριαρχήσει επί του οικονομικού χώρου. Δύο είναι οι πιθανές προτεινόμενες λύσεις: η πρώτη προβλέπει την εξαίρεση της αγοράς. Ο κυρίαρχος θα μπορέσει να θίξει τα πάντα εκτός από την αγορά. Η δεύτερη είναι αυτή των φυσιοκρατών. Ο κυρίαρχος, ενώπιον της αγοράς, οφείλει να ασκήσει μια διαφορετική εξουσία από αυτή που ασκούσε μέχρι τότε. Στην πραγματικότητα ο ρόλος του καθίσταται περισσότερο εποπτικός παρά παρεμβατικός. Σύμφωνα με την πρώτη λύση,

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 258

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 259 [από τον 18^ο αιώνα και μετά, υποστηρίζει ο Φουκώ, ο πολιτικό-νομικός κόσμος και ο οικονομικός κόσμος εμφανίζονται ως κόσμοι ετερογενείς και ασύμβατοι. Η πολιτική οικονομία έρχεται να ασκήσει κριτική στη διακυβερνησιακή λογική διατυπώνοντας τη θέση – κάποιες δεκαετίες πριν από τον Καντ που υποστήριξε ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίσει την ολότητα του κόσμου – ότι δεν μπορεί να υπάρξει οικονομικά κυρίαρχος. Έτσι η πολιτική οικονομία ασκεί κριτική στην *Κρατική Σκοπιμότητα* και στη μερκαντιλιστική πολιτική του 17^{ου} αιώνα, που προσέβλεπε σε έναν οικονομικά κυρίαρχο, αλλά και στους φυσιοκράτες που το «αφήστε να δράσουν» συνοδοιπορεί με την ύπαρξη ενός κυρίαρχου όπου τον χαρακτηρίζει ο νόμος της προφάνειας, μιας διαυγούς δηλαδή γνώσης που μπορεί να τη μοιράζεται με τους οικονομικούς συντελεστές και να θεμελιώνει μια χαρισματική τρόπο τινά δεσποτεία.

διατηρείται η ίδια μορφή κυβερνησιμότητας όπως στην *Κρατική Σκοπιμότητα*, αλλά αφαιρείται το αντικείμενο αγορά. Η δεύτερη λύση τροποποιεί τη φύση της διακυβέρνησης καθώς την καθιστά θεωρητική παθητικότητα, ή ακόμα και προφάνεια.

Το πρόβλημα που προκύπτει συμπυκνώνεται στο ερώτημα του «πώς» της εξουσίας.¹⁷² Πώς δηλαδή θα εξασφαλιστεί η κυβερνησιμότητα των ατόμων που ενοικούν έναν χώρο κυριαρχίας, ενώ την ίδια στιγμή είναι οικονομικά υποκείμενα και αποσπώνται κατά κάποιον τρόπο από την κυριαρχία αυτή; Για να μπορέσει να δοθεί μια απάντηση, για να μπορέσουν να κυβερνηθούν τα υποκείμενα, θα πρέπει να συγκροτηθεί ένας χώρος στον οποίο θα ενταχθούν τόσο ως υποκείμενα δικαίου όσο και ως οικονομικοί δρώντες. Θα πρέπει να συγκροτηθεί μία νέα πραγματικότητα επί της οποίας θα ασκηθεί η τέχνη διακυβέρνησης χωρίς να υπαχθεί σε μια ψυχρή τεχνοκρατική λογική. Η νέα αυτή πραγματικότητα είναι η *civil society* (*κοινωνία πολιτών*). Η φιλελεύθερη τέχνη διακυβέρνησης αφορά ακριβώς στην άρση της ετερογένειας νομικό-πολιτικού και οικονομικού υποκειμένου. Η κοινωνία πολιτών, το έθνος, η κοινωνία, το κοινωνικό είναι τα πεδία στα οποία θα επιτευχθεί η ομογενοποίηση του οικονομικού με το πολιτικό υπό τη νέα φιλελεύθερη διακυβερνησιακή τέχνη. Γράφει ο Φουκώ: «Επομένως ο *homo oeconomicus* και η *κοινωνία πολιτών* ανήκουν στο ίδιο σύνολο, στο σύνολο της τεχνολογίας της φιλελεύθερης τέχνης διακυβέρνησης».¹⁷³

Ωστόσο, και το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, η *civil society* δεν είναι μια πρωταρχική και άμεση πραγματικότητα αλλά κάτι που ανήκει στη νεωτερική διακυβερνησιακή τεχνολογία. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι είναι απλό προϊόν της, ούτε φυσικά ότι στερείται πραγματικότητας. Η *κοινωνία των πολιτών* είναι όπως η τρέλα, όπως η σεξουαλικότητα, υποστηρίζει ο Φουκώ, Πρόκειται για πραγματικότητες συναλλαγής. Μέσα στο ίδιο το παιχνίδι των σχέσεων εξουσίας, στην επιφάνεια επαφής κυβερνώντων και

¹⁷² Βλ. Το ερώτημα του «πώς ασκείται η εξουσία», είναι κομβικό για την κατανόηση της φουκωικής προβληματικής. Σε ένα μεταγενέστερο κείμενο του με τίτλο, «Δυο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», ο Φουκώ υποστηρίζει ότι το ερώτημα του «πώς» εισάγει λαθραία την υποψία ότι η εξουσία μπορεί και να μην υπάρχει. Πρόκειται για ένα εμπειρικό ερώτημα που διατηρεί τις αποστάσεις του από μια μεταφυσική ή οντολογία της εξουσίας και επιχειρεί μια κριτική έρευνα στη θεματική της εξουσίας. Το σημαντικό στοιχείο είναι, συνεχίζει ο Φουκώ, ότι η εξουσία ενεργοποιεί σχέσεις ανάμεσα σε άτομα. Και από την άλλη, θα πρέπει να γίνεται προσεκτική διάκριση μεταξύ τριών επιπέδων σχέσεων που συχνά αλληλεπικαλύπτονται: α) τις ένσκοπες δραστηριότητες, β) τα συστήματα επικοινωνίας, γ) τις σχέσεις εξουσίας. [Φουκώ Μισέλ, «Δυο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», στο, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σσ. 87-88].

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 270

κυβερνώμενων, γεννιούνται οι μορφές συναλλαγής και μετάβασης. Όπως η τρέλα, η σεξουαλικότητα και ο εγκληματίας, έτσι και η κοινωνία των πολιτών χαρακτηρίζεται από μια ιστορικότητα, είναι σύστοιχη με την τέχνη του κυβερνάν που ονομάζεται φιλελευθερισμός.

Ο Φουκώ επιχειρεί μια γενεαλογική προσέγγιση της *civil society* όπως έκανε και με τον *homo oeconomicus*. Η αφετηρία είναι κοινή και εντοπίζεται στα τέλη του 17^{ου} με αρχές του 18^{ου} αιώνα. Για άλλη μια φορά ο Φουκώ αναδεικνύει τη σπουδαιότητα των φιλοσόφων του φυσικού δικαίου. Φέρνει το παράδειγμα του Λοκ, ο οποίος στη *Δεύτερη πραγματεία*, εισάγει την *κοινωνία των πολιτών* ως μια κοινωνία που τη χαρακτηρίζει μια νομικό-πολιτική δομή. Η κοινωνία είναι το σύνολο των ατόμων που συνδέονται με έναν νομικό-πολιτικό δεσμό. Δεν υπάρχει διάκριση *κοινωνίας πολιτών* και *πολιτικής κοινωνίας*.

Από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και μετά η έννοια της *κοινωνίας πολιτών* θα αλλάξει σημαντικά. Ο Φουκώ χρησιμοποιεί ένα κείμενο του Α. Φέργκιουσον (A. Ferguson) με τίτλο, *Δοκίμιο για την ιστορία της κοινωνίας των πολιτών*.¹⁷⁴ Θεωρεί το κείμενο του Φέργκιουσον συγγενές με αυτό του Σμιθ, υπό την έννοια ότι αποτελεί το πολιτικό σύστοιχο αυτού που ο Σμιθ μελετούσε με οικονομικούς όρους. Εντοπίζει τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά στην κατά Φέργκιουσον κοινωνία των πολιτών. Η κοινωνία των πολιτών γίνεται αντιληπτή: 1^{ον} ως ιστορικό-φυσική σταθερά, 2^{ον} ως αρχή αυθόρμητης σύνθεσης, 3^{ον} ως μόνιμη μήτρα πολιτικής εξουσίας και 4^{ον} ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας.

Ως ιστορικό-φυσική σταθερά η κοινωνία είναι ένα τελικό δεδομένο. Πέρα από αυτή δεν υπάρχει τίποτα για έρευνα. Δεν υπήρξε κάποια στιγμή στην ιστορία που να υπήρξαμε εκτός κοινωνίας σε μια φυσική κατάσταση. Η κοινωνία δεν χρειάζεται να αυτοϊδρυθεί καθώς βρισκόμαστε αναγκαστικά εντός της κοινωνίας. Ως αυθόρμητη σύνθεση, η κοινωνία δεν έχει την ανάγκη κανενός συμβολαίου. Δεν απαιτείται καμία παραίτηση από δικαιώματα, ούτε η συγκρότηση μιας κυριαρχίας μέσω ενός συμφώνου υποτέλειας. Υπάρχει, αντίθετα, μια αυθόρμητη και φυσική αμοιβαιότητα μεταξύ στοιχείων και όλου. Η ατομική ευτυχία είναι συνάρτηση του κοινωνικού καλού. Δεν έχουμε έναν μηχανισμό ανταλλαγής δικαιωμάτων, αλλά ένα μηχανισμό άμεσου πολλαπλασιασμού που έχει την ίδια μορφή με τον άμεσο πολλαπλασιασμό του κέρδους στην καθαρά οικονομική μηχανική των συμφερόντων.

¹⁷⁴ A. Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, Εδιμβούργο, A. Kincaid & J. Bell, 1767· δεύτερη έκδοση διορθωμένη, Λονδίνο, A. Millar & T. Cadell, 1768

Ωστόσο, μολονότι ο μηχανισμός είναι ανάλογος, οι άνθρωποι δεν ενώνονται μόνο επί τη βάση των οικονομικών τους συμφερόντων. Ο Φέργκιουσον αναδεικνύει επίσης τη σημασία των μη-ιδιοτελών συμφερόντων για την ενότητα μιας κοινωνίας. Επιπρόσθετα, ενώ με την αγορά έχουμε μια διασπορά και μη-εντοπιότητα των συμφερόντων, η κοινωνία των πολιτών είναι πάντα ένα περιορισμένο σύνολο. Δεν μπορεί να είναι ποτέ η «ανθρωπότητα»· είναι περισσότερο η κοινότητα, η οικογένεια, το χωριό, το σωματείο, ένα έθνος. Οι δεσμοί ανιδιοτελούς συμφέροντος παίρνουν τη μορφή τοπικών ενοτήτων και διαφορετικών επιπέδων. Ο δεσμός οικονομικού συμφέροντος, από την άλλη, κατέχει μια διφορούμενη θέση. Σε πρώτο επίπεδο θα ενώσει τα άτομα μέσα από τη σύγκλιση των συμφερόντων, αλλά θα είναι ταυτόχρονα και λόγος διαχωρισμού τους καθώς τείνει να χαλαρώνει αυτό που θα έχει σφυρηλατήσει ο αυθόρμητος δεσμός της κοινωνίας. Έτσι ενώ μόνο μέσω και εντός της κοινωνίας των πολιτών μπορεί να ενεργοποιηθεί ο οικονομικός δεσμός, από τη μια μεριά την ενδυναμώνει και από την άλλη τείνει να την απειλεί ακατάπαυστα.

Η κοινωνία πολιτών αποτελεί μια μόνιμη μήτρα εξουσίας που σχηματίζεται αυθόρμητα πριν από κάθε πολιτικό θεσμό. Δεν προϋποτίθεται δηλαδή η σύναψη ενός συμβολαίου. Γράφει ο Φουκώ: «... το γεγονός της εξουσίας προηγείται του δικαιώματος που θα θεσπίσει, θα δικαιολογήσει, θα περιορίσει ή θα εντατικοποιήσει αυτήν την εξουσία. Πριν να ρυθμιστεί η εξουσία, πριν να εκπροσωπηθεί, πριν να θεσπιστεί νομικά ήδη υπήρξε».¹⁷⁵ Η εξουσία δεν είναι ούτε προϋπόθεση ούτε συμπλήρωμα της κοινωνίας πολιτών, αλλά αναπόσπαστο στοιχείο της σύνθεσής της.

Τέταρτο χαρακτηριστικό της *κοινωνίας των πολιτών* είναι ότι συγκροτεί τον κινητήρα της ιστορίας. Το εγωιστικό στοιχείο του *homo oeconomicus* είναι αυτό που θα ωθήσει σε διαρκείς μετασχηματισμούς την κοινωνία πολιτών. Έχουμε μια οικονομική μηχανική που αναπτύσσεται εντός της κοινωνίας πολιτών και οδηγεί σε μια σειρά από ιστορικούς μετασχηματισμούς.¹⁷⁶ Γράφει ο Φουκώ: «Ο νόμος της διασπαστικής σύνδεσης είναι, επίσης, ένας νόμος ιστορικού μετασχηματισμού. Αυτό που φτιάχνει την ενότητα του κοινωνικού

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σσ. 278-9 [η θέση αυτή βρίσκεται στον αντίποδα των θεωρητικών του συμβολαίου του 17^{ου} και των αρχών του 18^{ου} αιώνα όπως ο Χομπς λχ.]

¹⁷⁶ Ο Φέργκιουσον κάνει λόγο για τρεις φάσεις της *κοινωνίας των πολιτών*: τον πρωτογονισμό, τη βαρβαρότητα και τον πολιτισμό.

ιστού είναι ταυτόχρονα αυτό που φτιάχνει το νόμο του ιστορικού μετασχηματισμού και της διηνεκούς ρήξης του κοινωνικού ιστού».¹⁷⁷

Η προβληματική αυτή έχει ορισμένες σημαντικές συνέπειες: α) ανοίγεται μια επικράτεια σχέσεων που δεν είναι ούτε καθαρά οικονομικές ούτε καθαρά νομικές σχέσεις. β) Η κοινωνία των πολιτών είναι η συνάρθρωση της ιστορίας με τον κοινωνικό δεσμό. Υπάρχει μια διαρκής παραγωγή της ιστορίας που δεν είναι μια νομικό-λογική ακολουθία, αλλά ένας συνεχής σχηματισμός κοινωνικών σχέσεων, νέων οικονομικών δομών και συνεπώς νέων μορφών διακυβέρνησης. γ) η κοινωνία πολιτών επιτρέπει να προσδιορίσουμε την εσωτερική και σύνθετη σχέση μεταξύ του κοινωνικού δεσμού και της σχέσης αυθεντίας. Συνοψίζοντας τα τρία αυτά στοιχεία έχουμε ένα χώρο μη-νομικών κοινωνικών σχέσεων, μια συνάρθρωση της ιστορίας με τον κοινωνικό δεσμό και μια οργανική ένταξη της διακυβέρνησης στον κοινωνικό δεσμό.

Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα εντελώς διαφορετικό σύστημα πολιτικής σκέψης καθώς τα αναδυόμενα οικονομικά προβλήματα θέτουν νέες προκλήσεις και ανανεώνουν τις τεχνολογίες διακυβέρνησης. Στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα έχουμε τη σύλληψη μιας κοινωνίας που υφίσταται ταυτόχρονα με τα φαινόμενα εξουσίας. Το πρόβλημα που τίθεται είναι πώς να περιορίσουμε την εξουσία εντός μιας κοινωνίας που οι σχέσεις εξάρτησης, οι σχέσεις ιεραρχίας και οι σχέσεις μιας διαφορετικής κατανομής δύναμης είναι ήδη παρούσες. Το μέζον πρόβλημα της πολιτικής σκέψης από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα έως τις μέρες μας, υποστηρίζει ο Φουκώ, είναι αυτό των σχέσεων της κοινωνίας των πολιτών και του κράτους. Από τη στιγμή που η κοινωνία είναι κάτι δεδομένο, πώς μπορεί το κράτος με τη νομική του δομή να λειτουργήσει σε σχέση με αυτή;¹⁷⁸

Επί τη βάση της κοινωνίας των πολιτών παρατηρούμε επίσης μια ιδιότυπη εκκέντρωση-αποκέντρωση της λογικής του κυβερνάν. Τον Μεσαίωνα έχουμε μια διακυβέρνηση που στηρίζεται στη σοφία του ηγεμόνα, η οποία εκφράζει την τάξη των

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 281

¹⁷⁸ Ο Φουκώ κάνει σύντομη αναφορά σε μια σειρά από πιθανές λύσεις: Το κράτος ως μια μορφή της κοινωνίας πολιτών (βλ. Γιουνγκ και Στίλινγκ). Μια γενετική-ιστορική ανάλυση (βλ. Μπένσεν και Κοντ). Μια τυπολογική ανάλυση (βλ. Σλέτσερ). Ή μια αντίληψη του κράτους ως συνείδηση εαυτού και ηθική πραγμάτωση της κοινωνίας των πολιτών (Χέγκελ). Στη Γερμανία η ανάλυση της κοινωνίας πολιτών έγινε υπό τους όρους της σχέσης και της αντίθεσης της με το κράτος. Στην Αγγλία υπό τους όρους μιας διακυβέρνησης που πολλές φορές – ειδικά στον Τ. Πέιν – φαίνεται να καταπιέζει την κοινωνία με τις υπερβολές της. Στην Γαλλία τίθεται ως πρόβλημα της Τρίτης Τάξης και συνδέεται αναπόσπαστα με το ιστορικό και πολιτικό πρόβλημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

πραγμάτων και τη θεία βούληση. Είναι μια διακυβέρνηση που στηρίζεται σε μια αλήθεια. Κατά τους 16^ο και 17^ο αιώνες, η άσκηση της εξουσίας γίνεται όχι σύμφωνα με την αλήθεια, αλλά σύμφωνα με έναν υπολογισμό δυνάμεων πλούτου. Έχουμε μια διακυβέρνηση που στηρίζεται στην ορθολογικότητα του *Κρατικού Συμφέροντος*. Όταν μπαίνει το ζήτημα της αγοράς, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, παρατηρούμε μια νέα μορφή ορθολογικότητας, μια νέα αληθολογία, από την πλευρά αυτών που κυβερνιούνται. Πρόκειται για τη φιλελεύθερη κυβερνησιμότητα.

Ο Φουκώ κλείνει τις παραδόσεις του με μια τοποθέτηση που τον απομακρύνει από μια εποχική (epochal) σύλληψη της ιστορίας η οποία προϋποθέτει την τοποθέτηση των διαφόρων μορφών κυβερνησιμότητας σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο με έναν απόλυτα στεγανό τρόπο. Θα δούμε στο μέρος που ακολουθεί την προβληματική που αναπτύσσει ο Κόλλιερ (Collier) πάνω στο ζήτημα αυτό. Σε κάθε περίπτωση στις *παραδόσεις 1978-79* η ορθολογικότητα του *κυρίαρχου* δεν εγκαταλείπεται πλήρως στη σύγχρονή μας εποχή, αλλά συναρθρώνεται με μια κυρίαρχη ατομικότητα. Αλλά ούτε η ρυθμισμένη σύμφωνα με την αλήθεια ορθολογικότητα έχει εξαφανιστεί. Η νεωτερικότητα, από τον 19^ο αιώνα και μετά, «...είναι μια ολόκληρη σειρά διακυβερνησιακών ορθολογικοτήτων που επικαλύπτονται, στηρίζονται, ανταγωνίζονται, αντιμάχονται μεταξύ τους. Τέχνη διακυβέρνησης σύμφωνα με την αλήθεια, τέχνη διακυβέρνησης σύμφωνα με την ορθολογικότητα του κυρίαρχου Κράτους, τέχνη διακυβέρνησης σύμφωνα με την ορθολογικότητα των οικονομικών συντελεστών γενικότερα, τέχνη διακυβέρνησης σύμφωνα με την ορθολογικότητα των ίδιων των κυβερνωμένων». ¹⁷⁹ Τι άλλο είναι η πολιτική αναρωτιέται ο Φουκώ, από ένα παιχνίδι ανάμεσα σε αυτές τις διαφορετικές τέχνες διακυβέρνησης.

5. Αντιθετικές ερμηνείες

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η ποικιλία των ερευνητικών πεδίων που διένοιξε η φουκωική έρευνα είναι μεγάλη: εγκλεισμός, σεξουαλικότητα, τρέλα, ηθική, φιλελευθερισμός· για να απαριθμήσουμε ορισμένα μόνο από αυτά. Επιπλέον, ο Φουκώ προχωρά σε μια πολυπρισματική-διεπιστημονική εξέταση των πεδίων αυτών: ο ιστορικός λόγος διαπλέκεται με τον

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 288

φιλοσοφικό και αυτός με τη σειρά του με την ψυχανάλυση, την κοινωνιολογία, τις θετικές επιστήμες. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που το έργο του Φουκώ έχει εμπνεύσει και συνεχίζει να εμπνέει στοχαστές που ανήκουν σε διαφορετικές φιλοσοφικές και πολιτικές παραδόσεις, αρκετοί από τους οποίους επιχειρούν να εντάξουν τον Φουκώ στο δικό τους στρατόπεδο. Φιλελεύθεροι στοχαστές όσο και μαρξιστές ανιχνεύουν σημάδια μέσα στο φουκωικό έργο που συνηγορούν τότε υπέρ ενός μαρξιστή τότε υπέρ ενός φιλελεύθερου Φουκώ. Άλλοι πάλι τον θεωρούν υπέρμαχο του νεοφιλελευθερισμού και κάποιοι άλλοι αναρχικό ή μηδενιστή.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έως τις μέρες μας είμαστε μάρτυρες ενός «πληθωρισμού» μελετών που εμπνέονται από τη φουκωική προβληματική. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτές λαμβάνουν χώρα τη στιγμή που ο σοσιαλισμός και συνακόλουθα ο μαρξισμός δέχονται το ισχυρότερο πλήγμα. Η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού οδηγεί, αφενός στην επιβεβαίωση των κριτικών που διατυπώνονταν ήδη από καιρό, αφετέρου σε έναν πολλαπλασιασμό νέων κριτικών έναντι του μαρξισμού. Τα πυρά σε πολλές περιπτώσεις είναι φίλια και δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που καταγράφεται μια ιδιαίτερα δημιουργική αποδέσμευση από μια ορθοδοξία που από καιρό ήταν στείρα. Η μεγάλη αφήγηση της απελευθέρωσης και της επανάστασης, τα ευγενή προτάγματα για μια κοινωνία ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης, η κομμουνιστική εν τέλει κοινωνία συγκροτούν μια ιστορική αληθολογία που θα καταστεί, ανησυχητικά συχνά, αδίστακτη. Ο μαρξισμός κατηγορείται για ολοκληρωτισμό. Στον αντίποδα ενός μοναδικού μαρξισμού έχουμε έναν πολλαπλασιασμό των υποκειμενικών αφηγήσεων, μια στόχευση στο μικροεπίπεδο, μια απομάκρυνση από το σχέδιο μιας συνολικής και διαμιάς ανατροπής. Ο Φουκώ μετέχει αυτής της τάσης. Συνηγορεί υπέρ των μικρών βημάτων, των εφικτών κάθε φορά δυνατοτήτων. Η γνώση μας θέτει όρια που είναι επικίνδυνο να υπερβούμε. Δεν μπορούμε να πάμε πέρα από τις γνώσεις παρόντος. Ο Φουκώ συμμερίζεται την Καντιανή «προειδοποίηση».¹⁸⁰ Οι μελέτες του για την εξουσία καταδεικνύουν ακριβώς αυτή την αδυναμία περί εύκολων αποφάσεων και συνακόλουθα, βέβαιων λύσεων.

Από την άλλη, αυτή η διασπορά της εξουσίας, η εκκέντρωσή της, η αμφισβήτησή ακόμα και της ύπαρξής της έχει, κατά τη γνώμη μου, μια κανονικοποιητική όψη στο βαθμό που δεν επερωτά την εξουσία για την αναγκαιότητα ή για την αλήθεια της· τη θεωρεί

¹⁸⁰ Βλ. Φουκώ Μισέλ, *Τι είναι Διαφωτισμός;* μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, εκδόσεις, Ηριδανός, Αθήνα 1988

δεδομένη και αναπότρεπτη. Παρατηρούμε, τουλάχιστον στον «μεσαίο» Φουκώ, μια διολίσθηση σε έναν εμπειρισμό ο οποίος επιβεβαιώνει την παρουσία της εξουσίας παντού. Πρόκειται για έναν εμπειρισμό που γεινιάζει με μια οντολογικοποίηση της εξουσίας. Μολονότι ο Φουκώ θα επιχειρήσει να αντικρούσει αυτές τις κατηγορίες, παραμένει γεγονός ότι, τουλάχιστο μέχρι το *ET*, η εξουσία είναι πανταχού παρούσα και παρουσιάζεται ως αναπότρεπτο πεπρωμένο για το υποκείμενο, το οποίο [η εξουσία] αφενός συγκροτεί, αφετέρου περιζώνει ολόπλευρα. Βρισκόμαστε εντός ενός “carceral archipelago”, εντός ενός “carceral continuum”. Στο ύστερο έργο του κάνει μια στροφή στο υποκείμενο με τη μελέτη της ηθικής και της σχέσης με τον εαυτό στην αρχαιότητα και τα πρώτα χριστιανικά χρόνια. Το υποκείμενο φαίνεται να ανατιμάται: μπορούμε να αντισταθούμε στις εξουσίες, όχι ωστόσο υπό τους όρους ενός επαναστατικού μαρξισμού. Το ζήτημα της αντίστασης και της κοινωνικής χειραφέτησης είναι κάτι που διαμεσολαμβάνεται από μια προσωπική ηθική. Τα συλλογικά σχέδια περί μιας κοινωνικής ριζικής αλλαγής παραμερίζονται ως υπολανθάνοντες ολοκληρωτισμοί.

Οι παραδόσεις του στο Κολέγιο της Γαλλίας για τον φιλελευθερισμό, και τον νεοφιλελευθερισμό ειδικότερα, συνιστούν μια καμπή και ένα δημιουργικό διάκενο ανάμεσα στις έρευνες για την εξουσία και αυτές για την ηθική καθώς, για πρώτη φορά, ο Φουκώ επικεντρώνει την έρευνά του στη σύγχρονή του εποχή. Απομακρύνεται από μια διευρυμένη και ουσιοκρατική αντίληψη της εξουσίας που φαίνεται να καλύπτει το σύνολο των ανθρωπίνων σχέσεων προς μία αντίληψη των διακυβερνησιακών πρακτικών, της νέας ορθολογικότητας του κυβερνάν, όπως αντιλαμβάνεται τον φιλελευθερισμό. Έχουμε μια επιστροφή στο κράτος υπό μία έννοια, η οποία συνοδεύεται ωστόσο από μια ανατίμηση του υποκειμένου και των ελευθεριών του διά του φιλελευθερισμού. Και από την άλλη, εντοπίζοντας με μοναδική προβλεπτικότητα τη δυναμική του νεοφιλελευθερισμού, οι ελευθερίες αυτές τείνουν, εντός του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος (ο νεοφιλελευθερισμός είναι κάτι μοναδικό για τον Φουκώ και όχι μια απλή επιστροφή στον φιλελευθερισμό του Α. Σμιθ), να κανονικοποιούν το υποκείμενο με μοναδική δραστικότητα, σφραγίζοντας από άκρου ως άκρον την ύπαρξή με έναν οικονομικό υπολογισμό. Στη θέση της πανταχού παρούσας εξουσίας, έχουμε μια πανταχού παρούσα οικονομία. Σε κάθε περίπτωση, ο Φουκώ στις *παραδόσεις 1978-79*, δεν υιοθετεί μια απόλυτη θέση – υπέρ ή κατά – περί νεοφιλελευθερισμού. Από τη μια μεριά αναγνωρίζει έναν πολλαπλασιασμό

ελευθεριών και την ανάδυση μιας κυβερνοσημότητας που τίθεται από την πλευρά του υποκειμένου, ενώ, από την άλλη μεριά διαπιστώνει, όπως μόλις αναφέραμε, την εδραίωση μοναδικών στην ιστορία κανονικοποιητικών μηχανισμών. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα παρουσιάσω επιλεκτικά (και αυθαίρετα σε μεγάλο βαθμό) διαφορετικές προσεγγίσεις της φουκωικής προβληματικής για την εξουσία και τη νεοφιλελεύθερη κυβερνοσημότητα, αναδεικνύοντας γενικότερα, ή επιμέρους προβλήματα που θέτουν σύγχρονοι θεωρητικοί και μελετητές του φουκωικού έργου.

5.1 Το τέλος του κοινωνικού; (Mitchel Dean).

Ο Μίτσελ Ντιν (Mitchell Dean) με το βιβλίο του, *Κυβερνοσημότητα*¹⁸¹ υιοθετεί την άποψη των Burchell, Barry και Hindess ότι δεν υπάρχει ένα παράδειγμα περί κυβερνοσημότητας.¹⁸² Στο παρόν κεφάλαιο θα αρκεστούμε σε μια συνοπτική παρουσίαση ορισμένων θέσεων του που επεκτείνουν τη φουκωική προβληματική σε αυτό που, συμφωνώντας με το Ν. Ρόουζ (N. Rose), ονομάζει «προηγμένες φιλελεύθερες δημοκρατίες» (“advanced liberal democracies”).¹⁸³

Ο Ντιν υποστηρίζει ότι στις προηγμένες φιλελεύθερες δημοκρατίες το κυβερνάν επανεγγράφεται σε ένα πρόγραμμα μετασχηματισμού και ασφάλειας των ίδιων των κυβερνητικών μηχανισμών, συχνά μέσω μιας αναδίπλωσης των σκοπών της κυβέρνησης πάνω στα ίδια τα όργανά της. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, με μια «εξουδετέρωση» του *κοινωνικού* και μια αναπροσαρμογή του ως σύνολο οιονεί-αγορών (quasi-markets). Οι κυβερνώμενοι γίνονται περισσότερο αντιληπτοί ως πελάτες. Η αφήγηση

¹⁸¹ Dean Mitchell, *GOVERNMENTALITY, Power and Rule in Modern Society*, SAGE Publications Ltd, London, First Published 1999.

¹⁸² Αναφέρει χαρακτηριστικά πληθώρα μελετών: όσον αφορά τις επιστήμες της ψυχικής υγείας αναφορά στα έργα των (Rose, 1985; 1989; 1996c; Castel, 1989;), για την εκπαίδευση (Hunter, 1988; 1994), για τη φτώχεια και την κοινωνική πρόνοια (Donzelot, 1979; 1984; Dean, 1991; Procacci, 1993); Για την κοινωνική ασφάλιση και το ρίσκο (Ewald, 1986); για την ηθική και τις πολιτικές της σεξουαλικότητας (Minson, 1985; 1993); Για τα οικονομικά και τη λογιστική (Hopwood and Miller, 1994); για την πολιτική θεωρία (Hindess 1996; Tully, 1993); Για τον χώρο και την αρχιτεκτονική (Rabinow, 1989); και για το νόμο (Hunt and Wickham, 1994). Ο Ντιν αναφέρει επίσης πληθώρα συλλογών στην αγγλική γλώσσα μεταξύ των οποίων (Barry et al., 1996; Burchell et al., 1991; Dean and Hindess 1998; Hänninen 1998).

¹⁸³ Ο όρος “advanced liberal democracies” έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως από τον Νικόλας Ρόουζ και αναπτύσσεται μεταξύ άλλων και στο κείμενο του “Governing Advanced Liberal Democracies”, το οποίο και εντάχθηκε στο συλλογικό έργο, Aradhana Sharma and Anil Gupta, *The Anthropology of the State, a Reader*, Blackwell readers in anthropology, Blackwell publishing, (USA, UK, Australia), 2006

αυτή επικυρώνει το πέρασμα σε μια διακυβέρνηση *μετά-κοινωνική*¹⁸⁴ την οποία ονομάζει «αυτοπαθητική διακυβέρνηση» (reflexive government).

Ο Ντιν συμφωνεί με τον Φουκώ της *Γέννησης της Βιοπολιτικής* που υποστηρίζει ότι με τη φιλελεύθερη τέχνη διακυβέρνησης δεν έχουμε μια εξαφάνιση της κυριαρχίας ούτε της βιοπολιτικής, αλλά μια προσπάθεια επαναστοχασμού τόσο του νόμου όσο και της βιοπολιτικής ρύθμισης εντός των σύγχρονων κυβερνητικών μορφών. Ασκεί δε κριτική στον «πρώιμο» και «μεσαίο» Φουκώ καθώς στο έργο του, σύμφωνα πάντα με τον Ντιν, τόσο η γλώσσα του κυρίαρχου όσο και η γλώσσα του πολέμου, τουλάχιστο μέχρι και το *Βούληση για Γνώση*, είναι προσδεμένες σε ένα πολιτικό a-priori: στη διαίρεση ανάμεσα σε καθυπόταξη (subjugation) και ελευθερία (liberty) στη μία περίπτωση, και κυρίαρχου και υπηκόων στην άλλη. Γράφει ο Ντιν, «Τα κινητά, μεταβαλλόμενα και ενδεχομενικά σύνολα των πεδίων διακυβέρνησης και κανόνα κατέχουν αναλυτική προτεραιότητα επί των επιτελεστικών διανομών της εξουσίας και των διαιρέσεων μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών καθώς και μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών χώρων». ¹⁸⁵ Οι «προηγμένες φιλελεύθερες δημοκρατίες» εντός των οποίων βρισκόμαστε, χαρακτηρίζονται από μια ποικιλία και διασπορά τόπων και παικτών που συγκροτούνται ως κυρίαρχοι, ως αυθεντίες, ή ως ειδικοί. Δεν υπάρχει μία εξουσία που να εκπορεύεται από ένα κέντρο. Δεν υπάρχει μια a-priori δομική διανομή αλλά, η εξουσία είναι, «... μάλλον το (κινητό και ανοιχτό) αποτέλεσμα του χαλαρού και μεταβαλλόμενου συνόλου των κυβερνητικών τεχνικών, πρακτικών και ορθολογικοτήτων». ¹⁸⁶

Η νεοφιλελεύθερη κριτική του κοινωνικού κράτους δεν είναι πρωταρχικά μια επίθεση σε συγκεκριμένους θεσμούς, αλλά μια προβληματοποίηση συγκεκριμένων ιδεατοτήτων διακυβέρνησης. Δίκαια, υπό αυτή την έννοια, σύμφωνα με τον Ντιν, μια αναλυτική της

¹⁸⁴ Ελεύθερη απόδοση του “post-welfarist” [Dean Mitchell, *Governmentality*, ... ό.π. σ. 6]

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 26

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 29 [και συμπληρώνει ο Ντιν, «ο όρος «πεδία πρακτικών» (regimes of practices) αναφέρεται σ’ αυτά τα ιστορικά συγκροτούμενα σύνολα μέσω των οποίων θεραπεύουμε, φροντίζουμε, ανακουφίζουμε, τιμωρούμε, εκπαιδεύουμε, μορφώνουμε και συμβουλευόμαστε». Ο Ντιν ακολουθεί τον Ντελέζ (Deleuze) και επισημαίνει τέσσερις διαστάσεις των πεδίων πρακτικών: α) ως πεδία ορατότητας της διακυβέρνησης. Χαρακτηριστικές σήμερα είναι οι στρατηγικές “risk management” όπου επιδιώκουν να διαχειριστούν τους κινδύνους που προκύπτουν από αυτή την έλλειψη ορατότητας. β) ως μέριμνα για την τεχνική όψη της διακυβέρνησης (techne of government). Εδώ, οι τεχνολογίες διακυβέρνησης αντιπαράτιθενται στην αντίληψη μιας διακυβέρνησης ως εκδήλωση αξιών, ιδεολογιών και κοσμοειδώλων. γ) ως ορθολογική και στοχαστική δραστηριότητα (episteme of government). Αναδεικνύει αυτή τη σύνδεση διακυβέρνησης και σκέψης που τονίζεται από τον υβριδικό όρο «κυβερνοσιμότητα». (Στο ίδιο, σσ. 30-32)]

διακυβέρνησης οφείλει να διατηρήσει τις αποστάσεις της από την υποτιθέμενη πρωτεύουσα σημασία των αξιών, είτε αυτές αφορούν σε αριστερά, είτε σε δεξιά κυβερνητικά προγράμματα. Οι αξίες γίνονται αντιληπτές ως μέρος της ρητορικής πρακτικής της διακυβέρνησης. Διαπιστώνουμε μια λειτουργιστική αντίληψη των αξιών. Οι αξίες είναι εσωτερικές των πεδίων πρακτικών και συνεπώς δεν μπορεί να εξηγηθεί η ύπαρξη των δεύτερων βάση των πρώτων.

Ο Ντιν συμμερίζεται πλήρως και υιοθετεί με ακόμα πιο ακραίο τρόπο τη φουκωική θέση περί αποφυγής οικουμενικών και ριζικών θέσεων που προκύπτουν από καθολικές αξίες. Ασκεί κριτική στον Φουκώ, ο οποίος, στο ύστερο έργο του, φαίνεται να υιοθετεί την άποψη ότι οι σχέσεις εξουσίας εν τέλει παγιώνονται σε ιεραρχικά σύνολα, που αποκαλεί, «καταστάσεις κυριαρχίας» (states of domination).¹⁸⁷ Για τον Ντιν κάθε αναφορά σε ουμανιστικές αξίες ολοκληρωτικής χειραφέτησης μέσω μιας ρήξης, υποκρύπτουν ολοκληρωτισμό. Οι μόνες αξίες για μια αναλυτική της διακυβέρνησης είναι αυτές που ευνοούν τις δυνατότητες για μια «όλο και περισσότερη» αυτό-κυβέρνηση, καθώς και αυτές που στρέφονται κατά ορισμένων «ειδικών κυριαρχικών καθεστώτων». Ο Ντιν αναδεικνύει με το έργο του την κριτική διάσταση του φιλελευθερισμού. Είναι σύμφωνος με στοχαστές όπως ο Hindess, ο Barry, ο Gordon, ο Weir κ.ά. που αντιλαμβάνονται τον φιλελευθερισμό περισσότερο ως μια τέχνη διακυβέρνησης και όχι ως ένα καθεστώς κυριαρχίας. Πρόκειται για ένα κριτικό έθος που, μέσω της διαρκούς του υποψίας για υπερβολική διακυβέρνηση, έχει τη δυνατότητα μιας συνεχούς αυτό-ανανέωσης.¹⁸⁸

Για τον Ντιν είναι ουτοπική τόσο μια φιλελεύθερη διακυβέρνηση χωρίς την κοινωνία όσο και μια διακυβέρνηση της κοινωνίας. Φαίνεται δηλαδή να στέκεται κριτικά έναντι του νεοφιλελευθερισμού ενώ, την ίδια στιγμή, αυτό που ονομάζει «προηγμένη φιλελεύθερη διακυβέρνηση» μοιάζει πότε να ταυτίζεται με το νεοφιλελεύθερο μοντέλο και πότε να

¹⁸⁷ Γράφει ο Ντιν: «Θέλω να επιμείνω, λοιπόν, ότι μια αναλυτική της διακυβέρνησης σκιαγραφεί ένα χώρο για μια επερώτηση περί διακυβέρνησης, αρχής και εξουσίας, χωρίς να επιχειρεί να θέσει ένα σύνολο γενικών αρχών με το οποίο διάφορες μορφές της “αγωγής των αγωγών” [conduct of conduct] θα μπορούσαν να μετασηματιστούν». [Στο ίδιο, σ. 36]

¹⁸⁸ Αξίζει να σημειωθεί η ανάδειξη του κοινωνικού από τον Ντονζελό (Donzelot), ως τον προνομιακό χώρο όπου λαμβάνει χώρα η ανανέωση της φιλελεύθερης διακυβέρνησης το μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα. Ωστόσο ο ίδιος ο φιλελευθερισμός καταλήγει να απειλεί το κοινωνικό με τη νεοφιλελεύθερη μεταστροφή του. Ο Ντιν αναφέρεται στη Θάτσερ και τη χαρακτηριστική αποστροφή της σε μια συνέντευξη του 1987: “there is no such thing as society”, η οποία συμπυκνώνει την εδραίωση της νεοφιλελεύθερης σκευής ως κυρίαρχης κυβερνητικής ορθολογικότητας.

συνιστά μια χρυσή τομή – θα μπορούσαμε να πούμε – έναν νεοφιλελευθερισμό με «ανθρώπινο πρόσωπο». Σε κάθε περίπτωση, υποστηρίζει ο Ντιν, ο νεοφιλελευθερισμός με τον εξοβελισμό της κοινωνίας, βρίσκεται ενώπιον μιας πρόκλησης: ποια θα είναι πλέον η αρχή αυτό-περιορισμού του; Η λύση βρίσκεται στο ελεύθερο υποκείμενο. Ο σύγχρονος φιλελευθερισμός επαγρυπνεί ενάντια στην υπερβολική διακυβέρνηση, απευθυνόμενος στα δικαιώματα και τις ελευθερίες των υποκειμένων. Ωστόσο, όπως και ο Φουκώ στη ΓΒ, ο Ντιν διαπιστώνει την «αμφιθυμία» του φιλελευθερισμού και του νεοφιλελευθερισμού ειδικότερα, σχετικά με το αυτό-καθοριζόμενο υποκείμενο του οποίου η ελευθερία είναι προϋπόθεση για την κανονικοποίησή του και αντίστροφα. Γράφει ο Ντιν: «Η υποταγή και η υποκειμενοποίηση επικάθονται η μια πάνω στην άλλη. Η καθεμιά συνιστά συνθήκη της άλλης [...] Η κατάσταση της “ελευθερίας” στα αναπτυγμένα φιλελεύθερα καθεστώτα είναι υπερβολικά αμφίθυμη: μπορεί να λειτουργεί ως αρχή φιλοσοφικής κριτικής της διακυβέρνησης ενώ την ίδια στιγμή μπορεί να είναι ένα τεχνούργημα πολλαπλών πρακτικών διακυβέρνησης». ¹⁸⁹ Το ελεύθερο υποκείμενο είναι ένα υποκείμενο «τοποθετημένο» (situated) μέσα σε οργανικά δίκτυα προστασίας και φροντίδας, τα οποία είναι μεν τεχνητά, αλλά την ίδια στιγμή πραγματικά δίκτυα σχηματισμού ταυτοτήτων. Γράφει ο Ντιν: «Σε αυτούς τους χώρους οι επιλογές του θα γίνουν κυρίαρχες και οι αποφάσεις του υπολογίσιμες. Και εδώ επίσης οι δραστηριότητές του θα επιθεωρούνται και η απόδοσή του θα μετράται». ¹⁹⁰ Έχουμε έναν πολλαπλασιασμό πεδίων πρακτικών που είναι συγχρόνως πεδία διακυβέρνησης και σχηματισμού ταυτοτήτων.

Ο Ντιν καταγράφει ορισμένες σύγχρονες τάσεις. Χαρακτηριστική είναι μια νέα αντίληψη για την πρόνοια, η «νέα προνοιακότητα» (“new prudentialism”), ¹⁹¹ που υιοθετεί τη γλώσσα του ρίσκου και του κινδύνου. Σήμερα ο ενεργός, υπεύθυνος πολίτης οφείλει να αναλάβει τον έλεγχο των δυνητικών κινδύνων που αφορούν στη σωματική και πνευματική του υγεία. Έτσι, ενώ η γλώσσα του «ρίσκου» επανεγγράφει μια παλαιότερη γλώσσα περί διαστρωμάτωσης, περιθωριοποίησης κτλ., στην πραγματικότητα η έμφαση δίνεται στην αποφυγή μιας βλαβερής συμπεριφοράς. Εξίσου ενδεικτική είναι η εμφάνιση νέων τεχνολογιών εκπροσώπησης. Χαρακτηριστικό τους είναι η υποτίμηση των προηγούμενων

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 165, (Ο όρος “Subjection” στο πρωτότυπο αποδίδεται ως «υποταγή» και ο όρος “subjectification” ως «υποκειμενοποίηση»).

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 165

¹⁹¹ Ο Ντιν κάνει αναφορά στο έργο του Ulrich Beck, “Risk Society”, καθώς και στην εισαγωγή του όρου “new prudentialism” από τον Pat O’ Malley (1992).

δημόσιων υπηρεσιών προς όφελος ιδιωτικών φορέων και ιδιωτικών συμφωνητικών θεραπειάς, συμβουλευτικής, αναζήτησης εργασίας κοκ. Η γενική τάση είναι στη θέση ενός ενοποιημένου κράτους πρόνοιας να έχουμε σειρές από αποσπασματικούς και ασυνεχείς φορείς.¹⁹²

Ο Ντιν κάνει δύο παρατηρήσεις τις οποίες θα χρησιμοποιήσουμε ως αιχμή για την παρουσίαση δύο διαφορετικών προβληματικών, οι οποίες εμπνέονται από μια μαρξιστική αντίληψη. Η πρώτη δεν είναι δική του, αλλά του Χάγιεκ, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ανασύνταξη του κοινωνικού θα πρέπει να λάβει τη μορφή της αγοράς ώστε να εξασφαλιστεί ο πολιτιστικός μετασχηματισμός. Η δεύτερη είναι δική του και αφορά στην υιοθέτηση μιας πλουραλιστικής αντίληψης διακυβέρνησης που υπονοεί μια «από κάτω προς τα πάνω» οργάνωση της διακυβέρνησής μας, ακόμα και αν αυτή παίρνει τη μορφή μιας αγοράς.¹⁹³

Εν τέλει, αυτή η αναδίπλωση των στόχων της διακυβέρνησης στα μέσα της, που επισημαίνει ο Ντιν, δεν σημαίνει και μια επιστροφή της βιοπολιτικής ρύθμισης παράλληλα με μία υποχώρηση της κριτικής διάστασης της φιλελεύθερης διακυβέρνησης, από τη στιγμή που το αυτο-κυβερνώμενο υποκείμενο γίνεται αντιληπτό ως τέτοιο μόνο στο βαθμό που μπορεί να συγκροτηθεί ως ανταγωνιστική επιχείρηση, ώστε να εισέλθει σε μια αγορά; Η βιοπολιτική κανονικοποίηση θεωρώ ότι ολοκληρώνεται εντός της νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας γεγονός που παροξύνει τον κατεξουσιασμό του υποκειμένου ακριβώς λόγω της διασποράς των φορέων και των πρακτικών διακυβέρνησης.

5.2 Υπέρ μιας τοπολογικής ανάλυσης (Stephen J. Collier)

Η κυβερνησιμότητα υπήρξε ένα ιδιαίτερα ανοιχτό πεδίο για νέες έρευνες από σημαντικό αριθμό φιλελεύθερων στοχαστών. Ωστόσο, ή έννοια αυτή δεν έχει μόνο «φίλους». Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του Κόλλιερ (Collier) ο οποίος ασκεί κριτική στη

¹⁹² Γράφει ο Ντιν: « Η διακυβέρνηση [...] έχει γίνει περισσότερο πολλαπλή διασκορπισμένη, διευκολυντική και ενισχυτική. Επίσης, μολατάτα, έχει γίνει περιέργως πιο πειθαρχική σχολαστική και τιμωρητική. Το εθνικό κράτος αναλαμβάνει λιγότερο έναν καθοδηγητικό και διανεμητικό ρόλο και περισσότερο έναν συντονιστικό, διαιτητικό και αποτρεπτικό» [Στο ίδιο, σ. 171]

¹⁹³ Το κοινωνικό όπως είδαμε αναδομείται ως σειρές οιονεί-αγορών (quasi-markets) και παροχής υπηρεσιών και εμπειρογνωμοσύνης μέσω διαδικασιών δημόσιας χρηματοδότησης σε μη-κερδοσκοπικούς οργανισμούς. Η εθνική διακυβέρνηση είναι λιγότερο η εξασφάλιση των εξωτερικών συνθηκών για μια οικονομική και κοινωνική διαδικασία και περισσότερο η εξασφάλιση των ίδιων των μηχανισμών κοινωνικής και οικονομικής διακυβέρνησης. Ομοίως η ασφάλεια, απομακρύνεται από τις μορφές «φυσικής ελευθερίας» στις οποίες βασιζόνταν προς την εδραίωση ιδιωτικών φορέων ασφάλειας, τα οποία βρίσκονται υπό τη διακριτική επιτήρηση ρυθμιστικών αρχών με σκοπό την κανονικοποίηση, τη σταθεροποίηση και τη βελτιστοποίηση των δράσεων, των ταυτοτήτων και των σχέσεων δύναμης.

θεμελιώδη αυτή έννοια. Στο κείμενο του με τίτλο, «Τοπολογίες της εξουσίας»¹⁹⁴ ασκεί κριτική στην αντίληψη της «κυβερνησιμότητας» και της πληθωριστικής χρήσης της και επιχειρεί να την αντικαταστήσει με μια τοπολογική ανάλυση της εξουσίας την οποία εντοπίζει στη *Γέννηση της Βιοπολιτικής*. Για τον Κόλλιερ οι *παραδόσεις 1978-79* συνιστούν μια τομή στο φουκωικό έργο και στην αντίληψη του Φουκώ για την εξουσία. Στο σημείο αυτό θα αναφερθώ συνοπτικά στον πυρήνα της προβληματικής του.

Πρώτα από όλα ο Κόλλιερ παρατηρεί ότι ο Φουκώ στη *ΓΒ*, δίνει μια νέα έμφαση στη σκέψη (thinking) ως ενεργή ανταπόκριση σε ιστορικά τιθέμενα προβλήματα και ως κλειδί για το σχηματισμό νέων τοπολογιών εξουσίας. Κατά τη γνώμη του υπάρχει σαφής διαφοροποίηση της αντίληψης και χρήσης της σκέψης στη *ΓΒ* και στο πρώιμο φουκωικό έργο. Ο πρώιμος Φουκώ προβαίνει σε μια ανάλυση της σκέψης υπό τους όρους των συνθηκών δυνατότητάς της. Τονίζεται η εμμένειά της. Δεν υπάρχει «έξω» της σκέψης. Ο Κόλλιερ διαπιστώνει ένα υπόλοιπο στρουκτουραλισμού στον πρώιμο Φουκώ, καθώς αυτό που τον ενδιαφέρει εκείνη την περίοδο είναι η αποκαθήλωση του υποκειμένου. Έτσι η σκέψη εμφανίζεται ως κάτι ανώνυμο, ρηματικό (discursive) και παθητικό. Μολονότι αναγνωρίζει ότι ο Φουκώ προχωράει ένα βήμα παραπέρα με τη δουλειά του πάνω στην εξουσία-γνώση, εντούτοις οι ρηματικές συνθήκες δυνατότητας διατηρούνται.¹⁹⁵ Ο Κόλλιερ θεωρεί τις μελέτες του 1970, «αναλύσεις προτύπων» (“analyses of exemplars”) που σκιαγραφούν έντονες αντιθέσεις μεταξύ διαφορετικών ρηματικών καθεστώτων ή μορφών εξουσίας-γνώσης. Οι μελέτες αυτές αποπνέουν την αίσθηση μιας μεγάλης αναταραχής, μιας τεκτονικής μετακίνησης: η μαρτυρική λογική της κυριαρχίας (βλ. βασανιστήριο Νταμιέν) αντικαθίσταται από τη διορθωτική και κανονικοποιητική λογική της πειθαρχίας. Ο Κόλλιερ στέκεται κριτικά απέναντι σε αυτή την προσέγγιση. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «... η αναταραχή καθαυτή δεν συνιστά το αντικείμενο της ανάλυσης».¹⁹⁶

Διαπιστώνει μια πρώτη διαφοροποίηση του Φουκώ με τις *παραδόσεις 1977-78*. Εδώ τα «πρότυπα» (“exemplars”) δεν σηματοδοτούν ιστορικές εποχές. Αντίθετα, τα σχήματα της κυριαρχίας, της πειθαρχίας και της ασφάλειας συνδυάζονται σε «σύνθετα οικοδομήματα»,

¹⁹⁴ Collier J. Stephen, “Topologies of Power, Foucault’s analysis of Political Government, beyond ‘Governmentality’”, *Theory, Culture & Society* 2009, (SAGE, Los Angeles, London, New Delhi, and Singapore), Vol. 26(6): 78-108

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 94 [και συμπληρώνει, “After all, if these concepts refer to the conditions of possibility for thought, how could one think their outside?” (ibid. p. 94)]

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 94

σε «συστήματα συσχέτισης» (“systems of correlation”), ή όπως προτιμάει ο Κόλλιερ να τα αποκαλεί, «τοπολογίες εξουσίας» (“topologies of power”). Με τις παραδόσεις της επόμενης χρονιάς, η νέα αυτή προσέγγιση ολοκληρώνεται. Οι φιγούρες της ΓΒ (οι φυσιοκράτες, οι βρετανοί φιλόσοφοι, οι ορντοφιλελεύθεροι και οι Αμερικανοί νεοφιλελεύθεροι) δεν είναι υποκείμενα της ρήξης, αλλά βρίσκονται τοποθετημένοι ανάμεσα στις ρήξεις, στα διάκενά τους θα μπορούσαμε να πούμε. Εμφανίζονται σε τόπους προβληματοποίησης όπου οι υπάρχουσες μορφές έχουν χάσει τη συνοχή και επάρκειά τους έναντι συγκεκριμένων προβλημάτων και πρέπει να επινοηθούν νέοι τρόποι κατανόησης και δράσης.¹⁹⁷

Ο Κόλλιερ θεωρεί χαρακτηριστική την περίπτωση των φυσιοκρατών, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι ιστορικά ανάμεσα σε μια επίμονη κυριαρχία και στο αναδυόμενο φαινόμενο του πληθυσμού. Ο Κόλλιερ σημειώνει ότι, όπως έχει δείξει ο Φουκώ, ο πληθυσμός δεν μπορεί να υπαχθεί στον νόμο της κυριαρχίας. Έτσι, οι φυσιοκράτες επανασυνδυάζουν στοιχεία της κυριαρχικής εξουσίας και της ασφάλειας και τα προσαρμόζουν στα προβλήματα της αύξησης του πληθυσμού, του εμπορίου και της αστικοποίησης του 18^{ου} αιώνα. Αντίστοιχες συνθέσεις επιχειρούν και οι ορντοφιλελεύθεροι, στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, στη μεταπολεμική Γερμανία, για να ανταποκριθούν στην κρίση νομιμοποίησης του κράτους. Ο Κόλλιερ παραπέμπει στον Ράμπινου (Rabinow), που έχει εντοπίσει αυτή την «απλή αλλά μνημειώδη μετακίνηση» στη φουκωική προσέγγιση για τη σκέψη.¹⁹⁸ Η σκέψη (thinking) καθίσταται τότε μια «δυναμική και ετερογενής διαδικασία κριτικού στοχασμού και παρέμβασης».¹⁹⁹ Αποκόπτεται δε από την επικράτεια της «εξουσίας-γνώσης» και παύει να αποτελεί ένα τυπικό σύστημα που αναφέρεται μόνο στον εαυτό του. Έχουμε έτσι μια δυνατότητα αποκοπής από τον λόγο (*discours*) χωρίς το προαπαιτούμενο και τον καταναγκασμό μιας ρήξης.

Ο Κόλλιερ συμφωνεί με τον Ρόουζ, ο οποίος στρέφεται κατά μιας κατάχρησης της νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας. Για τον Ρόουζ (Rose), η «προηγμένη φιλελεύθερη διακυβέρνηση» αφορά μια συγκεκριμένη στιγμή και τόπο – τις ΗΠΑ και το ΗΒ τις δεκαετίες

¹⁹⁷ Ο Κόλλιερ ακολουθεί στο σημείο αυτό την επιχειρηματολογία του Rabinow [see, Rabinow, P. (2003) *Anthropos Today: Reflections on Modern Equipment*. Princeton, NJ: Princeton University Press]. Ωστόσο αυτή η αντίληψη δεν διολισθαίνει άραγε σε έναν εμπειρισμό και έναν λειτουργισμό; Πώς θα πρέπει να εννοήσουμε τις περιπτώσεις όπου πεδία και φορείς κυβερνησιμότητας μολονότι έχουν χάσει τη συνοχή και την αποτελεσματικότητά τους διατηρούν μια θέση πρωτοκαθεδρίας σε ένα συσχετισμό δύναμης;

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 95, (“simple but momentous shift”), see, [Rabinow, P. (2003) *Anthropos Today ...* ό.π.]

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 95

1960-70. Η άποψή του φαίνεται να γειτνιάζει με αυτή του Κόλλιερ. Ο Κόλλιερ παραπέμπει στον Ρόουζ και στη θέση του ότι η *κυβερνησιμότητα* δεν αφορά τόσο στο *ΓΒ*, αλλά, κυρίως, στο προγενέστερο φουκωικό έργο. Όπως παρατηρεί ο Ρόουζ, ο Φουκώ στη *ΓΒ* αναφέρεται σε σχηματισμούς φιλελεύθερης διακυβέρνησης στους οποίους ωστόσο δεν υπάρχει δοσμένο εκ των προτέρων πολιτικό νόημα, δεν πρόκειται για ολοκληρωμένα και στατικά συστήματα. Υπό αυτή την έννοια αίρεται η αντίληψη μιας νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας καθώς αυτή προϋποθέτει μια κατανοήσιμη και ολοκληρώσιμη διαδικασία τόσο από τους δρώντες όσο και από αυτούς επί των οποίων ασκείται. Στη *ΓΒ*, έχουμε έναν στοχασμό που είναι «ζωντανός», βρίσκεται σε κίνηση, δεν έχει παγιωθεί ακόμα, δεν έχει στερεωθεί μέσα στους κρατικούς μηχανισμούς ώστε να τους καθορίζει από άκρου ως άκρον με την ορθολογικότητά του. Ο Κόλλιερ συμφωνεί με τον Ρόουζ που στηλιτεύει μια ευρέως διαδεδομένη τάση να προσδιορίζεται ως αμιγώς νεοφιλελεύθερο οποιοδήποτε πρόγραμμα με νεοφιλελεύθερα στοιχεία.²⁰⁰ Η «προηγμένη φιλελεύθερη διακυβέρνηση» είναι κάτι διαφορετικό από τον νεοφιλελευθερισμό. Τα επιμέρους στοιχεία της, οι τεχνικές της, οι στόχοι της, δεν αποτελούν μέρη ενός νεοφιλελεύθερου όλου, μιας συνολικής λογικής των σχέσεων εξουσίας στην κοινωνία. Αντιλήψεις αυτού του τύπου αφαιρούν την αναλυτική αξία του *προηγμένου φιλελευθερισμού*, ο οποίος, αφενός υπάγεται σε μια σειρά τεχνικών, μέσων, σχεδίων κτλ., αφετέρου, αναφέρεται σε κάτι τόσο γενικό που δεν επιδέχεται εμπειρική παρατήρηση.

Ο Κόλλιερ θεωρεί ότι η ίδια η έννοια της κυβερνησιμότητας είναι υπεύθυνη για αυτή την αντίληψη νεοφιλελευθερισμού από τους φουκωικούς μελετητές. Γράφει: «Δίνοντας έμφαση στις συνθήκες δυνατότητας συγκεκριμένων τρόπων κατανόησης και δράσης, η έννοια της κυβερνησιμότητας – ομοίως με προγενέστερες έννοιες όπως η εξουσία-γνώση ή η *episteme* – είναι επιρρεπής στην υποστασιοποίηση, έως να ήταν μια συνεκτική επικράτεια που κυριαρχούσε σε μια εποχή. [...] Δεν είναι κατάλληλο εργαλείο για την ανάλυση ενός τοπολογικού πεδίου που αποτελείται από ετερογενείς τεχνικές, διαδικασίες και θεσμικές διευθετήσεις που δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσω της

²⁰⁰ Ο Ρόουζ ασκεί κριτική στους Pat O' Malley και Mariana Valverde, στους οποίους ο νεοφιλελευθερισμός γίνεται αντιληπτός ως μια συνεχής κορυφαία κατηγορία τόσο για την κατανόηση όσο και την εξήγηση κάθε είδους πολιτικών προγραμμάτων κατά μήκος ποικίλων περιβαλλόντων [Rose, N. S., P. O' Malley and M. Valverde (2006) 'Governmentality', *Annual Review of Law and Society* 2: 83-104].

αναφοράς τους σε κοινές συνθήκες δυνατότητας».²⁰¹ Έτσι η έννοια της κυβερνησιμότητας έχει επισκιάσει, σύμφωνα με τον Κόλλιερ, πιο σημαντικά πράγματα στη ΓΒ, όπως η μετακίνηση του Φουκώ σε μια πιο δυναμική τοπολογική ανάλυση των σχέσεων εξουσίας. Στον αντίποδα της κυβερνησιμότητας, «... μια τοπολογική ανάλυση φέρνει στο φως έναν ετερογενή χώρο, συγκροτούμενο από πολλαπλούς καθορισμούς και μη-αναγώγιμο σε ένα συγκεκριμένο τύπο εξουσίας-γνώσης».²⁰²

Για τον Κόλλιερ και οι δύο προσεγγίσεις πρέπει να κατανοηθούν νομιναλιστικά. Καμιά δεν διαθέτει προτεραιότητα, αλλά καθεμιά έχει το ρόλο της σε μια συγκεκριμένη στιγμή της έρευνας με συγκεκριμένες αδυναμίες και πλεονεκτήματα.²⁰³ Ήταν απαραίτητο, αρχικά, να τεθεί ο νεοφιλελευθερισμός ως διάγραμμα ή κυβερνησιμότητα, ώστε να κατανοηθεί αυτό που είναι γενικό και κοινό χαρακτηριστικό της νέας τάξης κυβερνησιμότητας. Τώρα ωστόσο απαιτείται μια τοπολογική ανάλυση για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε μια σειρά από σύγχρονες κυβερνητικές εξελίξεις που ξεφεύγουν από το κλασικό δυτικό παράδειγμα και δεν δύναται να αναχθούν σε μια κοινή εσωτερική λογική του νεοφιλελευθερισμού.²⁰⁴ Επιπλέον, μια τοπολογική ανάλυση είναι συνεπής με τη φουκωική

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 98 [Από την άλλη, ο Κόλλιερ δεν παραβλέπει τη χρησιμότητα των προσεγγίσεων που συλλαμβάνουν την κυβερνησιμότητα ως έννοια-γένος (genus), είδος της οποίας θεωρείται ο προηγμένος φιλελευθερισμός, καθώς κατά αυτό τον τρόπο μπορεί να γίνει κατανοητό τι είναι γενικό σε διάφορους κυβερνητικούς τύπους σε διαφορετικούς τόπους. Ο Κόλλιερ σημειώνει ότι, υπό αυτή την έννοια, αντιλαμβάνεται την κυβερνησιμότητα να έχει μια λειτουργία αντίστοιχη του ιδεότυπου του Μ. Βέμπερ]

²⁰² Στο ίδιο, σ. 99

²⁰³ Ο Κόλλιερ αναφέρει σε υποσημείωσή του ότι, στην περίπτωση της «εξουσίας-γνώσης» αυτές οι αδυναμίες αφορούν σε έναν πληθωρισμό αναλύσεων που υποδεικνύουν ένα διάγραμμα εξουσίας ικανό να παρέχει μια συνολική διάγνωση των σχέσεων εξουσίας σε μια εποχή και σε αυτό που ο Rose et al., (2006) αποκαλούν «ακαμψία». Και από την άλλη, μια παγίδα για μια τοπολογική ανάλυση είναι η πιθανότητα μιας τάσης διολίσθησης στην ενδεχομενικότητα συγκεκριμένων σχηματισμών εις βάρος ευρύτερων αναλυτικών εργαλείων. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι μια τοπολογική ανάλυση θα πρέπει να μπορεί να εστιάζει στις διαμορφωτικές αρχές διά των οποίων συνδέονται διαφορετικά στοιχεία [Στο ίδιο, σσ. 105-6, βλ. υποσημείωση 46]

²⁰⁴ Ο Κόλλιερ αναφέρεται σε παραδείγματα όπως η ενδυνάμωση του κράτους στη μετά Γιέλτσιν Ρωσία, αλλά και τα προγράμματα Bolsa Família στη Βραζιλία. Μια τοπολογική ανάλυση σαφώς εμφανίζει συγγένειες με μια ανθρωπολογική προοπτική. Όπως επισημαίνει ο Κ. Κοτόι (Calin Cotoi), η ανθρωπολογία και η εθνογραφία μπορούν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην κατανόηση του νεοφιλελευθερισμού στην πράξη σε κοινωνίες διαφορετικές από αυτές που μελέτησαν οι Φουκώ και Ρόουζ (N. Rose). Ο Κοτόι υποστηρίζει ότι μολονότι όπως καταδεικνύει ειδικά ο Ρόουζ με το, "Governing advanced liberal democracies", η νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα γίνεται, μετά το 1990, ένας πραγματικά παγκόσμιος τρόπος διακυβέρνησης του κόσμου, η αναλυτική της κυβερνησιμότητας καταλήγει να είναι μια μάλλον άκριτη Ευρωκεντρική προσέγγιση. Φέρνει ως παράδειγμα την έρευνα του Τζέιμς Φέργκιουσον (James Ferguson) πάνω στο πρόγραμμα αγροτικής ανάπτυξης, *Thaba-Tseko* στο Λεσότο. Η «ανάπτυξη» που έχει καταστεί τόσο ένας εννοιολογικός όσο και ένας θεσμικός μηχανισμός, στην περίπτωση του Λεσότο αλλά και σε άλλα αναπτυξιακά σχέδια σε «αναπτυσσόμενες» χώρες, μετασχημάτισε τη φτώχεια σε ένα τεχνικό πρόβλημα και πρόβαλε α-πολιτικές απαιτήσεις πάνω στο πρόβλημα της επιβίωσης των αδύναμων πληθυσμών, αποπολιτικοποιώντας με μια κίνηση και τη φτώχεια και το κράτος και οδηγώντας σε αποτυχία το σχέδιο για την αγροτική ανάπτυξη της

αντίληψη του φιλελευθερισμού στο ΓΒ. Για τον Φουκώ, ο φιλελευθερισμός είναι κυρίως μια μορφή στοχασμού και κριτικής σε μια διακυβέρνηση που έχει καταστεί προβληματική. Μια τοπολογική ανάλυση επικεντρώνει ακριβώς στο στοχασμό, στη σκέψη, στην κριτική για να κατανοήσει μέσω ποιων διαδικασιών προβληματοποιείται εκ νέου η σύγχρονη διακυβέρνηση και δύναται να προχωρήσει πέρα και από τον «προηγμένο φιλελευθερισμό».

5.3 Κριτική στις μαρξιστικές αναγνώσεις της ΓΒ (Terry Flew)

Ο Τέρι Φλου (Terry Flew) με το άρθρο του, «Η Γέννηση της Βιοπολιτικής του Μισέλ Φουκώ και σύγχρονες αντιπαραθέσεις πάνω στον νεοφιλελευθερισμό» βρίσκεται κοντά στην προβληματική του Κόλλιερ. Μόνο που γι' αυτόν το κυρίως πρόβλημα είναι ο νεοφιλελευθερισμός και όχι η κυβερνησιμότητα· για την ακρίβεια, όχι ο ίδιος ο νεοφιλελευθερισμός αλλά ο «υπέρ-πληθωρισμός» λόγων περί αυτού.²⁰⁵ Επισημαίνει και αυτός ένα κίνδυνο υποστασιοποίησης του όρου που πρέπει να αποφευχθεί. Η υπερβολική χρήση του γίνεται κυρίως από μαρξιστές θεωρητικούς οι οποίοι μπαίνουν και στο στόχαστρο της κριτικής του Φλου.²⁰⁶ Διακρίνει δύο κατηγορίες στοχαστών που στρέφονται κατά του νεοφιλελευθερισμού. Από τη μία τους αμιγώς μαρξιστές Harvey, Scholte, Fuchs κ.ά., και από την άλλη στοχαστές όπως ο Jodi Dean (2008), η Wendy Brown (2003, 2006) και Tody Miller (2009, 2010) που συλλαμβάνουν τον νεοφιλελευθερισμό ως σύνθεση των μαρξιστικών κριτικών και των τοποθετήσεων του Φουκώ στη ΓΒ. Για τον Φλου πρόκειται για παρερμηνεία του Φουκώ, καθώς είναι γνωστές οι αποστάσεις του από τον μαρξισμό. Θεωρεί εξίσου εσφαλμένες μια σειρά από άλλες αναγνώσεις [Hard και Negri (2000) Terranova (2009) και Read (2003)] που συνδέονται με τον μαρξισμό και τοποθετούν τη ΓΒ στην αλυσίδα που

περιοχής. Ο Φέργκιουσον διαπιστώνει ότι η «ανάπτυξη» είναι ένα είδος κυβερνησιμότητας που «δουλεύει» με διαφορετικούς τρόπους και φέρνει διαφορετικά αποτελέσματα από αυτά που περιγράφουν οι Φουκώ και Ρόουζ. [Ferguson, J. (1990) *The Anti-politics machine: 'Development', Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Cambridge University Press].

²⁰⁵ Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το 2000 ο όρος εμφανίζεται σε 1000 ακαδημαϊκά άρθρα. [Flew Terry, "Michel Foucault's, The Birth of Biopolitics and contemporary neo-liberalism debates", SAGE publications, thesis Eleven, 108(1), Australia 2012, p. 45]

²⁰⁶ Ο Φλου μας δίνει έναν ορισμό του φιλελευθερισμού από τον μαρξιστή Χάρβεϊ (David Harvey): «Μια θεωρία πολιτικό-οικονομικών πρακτικών που υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη ευημερία μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα μέσα από την απελευθέρωση των ατομικών επιχειρηματικών ελευθεριών και δεξιοτήτων εντός ενός θεσμοποιημένου πλαισίου το οποίο διέπεται από ισχυρά δικαιώματα πάνω στην ατομική ιδιοκτησία, την ελεύθερη αγορά και το ελεύθερο εμπόριο. Ο ρόλος του κράτους είναι η δημιουργία και διατήρηση ενός θεσμικού πλαισίου κατάλληλου για τέτοιου είδους πρακτικές». [Harvey D (2005) *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press]

συνδέει τους Μαρξ, Ντελέζ, Γκουαταρί και Αλτουσέρ. Οι αναγνώσεις αυτές αντιλαμβάνονται τη βιοεξουσία ως το αναγκαίο συμπλήρωμα της μαρξικής θεωρίας.

Για τον Φλου οι *διαλέξεις 1978-79* συνιστούν κριτική τόσο στον μαρξισμό όσο και στον νεοφιλελευθερισμό. Σε κάθε περίπτωση επιχειρούν μια διαφορετική ανάγνωση της σύγχρονης διακυβέρνησης από το κλασικό μαρξιστικό σχήμα. Ο Φουκώ σκέφτεται περί του ιστορικού καπιταλισμού υπό βεμπεριανούς όρους και όχι μαρξικούς και φαίνεται να υιοθετεί την άποψη ότι ο καπιταλισμός μπορεί να επιτύχει οικονομική συνοχή μολονότι παράγει αντιθέσεις στο κοινωνικό πεδίο. Αντίθετα, στον Μαρξ ο καπιταλισμός είναι αμιγώς αντιφατικό οικονομικό σύστημα. Ο Φλου υποθέτει ότι έχουμε την εξής σειρά: Βέμπερ, ορντοφιλελεύθεροι, Φουκώ. Παραπέμπει στον Φουκώ που έχει υποστηρίξει ότι: «Το οικονομικό θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα σύνολο ρυθμισμένων δραστηριοτήτων εξαρχής [...] με κανόνες εξολοκλήρου διαφορετικών επιπέδων, μορφών καταγωγών, ημερομηνιών και χρονολογιών· κανόνες που μπορεί να συνιστούν ένα κοινωνικό έθος, μια θρησκευτική υπόθεση, ένα ηθικό ζήτημα, μια ανταγωνιστική ρύθμιση καθώς και έναν νόμο». ²⁰⁷ Η φουκωική θέση είναι ξεκάθαρη, υποστηρίζει ο Φλου: δεν υπάρχει ένας μόνο καπιταλισμός, ο οποίος διέπεται από μια μόνο συγκεκριμένη λογική, και συνεκδοχικά δεν δύναται να μετασηματιστεί. Αντίθετα, έχουμε έναν ιστορικό καπιταλισμό που μπορεί να υπαχθεί σε σημαντικούς οικονομικό-θεσμικούς μετασηματισμούς.

5.4 Δικαιωματικός λόγος έναντι ηθικής του εαυτού (Lois McNay)

Η Μακ Νέι (McNay) δεν εντάσσεται εύκολα στη μαρξιστική σχολή ή καλύτερα, δεν εντάσσεται στον με αυστηρούς όρους προσδιορισμένο μαρξισμό, αν υπάρχει τέτοιος. Ωστόσο, από τη στιγμή που στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της μπαίνει το υποκείμενο και οι δυνατότητες χειραφέτησής του με συλλογικούς όρους, η σύνδεση της με τον μαρξισμό είναι δεδομένη. Στο άρθρο της με τίτλο «Ο Εαυτός ως Επιχείρηση» (“Self as Enterprise”)²⁰⁸, θέτει έναν κομβικό προβληματισμό σε σχέση με τους όρους μιας τέτοιας δυνατότητας εστιάζοντας στα προβλήματα που θέτουν οι *παραδόσεις 1978-79* και κυρίως στην κεντρική ιδέα που αναπτύσσει ο Φουκώ για το υποκείμενο στον νεοφιλελευθερισμό: τη συγκρότηση

²⁰⁷ Βλ. Flew Terry, “Michel Foucault’s ... ό.π. σ. 60 [αναφορά στο, Foucault M (2008) *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France 1978-1979*, ed. Sennelart M, trans. Burchell G. Basingstoke: Palgrave

²⁰⁸ McNay Lois, “Self as Enterprise, Dilemmas of Control and Resistance in Foucault’s *The Birth of Biopolitics*”, *Theory, Culture & Society* 2009 (SAGE. Los Angeles, London, New Delhi and Singapore), Vol. 26(6): 55-77, DOI: 10.1177/0263276409347697

του ως επιχείρηση. Αποτιμά θετικά τη ΓΒ, καθώς εκεί ο Φουκώ αναδεικνύει τη δραστικότητα του νεοφιλελευθερισμού και κρούει τον κώδωνα κινδύνου για το εύρος και τη διεισδυτικότητα των κανονικοποιητικών μηχανισμών.

Η Μακ Νέι αντιπαραθέτει στη ΓΒ το ύστερο έργο του Φουκώ πάνω στην ηθική και τον εαυτό, και θέτει τις αμφιβολίες της γύρω από τη δυνατότητα χειραφέτησης μέσα από μια ηθική του εαυτού, ειδικά από τη στιγμή που τα υποκείμενα έχουν συγκροτηθεί ως επιχειρήσεις. Διερωτάται χαρακτηριστικά: «... πώς είναι δυνατό μια εξατομικευτική διαδικασία ηθικού σχηματισμού του εαυτού να φέρει επαρκείς ικανότητες ώστε να αποτελέσει μια σοβαρή πρόκληση ή άρνηση μιας μορφής εξουσίας που λειτουργεί ακριβώς μέσω του πολλαπλασιασμού της διαφοράς και της διαχείρισης της αυτονομίας του υποκειμένου; [και λίγο παρακάτω] υπάρχει ένας ανησυχητικός πολιτικός εφησυχασμός στην ιδέα μιας ηθικής του εαυτού που αδυνατίζει σημαντικά την αντί-ηγεμονική της δυνατότητα έναντι μιας διακοπής της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης του εαυτού».²⁰⁹

Η Μακ Νέι θα επιχειρήσει να αναδείξει τον «δικαιωματικό λόγο» (rights discourse) ως εκείνη τη δυνατότητα που ανοίγεται στα υποκείμενα να σχηματίσουν συλλογικές ταυτότητες οι οποίες θα μπορέσουν να υπονομεύσουν τη νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα. Εντάσσει το ζήτημα των δυνατοτήτων αντίστασης στην εξουσία και του «μπλοκαρίσματος» που προκαλεί, κατά τη γνώμη της, η επιστροφή σε μια ηθική του εαυτού, εντός μιας κομβικής διάκρισης που κάνει ο Φουκώ ανάμεσα σε κυριαρχική και πειθαρχική εξουσία, ανάμεσα σε νόμο και κανόνα. Ο Φουκώ φαίνεται να καταλήγει σε μια θέση αντικατάστασης του *υποκειμένου δικαίου* από το *υποκείμενο συμφέροντος*, η οποία λαμβάνει χώρα με τη μετακίνηση από τις θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου στις νέες θεωρίες της αστικής κοινωνίας. Παρόλο που επισυμβαίνουν μια σειρά από προσαρμογές και αλληλοδιεισδύσεις, δεν δύνανται να απαλείψουν οριστικά την ένταση ανάμεσα στο νόμο και τον κανόνα. Η αστική κοινωνία είναι για τον Φουκώ αφενός ένα εργαστήριο επαύξησης κανονικοποιητικών τρόπων ελέγχου, αφετέρου, ένα πεδίο αέναης αντιπαράθεσης ανάμεσα στους μηχανισμούς πειθαρχίας και την αρχή του δικαίου. Άλλοτε θεωρεί τον λόγο του

²⁰⁹ McNay Lois, "Self as Enterprise ..." ό.π. σ. 68 [η Μακ Νέι αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στην Μπάτλερ (J. Butler) η οποία ασκεί κριτική στον Φουκώ καθώς, σε αυτόν, η ηθική του εαυτού καταλήγει μια εξατομικευτική αυτό-σχέση. Η Μπάτλερ υποστηρίζει μια τέτοια αντίληψη είναι η λογική συνέπεια της Νιτσεϊκής οντολογίας που ασπάζεται ο Φουκώ όπου οι σχέσεις με τον άλλο δεν θεωρούνται σημαντικές. (Butler, Judith (2005) *Giving an account of oneself*. New York: Fordham University Press)]

δικαίου μοναδική ανάσχεση των κανονικοποιητικών μηχανισμών, άλλοτε τον εντάσσει εντός της πειθαρχίας· η πειθαρχία αποικίζει τον λόγο του δικαίου και τον καθιστά κανονικοποιητικό.²¹⁰ Η επικέντρωση της κριτικής στον, διά του δικαιωματικού λόγου, έλεγχο της κοινωνικής δραστηριότητας διαχωρίζει τα δικαιώματα από συγκεκριμένους πολιτικούς αγώνες και καταλήγει να υποστασιοποιεί τα δικαιώματα ως αφηρημένη κατηγορία.

Η Μακ Νέι εντοπίζει μια μετατόπιση στη στάση του Φουκώ με τις *διαλέξεις του 1984* για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Εκεί, ο Φουκώ θεωρεί αναγκαία τη ρήξη με μια ατομικιστική αντίληψη περί ανθρώπινων δικαιωμάτων και τη μετακίνηση προς ένα «δίκαιο συσχέτισης» (“relational right”).²¹¹ Έχουμε έτσι δύο προτάσεις: από τη μία μια ηθική του εαυτού, μια πειραματική ηθική επινόηση του εαυτού ως αντίσταση στην υποκειμενοποίηση της εξουσίας, και από την άλλη, τη συλλογική δράση μέσω στρατηγικών και συγκεκριμένων πολιτικών μορφών, όπως ο δικαιωματικός λόγος.

Η Μακ Νέι υποστηρίζει ωστόσο, ότι υπάρχει μια πιο ριζοσπαστική όψη της αντιπαραθετικής δυναμικής του δικαιωματικού λόγου που διαφεύγει από τον Φουκώ. Πρόκειται για μια ριζική συμβολική δύναμη που συνδέεται με την «μετάφραση» περιθωριοποιημένων μορφών καταπίεσης σε καθολικές πολιτικές διεκδικήσεις δικαιοσύνης. Η Μακ Νέι κάνει αναφορά στη σχολή της Χάνα Άρεντ (Hana Arendt) που αναδεικνύει τη μη αναγώγιμη πολιτική διάσταση των δικαιωμάτων και, πιο συγκεκριμένα, στον Ρανσιέρ (Jacques Rancière), που προτείνει μια επιστημολογική διάσταση κοινωνικού και πολιτικού πεδίου, καθιστώντας το δεύτερο μη-αναγώγιμο στο πρώτο.²¹² Ο Ρανσιέρ συμφωνεί με τον

²¹⁰ Ο Φουκώ έχει δεχτεί κριτική για την αντίληψή του περί κανονικοποιητικής λειτουργίας των δικαιωμάτων. Η Μακ Νέι αναφέρει, μεταξύ άλλων την κριτική που του έχουν ασκήσει η Μπράουν υποστηρίζοντας ότι τα δικαιώματα στον Φουκώ είναι ρηματικές (discursive) κατασκευές και αναφέρονται σε ήδη παγιωμένες ταυτότητες και υποκειμενικότητες [Brown, Wendy (2000) “Suffering: The Paradoxes of Rights”, *Constellations* 7(2): 230-41], και η Λεβέρ που υποστηρίζει ότι αν τραβήξουμε στα άκρα τη φουκωική θέση τότε θα οδηγηθούμε σε μια a-priori κανονικοποιητική διάσταση των δικαιωμάτων και μια αντίληψη του κοινωνικού βίου ως μια ρηματική επιβολή από τα πάνω. [Lever, Annabelle (2000) “The Politics of Paradox: A response to Wendy Brown”, *Constellations* 7(2): 242-54]

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 69 [see, Foucault, Michel (1994a) ‘Confronting Governments: Human Rights’, in James D. Faubion (ed.) *Essential Works of Foucault 1954–84: vol. 3: Power*. London: Penguin].

²¹² Σύμφωνα με τον Ρανσιέρ, γράφει η Μακ Νέι, το κοινωνικό πεδίο (συμπεριλαμβανομένης της θεσμικής πολιτικής) είναι πεδίο κυριαρχίας, ιεραρχίας, ανισότητας, αδικίας ενώ, το πολιτικό πεδίο θεμελιώνεται σε μια ριζική δημοκρατική υπόθεση παγκόσμιας ισότητας. Ο πολιτικός αγώνας οφείλει να αναδεικνύει τον λόγο των καταπιεσμένων και να διακόπτει έναν – έως τότε – ηγεμονικό προσδιορισμό της ισονομίας στο όνομα μιας πιο ριζικής ισότητας. Το πολιτικό δεν μπορεί να αγνοεί τις υποδόριες κοινωνικές καταπίεσεις που υπάρχουν εντός νόμιμων λόγων περί δικαιοσύνης. Ο αγώνας για χειραφέτηση δεν μπορεί ποτέ να υπαχθεί σε έναν αγώνα για ταυτότητα. Τέτοιοι αγώνες από μόνοι τους είναι αντί-πολιτικοί. Μόνο οι αγώνες που μπορεί να αναδύονται από μια συγκεκριμένη κοινωνική αδικία, αλλά εκφράζονται ως διεκδικήσεις για καθολική ισότητα είναι πλήρως

Φουκώ ότι τα θεσμοποιημένα δικαιώματα μπορούν να καταστούν μέρος των κανονικοποιητικών μηχανισμών αλλά, από την άλλη, υποστηρίζει ότι ο δικαιωματικός λόγος είναι μη-αναγώγιμος στην πραγμάτωσή του στους κοινωνικούς θεσμούς. Η ντισεική οπτική που υιοθετεί ο Φουκώ τον περιορίζει σε μια αντίληψη των δικαιωμάτων ως ιστορικές διαμορφώσεις με συγκεκριμένα κοινωνικά αποτελέσματα. Με άλλα λόγια, για τον Ρανσιέρ, ο Φουκώ υπάγει το πολιτικό στο κοινωνικό.²¹³ Η ανάδειξη τη ριζικής πολιτικής χρήσης των δικαιωμάτων από καταπιεσμένες ομάδες (γυναίκες, εργάτες, έγχρωμοι κοκ.) αντιστρέφουν τον ισχυρισμό ότι αυτά αποτελούν έκφραση μιας δοσμένης από τα πριν ταυτότητας και αναδεικνύουν τη σημασία τους ως δημιουργών πολιτικών ταυτοτήτων. Η εξουσία δεν είναι ένα παιχνίδι με μηδενικό άθροισμα. Η Μακ Νέι αναδεικνύει τη συμβολική πολιτική δύναμη των δικαιωμάτων καθώς και τη συνθετότητα της εξουσίας στα νεοφιλελεύθερα καθεστώτα. Δεν πρόκειται για δίπολα του τύπου, κομφορμισμός – αντί-κομφορμισμός, κανονικοποίηση – αντίσταση κοκ. Ο Φουκώ με τη *ΓΒ* θέτει επιτακτικά το πρόβλημα στη συνθετότητά του, υποστηρίζει η Μακ Νέι. Ωστόσο, με τη μεταγενέστερη μετατόπιση του σε μια ηθική του εαυτού φαίνεται να υποπέφτει ξανά σε αυτούς του δυισμούς.

5.5 Ο νεοφιλελευθερισμός σήμερα: ανισότητα και ανασφάλεια (M. Lazzarato)

Ο Μ. Λατσαράτο (Maurizio Lazzarato) με το άρθρο του «Ο Νεοφιλελευθερισμός σε δράση: Ανισότητα, Ανασφάλεια και Αναδόμηση του Κοινωνικού»²¹⁴, αναδεικνύει σύγχρονες όψεις του νεοφιλελευθερισμού που δεν εξετάστηκαν από τον Φουκώ στο *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής*. Αρχικά υιοθετεί την κεντρική θέση του Φουκώ ότι υπό τον νεοφιλελευθερισμό το υποκείμενο συγκροτείται ως επιχειρηματίας του εαυτού του, αλλά, ασκεί παράλληλα

πολιτικοί. Ο δικαιωματικός λόγος είναι για τον Ρανσιέρ ένας μηχανισμός-κλειδί για την ανάδειξη των αποκλεισμένων λόγων και μια ρήξη με τις κυρίαρχες αντιλήψεις [see, Rancière, Jacques (2003) *The Philosopher and his Poor*. Durham, NC: Duke University Press].

²¹³ Η Μακ Νέι αναφέρει ότι αντίστοιχη κριτική έχει ασκήσει στον Φουκώ και ο Χάμπερμας ο οποίος υποστηρίζει ότι η συγχώνευση της πολιτικής διάστασης των δικαιωμάτων μέσα σε θεσμοποιημένους κανόνες είναι συνεπής με τη γενικότερη απεικόνιση της νεωτερικότητας από τον Φουκώ όπου ο νόμος και η πολιτική υποβιβάζονται ως προς τον ελεγκτικό τους προς την εξουσία ρόλο [see, Habermas, Jürgen (1987) *The Philosophical Discourse of Modernity*. Cambridge: Polity Press]. Να ανοίξω μια μικρή παρένθεση στο σημείο αυτό για να αναφέρω ότι αντίστοιχη κατά κάποιον τρόπο κριτική του έχει ασκήσει και ο Βάλζερ: «Το κρίσιμο στοιχείο της φουκωικής πολιτικής θεωρίας είναι ότι η πειθαρχία διαφεύγει του κόσμου του νόμου και του δικαίου – και στη συνέχεια ξεκινά να “αποικίζει” αυτόν τον κόσμο, αντικαθιστώντας τις νομικές αρχές, με αρχές φυσικής, ψυχολογικής και ηθικής κανονικότητας» [Walzer Michael, “The Politics of Michel Foucault”, in, *FOUCAULT A Critical Reader*, edited by David Couzens Hoy, Blackwell Publishers, Oxford UK & Cambridge USA, 1986, σ. 59]

²¹⁴ Lazzarato Maurizio, “Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstruction of the Social”, *Theory, Culture & Society* 2009 26:109, <http://tcs.sagepub.com/content/26/6/109>

κριτική στον Φουκώ γιατί παραβλέπει τη σημασία της πιστωτικοποίησης (financialization) και συνακόλουθα το ρόλο του χρήματος.

Ο Λατσαράτο αναφέρεται στο παράδειγμα των εργαζόμενων στη βιομηχανία πολιτισμού στη Γαλλία και στις μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα πρόσφατα: τη μείωση των εργαζομένων με συγκεκριμένα συμβόλαια (contract workers), τη διάκριση αυτών που έχουν προσόντα από αυτούς που δεν έχουν, την εισαγωγή νέων διπλωμάτων και τέλος, ένα φιλτράρισμα των απασχολήσιμων από τους μη-απασχολήσιμους. Οι άνεργοι δαιμονοποιούνται και ασκείται δριμυία κριτική στο σύστημα «επιδοτήσεων» (“benefit payments”) από τους εργοδότες, καθώς είναι στον αντίποδα της λογικής της επιχείρησης και του ανθρωπίνου κεφαλαίου. Ο Λατσαράτο παραπέμπει στον Κέσλερ (Kessler) και στην παρατήρησή του για μια σταδιακή αποσυσχέτιση της κοινωνικής προστασίας από την εργασία.²¹⁵ Για τον Λατσαράτο η μεταρρύθμιση που λαμβάνει χώρα είναι πρωτίστως λειτουργία της εξουσίας και όχι μια οικονομική διαδικασία – όπως η ίδια εμφανίζει τον εαυτό της. Έχουμε δε ένα συνδυασμό πειθαρχικών τεχνολογιών (αποκλεισμός από την αγορά εργασίας) με τεχνολογίες ασφάλειας, που προβλέπουν την εισαγωγή νόμων, κανόνων ρυθμίσεων που αφορούν αφενός σε μια διαχείριση των αποκλεισμένων και αφετέρου στην εισαγωγή διαφορετικών μοντέλων απασχόλησης (κοινωφελής εργασία, προγράμματα κατάρτισης, vouchers κτλ.). Γράφει ο Λατσαράτο: «ένα τέτοιο συνεχές είναι ‘κοινωνικό’ και όχι απλά ‘μισθολογικό’ και είναι σύμφωνο με τους σκοπούς του κοινωνικού μετασχηματισμού».²¹⁶

Ο Λατσαράτο συμφωνεί με τον Φουκώ ότι οι τεχνολογίες ασφάλειας τείνουν να παίζουν καθοριστικότερο ρόλο στις σύγχρονες κοινωνίες. Έχουμε απομακρυνθεί από τις κάθετες διαιρέσεις της πειθαρχίας. Στην εποχή μας δεν χρειάζονται τόσο μηχανισμοί που εγκαθιδρύουν μια γενική κανονικοποίηση και αποκλείουν το μη-κανονικό. «Οι σύγχρονες πολιτικές γύρω από την απασχόληση, όπως για παράδειγμα η ‘ανταποδοτική εργασία’ (“Workfare”) που εξαναγκάζει αυτούς που λαμβάνουν βοήθεια να δουλέψουν, είναι πολιτικές που εισάγουν την ανασφάλεια, την αστάθεια, την αβεβαιότητα, την οικονομική και υπαρξιακή ένδεια μέσα στις ζωές των υποκειμένων».²¹⁷ Ένα κορυφαίο πρόβλημα που

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 118 [see, Kessler, Denis (1999) ‘L’avenir de la protection sociale’, *Commentaire* 87 (Autumn)].

²¹⁶ Lazzarato Maurizio, “Neoliberalism in Action ...” ό.π. σ. 119

²¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 119-20 (ο Λατσαράτο αναφέρεται στο έργο των Ντελέζ και Γκουαταρί οι οποίοι εισάγουν τον όρο «μικροπολιτικές ανασφάλειας». Για αυτούς, η διοίκηση μιας οργανωμένης «ηθικής ασφάλειας» έχει ως

καλούνται να αντιμετωπίσουν οι οικονομικό-πολιτικές ελίτ, δεδομένου του πολλαπλασιασμού των διαφοροποιήσεων και των ανισοτήτων στην αγορά εργασίας, είναι πως όλη αυτή η ανισότητα εισοδημάτων και εξουσίας δεν θα καταστούν, όπως γράφει ο Λατσαράτο, μη-αναγώγιμοι πολιτικοί διυισμοί.

Όπως προαναφέραμε, ο Λατσαράτο ασκεί κριτική στον Φουκώ, γιατί κατά την ανάλυση του νεοφιλελευθερισμού στη ΓΒ, παραγνωρίζει εντελώς τη λειτουργία του χρήματος στο μετασχηματισμό του καθεστώτος συσσώρευσης, δηλαδή του περάσματος από τον διαχειριστικό/βιομηχανικό καπιταλισμό στον μετοχικό (shareholding)/μετά-βιομηχανικό καπιταλισμό. Πρόκειται για αδιανόητη παράλειψη, κατά τη γνώμη του, καθώς η κατάκτηση της οικονομίας και της κοινωνίας από τον νεοφιλελευθερισμό επιτεύχθηκε χάρη σε μια άνευ προηγουμένου πιστωτική πολιτική σε συνδυασμό με τη μετατροπή των άμεσων και έμμεσων εισοδημάτων μισθωτών και ασφαλισμένων σε κεφάλαιο. Επί τη βάση αυτής της πιστωτικοποίησης καθορίστηκε μια νέα αντίληψη για το ρίσκο και την προστασία που ανατρέπει πλήρως τις μεταπολεμικές διευθετήσεις.²¹⁸ Με τον φορντισμό, υποστηρίζει ο Λατσαράτο, το χρήμα μοιράζονταν σε πολλαπλούς πολιτικούς σκοπούς που είχαν εισαχθεί στο καθεστώς της συσσώρευσης μέσω συμβιβασμών (σχετικά με την εργασία, την αποτελεσματική ζήτηση, το μοίρασμα των κερδών κ.κ.). Θα μπορούσαμε να εννοήσουμε τον φορντισμό ως έναν «σοσιαλισμό» του κεφαλαίου που ενσωματώνει στοιχεία της ταξικής πάλης μέσα στο καθεστώς της συσσώρευσης. Γράφει ο Λατσαράτο, «Το μίσος των νεοφιλελεύθερων για το *New Deal* είναι ένα ταξικό μίσος για μια αντίπαλη δύναμη [counter-power] που είχε επιβληθεί πάνω στην κυριαρχία του καπιταλιστικού χρήματος. Ο

μεταβλητή μια μικρό-πολιτική μικρών φόβων μια ολόκληρη «μοριακή ανασφάλεια που καθίσταται μόνιμη. Έχουμε έτσι έναν συνδυασμό: μια μακρό-πολιτική της κοινωνίας και μια μικρό-πολιτική της ανασφάλειας. [see, Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1975) *Anti-Oedipe*. Paris: Les editions de Minuit].

²¹⁸ Ο Λατσαράτο αναφέρεται πάλι στους Ντελέζ και Γκουαταρί, υποστηρίζοντας ότι σε αντίθεση με τον Φουκώ προβαίνουν σε έγκυρες τοποθετήσεις σχετικά με το ρόλο του χρήματος. Αποδεικνύουν ότι η ασυμμετρία εξουσίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες εγγράφεται στην ασυμμετρία δύναμης ανάμεσα στα χρήματα για πίστωση και στα χρήματα για πληρωμή. Το χρήμα που κυκλοφορεί στο χρηματιστήριο, στα συνταξιοδοτικά κεφάλαια, στις τράπεζες ή στους λογαριασμούς των επιχειρήσεων δεν είναι σε καμία περίπτωση το χρήμα που έχουμε στις τσέπες μας ή που κερδίζουμε ως μισθό. Ανήκουν σε δύο επικράτειες διαφορετικών εξουσιών. Αυτό που αποκαλείται αγοραστική 'δύναμη' είναι ουσιαστικά 'αδυναμία' σύμφωνα με τον Ντελέζ καθώς η ροή κατανάλωσης είναι ήδη καθορισμένη από την πιστωτική ροή. Η μετά-φορντική οικονομία είναι μια οικονομία που βασίζεται σε δυνητικά αποτελέσματα. Η χρηματοπιστωτική οικονομία έχει σχεδόν πλήρη εξουσία για να αποφασίζει περί του τι είναι εφικτό για μια κοινωνία σε μια δεδομένη στιγμή. Παρόλο που μέσω της διασποράς των τεχνολογιών υποκειμενοποίησης, το υποκείμενο φαίνεται να έχει πληθώρα επιλογών, στην πραγματικότητα, ως καταναλωτής, έχει μία επιλογή μεταξύ εναλλακτικών που έχουν καθοριστεί από το πιστωτικό χρήμα [Deleuze, Gilles and Felix Guattari (1975)].

νεοφιλελευθερισμός είναι βασικά μια εκ νέου ιδιωτικοποίηση του χρήματος, μια εκ νέου ιδιωτικοποίηση της εξουσίας, η οποία μπορεί να καθορίζει και να οριοθετεί, αυτό που είναι δυνατό». ²¹⁹ Είναι προφανές για τον Λατσαράτο ότι μια ανάλυση του χρήματος πρέπει να αποτελεί μέρος της ανάλυσης της αγοράς και του ανταγωνισμού. Όπως γράφει ο Ντελέζ, «το τραπεζικό σύστημα στηρίζει όλο το σύστημα και την επένδυση της επιθυμίας» (Ντελέζ και Γκουαταρί 1975:272), για να προσθέσει λίγο παρακάτω, «είναι το χρήμα και η αγορά που πραγματικά αστυνομεύουν τον καπιταλισμό» (σ. 284).

Ο Λατσαράτο κάνει λόγο για μια ανταπόκριση της κρατικής διοίκησης στα κελύσματα της νέας χρηματοπιστωτικής οικονομίας. Φέρνει το παράδειγμα του χρηματιστηρίου στις ΗΠΑ και μιλάει για μια «σιωπηρή επανάσταση» (“silent revolution”) που έλαβε χώρα με μια μοναδική κινητοποίηση για την αγορά μετοχών. Ο σκοπός μιας τέτοιας μαζικής συμπεριφοράς είναι η άρση του διαχωρισμού ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, μέσω της δέσμευσης των οικονομιών των εργατών στη νέα καπιταλιστική αναδόμηση. Η νέα «συμμαχία» μεταξύ κεφαλαίου και εργαζομένων δεν βασίζεται σε μια αναδιανομή των κερδών της παραγωγής και στην ασφάλεια της εργασίας, αλλά σε μια διανομή του κέρδους που παράγεται στο χρηματιστήριο. ²²⁰ Στον σύγχρονο καπιταλισμό, παρατηρεί ο Λατσαράτο, έχουμε νέους διαχωρισμούς και ανισότητες που οδηγούν σε μια διάρρηξη της ταξικής αλληλεγγύης, σε μια αμυντική στάση των συνδικάτων, σε νέες εξαρτήσεις, που προκύπτουν από την πρόσδεση της παραγωγικότητας με τα αποθεματικά των συντάξεων και σε εργασιακή ανασφάλεια. Εν ολίγοις, έχουμε μια αποσύνδεση του εισοδήματος από την εργασία. Συνακόλουθα, η εργασία και τα σχετιζόμενα με αυτή πεδία είναι οι κατεξοχόν χώροι που απαιτείται να καρποφορήσουν εστίες αντίστασης ώστε να ανευρεθούν νέοι τρόποι κοινωνικοποίησης και αμοιβαιοποίησης.

Ο Λατσαράτο ασκεί κριτική στον Φουκώ γιατί δεν μπόρεσε να δει πως η καθοδήγηση του εαυτού από τον ίδιο του τον εαυτό θα οδηγούσε σε νέες οπισθοχωρήσεις τα εργασιακά

²¹⁹ Lazzarato Maurizio, “Neoliberalism in Action ...” ό.π. σσ. 123-4

²²⁰ Η νεοφιλελεύθερη στροφή σημειώνει ο Λατσαράτο, συνδέεται με μια «επανάσταση» των συνταξιοδοτικών κεφαλαίων που ξεκίνησε μαζί με την οικονομική κρίση στην πολιτεία της Νέας Υόρκης την περίοδο 1974-74. Τα συνταξιοδοτικά κεφάλαια – αποθέματα των εργατών του δημοσίου τομέα – χρησιμοποιήθηκαν για τη χρηματοδότηση των χρεοκοπημένων προνοιακών υπηρεσιών. Επιτυγχάνεται η απο-προλεταριοποίηση μέσω μιας νέας διαχείρισης των οικονομιών των εργαζομένων και αποτρέπεται η συμμαχία εργαζομένων καθώς διαχωρίζονται σε αυτούς που ωφελούνται και σε αυτούς που θίγονται από μια τέτοια πολιτική.

δικαιώματα.²²¹ Ας δούμε πως συγκροτεί το επιχείρημά του. Αρχικά, συμφωνεί με τον Φουκώ, αλλά και με άλλους φιλελεύθερους μελετητές του όπως ο Κόλλιερ, που είδαμε παραπάνω, ότι οι πειθαρχικές επιλογές και οι επιλογές ασφάλειας συνυπάρχουν στη νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα. Η κοινωφελής εργασία (Workfare) είναι ένα παράδειγμα πολιτικής υποκειμενοποίησης που αξιοποιεί τόσο πειθαρχικούς μηχανισμούς όσο και μηχανισμούς ασφάλειας μέσω της επιτήρησης των μεμονωμένων περιπτώσεων. Σύμφωνα με τον Φουκώ, ο νόμος απαγορεύει, η πειθαρχία κανοναρχεί και η ασφάλεια αποσκοπεί σε μια αυξανόμενη εξατομικευμένη τροποποίηση της υποκειμενικότητας. Οι διαρκείς τροποποιήσεις υπαγορεύουν μια ευελιξία και μια δυνατότητα ενός αέναου μετασχηματισμού των υποκειμένων. Οι άνεργοι λχ. μέσω της συμβολής νέων γνωστικών πεδίων (σύμβουλοι, κοινωνικοί λειτουργοί κτλ.) καλούνται να μετασχηματιστούν σε ανθρώπινο κεφάλαιο, στόχο που μπορούν να εξασφαλίσουν μέσω της συμμετοχής τους σε σχέδια που αναπτύσσονται παράπλευρα της εργασίας, όπως η κοινωφελής απασχόληση, η συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης κτλ. Στην πραγματικότητα ωστόσο, σημειώνει ο Λατσαράτο, από τη στιγμή που η ανεργία, σε αντιστοιχία με μια ολόκληρη διαδικασία εξατομίκευσης, θεωρείται μια προσωπική κατάσταση, ακόμα περισσότερο ένα ελάττωμα για το οποίο «εγώ ο ίδιος» είμαι υπεύθυνος, η διακυβέρνηση των διαγωγών (conduct of conducts) στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην πειθαρχική διάσταση. Η υποκειμενοποίηση τελείται μέσω μιας διαδικασίας «υπευθυνοποίησης» του υποκειμένου.

Η νεοφιλελεύθερη φτώχεια δεν συνδέεται με μια έλλειψη ανάπτυξης, υποστηρίζει ο Λατσαράτο, αλλά συνδέεται με μια πολιτική βούληση. Η επισφάλεια, η ανισότητα, η ανεργία δεν συνιστούν προβλήματα για τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές αλλά, στοιχεία των *dispositifs* ασφάλειας αλλά, και των *dispositifs* κυριαρχίας την ίδια στιγμή, καθώς δια του θεάματος του περιθωριοποιημένου, του ανέργου, του αλκοολικού, επιτυγχάνεται ένας ιδιότυπος σωφρονισμός, μια προσαρμογή των υπολοίπων στο νέο εργασιακό και κοινωνικό περιβάλλον. Το κράτος, όσον αφορά στο ρόλο του να παρέχει κοινωνική προστασία,

²²¹ Γράφει ο Λατσαράτο: «Μέσω των *dispositifs* υποκίνησης στην απασχολησιμότητα εισάγονται τεχνικές για τη διαχείριση και διεύθυνση των ανθρώπινων δυνάμεων που μετασχηματίζουν κοινωνικά αναγνωρισμένα δικαιώματα σε *dispositifs*, που από τη μία διαχειρίζονται την κινητικότητα στην αγορά εργασίας και από την άλλη, ελέγχουν και τροποποιούν τη συμπεριφορά εκείνων που λαμβάνουν οφέλη και οι οποίοι 'κατασκευάζονται' ως ευέλικτοι για εργασία και υπόχρεοι για 'εργασία' πάνω στον εαυτό τους, ώστε να είναι έτοιμοι να δεχτούν κάθε είδους εργασία υπό οποιοσδήποτε συνθήκες στον ορίζοντα μιας ασταθούς πλήρους απασχόλησης». [Στο ίδιο, σ. 126]

αδυνατίζει όλο και περισσότερο, αναγνωρίζοντας πλέον την υποχρέωσή του να λειτουργεί μόνο σε ένα ελάχιστο επίπεδο (ελάχιστοι εγγυημένοι μισθοί, συντάξεις, εισοδήματα κτλ.). Η πολιτική σημασία αυτού του «ελάχιστου» αφορά στην αποτροπή μιας ενδεχόμενης πολιτικής εξέγερσης ή ενός εμφυλίου, γράφει ο Λατσαράτο.

Ο Λατσαράτο κλείνει το κείμενό του με ορισμένες καταληκτικές παρατηρήσεις για τη σχέση κράτους, κοινωνίας και οικονομίας. Υποστηρίζει ότι ήταν τα δυτικά κράτη αυτά που άνοιξαν τον δρόμο για τη νεοφιλελεύθερη κατασκευή της αγοράς ως αυτορρυθμιζόμενο σύστημα. Τα ίδια τα κράτη εξατομίκευσαν την κοινωνική πολιτική καθώς επί χρόνια ακολούθησαν μια πολιτική παροχών και ωφελημάτων εξαρτώμενες σε μεγάλο βαθμό από συγκυριακές πελατειακές σχέσεις, συγκροτώντας προσωρινές και επισφαλείς – όπως αποδείχτηκε – συμμαχίες με τους εργαζομένους παρά εδραιώνοντας ένα καθολικό κοινωνικό δικαίωμα. Το κράτος απέχει παρασάγγας από το να είναι εχθρικό στον νέο *homo oeconomicus*, καθώς είναι οι θεσμοί του αυτοί που θέτουν σε κίνηση τους νέους τρόπους διακυβέρνησης των αγωγών. Από την άλλη, ακολουθώντας τον Φουκώ, διαπιστώνει ότι τόσο ο νόμος, όσο και η οικονομία αναφέρονται σε υποκείμενα που παραμένουν αφηρημένα εντός των επικρατειών τους. Γι' αυτό το λόγο τα υποκείμενα χρειάζονται το κοινωνικό, την κοινωνία πολιτών, το έθνος ώστε να μπορέσουν να συγκροτηθούν ολόπλευρα καλύπτοντας θεμελιώδεις ψυχο-πνευματικές ανάγκες που δεν δύναται να καλυφθούν ούτε εντός της νομικής επικράτειας, ούτε εντός της οικονομίας. Μόνο εντός της κοινωνίας, μέσω των «μη-συμφεροντολογικών συμφερόντων» (“disinterested interests”), όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Φουκώ, είναι δυνατόν να πραγματωθούν οι ανθρώπινες σχέσεις και η επικοινωνία και να ενωθούν τα υποκείμενα χωρίς να προσβλέπουν στενά στο οικονομικό τους όφελος.

Ωστόσο αυτά τα μη-συμφεροντολογικά συμφέροντα δύναται να αφορούν τόσο σε αισθήματα συμπάθειας όσο και αποστροφής. Ο ρατσισμός ως συναίσθημα αποστροφής συγκροτείται στο έδαφος μιας ταυτότητας όπου το κεφάλαιο αδυνατεί να κατασκευάσει από μόνο του, αλλά την ίδια στιγμή του είναι απαραίτητη. Ο Λατσαράτο αναφέρεται τόσο στη στροφή του αμερικανικού νεοφιλελευθερισμού στον χριστιανικό φονταμενταλισμό, όσο και στα πολιτικά προγράμματα και τη ρητορική των Μπερλουσκόνι στην Ιταλία και Σαρκοζί στη Γαλλία. Ο ρατσισμός έρχεται να προσδώσει περιεχόμενο σε μια βιοπολιτική που ως οικονομικός μηχανισμός δεν παράγει τοπικούς δεσμούς. Έρχεται να εξασφαλίσει την άσκηση

της κυριαρχικής εξουσίας μέσω μιας επιλογής αυτού που ανήκει και αυτού που αποκλείεται από τον εθνικό κορμό.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας πάνω στον φιλελευθερισμό και τη νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα έχουν επηρεάσει και προκαλέσει δημιουργικά μεγάλο αριθμό στοχαστών. Δεν είναι τυχαίο κάτι τέτοιο καθώς ο νεοφιλελευθερισμός εδραιώνεται ως κυρίαρχη ορθολογικότητα στα τέλη του 20^{ου} και στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Η ματιά του Φουκώ καταφέρνει να διαπεράσει τον έντονο και πυκνό ιστορικό χρόνο των δεκαετιών 1960-1970 και να φέρει στο φως τα προτάγματα μιας νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας που ακόμα δεν είχε καταστεί κυρίαρχη. Πολύ σύντομα θα έχουμε την ανάρρηση του Ρέιγκαν και της Θάτσερ στις προεδρίες των ΗΠΑ και του ΗΒ, αντίστοιχα, γεγονότα που σηματοδοτούν τον περιορισμό του κοινωνικού κράτους και την υπερίσχυση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου διακυβέρνησης. Τη χρονιά των παραδόσεων όμως, τίποτα από αυτά δεν είχε ακόμα συμβεί. Δεδομένων των εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990, και της ραγδαίας εξάπλωσης και επικράτησης της νεοφιλελεύθερης ατζέντας, δεν γίνεται να μην αναγνωρίσουμε την προβλεπτικότητα του Φουκώ στις παραδόσεις 1978-79.

Προβλεπτικότητα που ωστόσο δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας μυστηριώδους μαντικής ικανότητας, αλλά προκύπτει από την ίδια τη φουκωική μέθοδο και θεωρία που καταφέρνει να αποδεσμευτεί από τις επικρατούσες «θεολογίες» της εποχής του και να παραγάγει μια δουλειά πρωτότυπη, πολύπλευρη και διεισδυτική πάνω στο φαινόμενο της εξουσίας. Ο Φουκώ μιλάει για σχέσεις εξουσίας, αναδεικνύει τη θετική-παραγωγική της διάσταση, εκκεντρώνει την εξουσία, εντοπίζει τις ιστορικές τροποποιήσεις της και εισάγει νέες τυποποιήσεις (πειθαρχία, βιοεξουσία, κυβερνησιμότητα). Το μοντέλο της καταστολής και του νόμου δεν είναι επαρκές για να κατανοήσουμε τη συνθετότητα των σχέσεων εξουσίας. Αμφισβητεί εκ θεμελίων την κλασική πολιτική θεωρία για το κράτος. Ένας από τους σημαντικούς του θεωρητικούς αντιπάλους είναι ο ίδιος ο Μαρξ, στο βαθμό που αναπαραγάγει την κλασική πολιτική θεωρία, αλλά ακόμα περισσότερο, οι άτεγκτες, ορθόδοξες εκδοχές του. Είτε πρόκειται για έναν οικονομισμό που καθίσταται εξηγητική αιτία για τα πάντα, είτε πρόκειται για έναν σταλινισμό που αγιάζει οποιαδήποτε μέσα, ο Φουκώ θα κρατήσει με θάρρος τις αποστάσεις του. Θα ταχθεί επίσης εναντίον οποιαδήποτε

τελεολογίας και, υπό αυτή την έννοια, θα αρνηθεί να δεχτεί οποιαδήποτε συνταγή οποιαδήποτε βεβαιότητα για μια μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία. Ακόμα και οι πιο υψηλές ιδέες και οι πιο ουμανιστικές αξίες τίθενται στο στόχαστρο της κριτικής του ως δυνάμενες να οδηγήσουν στον φανατισμό και στον ολοκληρωτισμό.

Την ίδια στιγμή ζει στην πιο ανήσυχη και δημιουργική εποχή της σύγχρονης ιστορίας της Δύσης. Συμμετέχει στα κοινωνικά κινήματα της εποχής του και συνομιλεί με τις πολιτικές ομάδες της ριζοσπαστικής και μαχητικής αριστεράς. Συγκροτούν μαζί με τον Ντελέζ μια επιτροπή για τον έλεγχο των συνθηκών στις γαλλικές φυλακές. Παίρνει μέρος σε διαδηλώσεις, συγκρούεται με την αστυνομία, συλλαμβάνεται. Δεν είναι ένας διανοούμενος που περιορίζεται στον ακαδημαϊκό του ρόλο. Αναδεικνύει τη σημασία των αντιστάσεων και των τοπικών αγώνων. Ανατιμά, τόσο με τη στάση του, όσο και με το θεωρητικό του έργο, τη σημασία των «μικρών» αγώνων, των τακτικών νικών. Στέκεται στο πλευρό των υποκειμένων και των ομάδων που αντιστέκονται ενάντια στην καταπίεση οποιουδήποτε είδους (φυλετική σεξουαλική θρησκευτική κτλ.). Οι αγώνες αυτοί είναι βαθύτατα πολιτικοί, υποστηρίζει ο Φουκώ, διαφοροποιούμενος από τους μαρξιστές που τείνουν να τους παραγνωρίζουν και να τους θεωρούν ένα παραπέτασμα που αποκρύπτει το πραγματικό πεδίο αγώνα. Θα δηλώσει ότι το έργο του σχετίζεται σαφέστατα με τον Μαρξ, αλλά όχι με τους μαρξιστές. Πράγματι σε διάφορες συνεντεύξεις του διατυπώνει θέσεις που προκρίνουν μια διαφορετική κατανόηση του μαρξικού έργου και ανοίγουν τη δυνατότητα μιας συνάντησης με τη δική του σύλληψη της εξουσίας.²²² Με βάση το σύγχρονο οικονομικό-πολιτικό περιβάλλον, θα μπορούσε άραγε να επικαιροποιηθεί μια συνάντηση Μαρξ και Φουκώ, όπως ανάφερα παραπάνω, και υπό ποιους όρους θα μπορούσε μια τέτοια συνάντηση να οδηγήσει σε νέες θεωρητικές κατασκευές για μια πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου της εξουσίας; Ερωτήσεις αυτού του τύπου είναι, κατά τη γνώμη μου, ιδιαίτερα επίκαιρες σήμερα και υπονοούν ότι η

²²² Αναφέρομαι χαρακτηριστικά στη συνέντευξη που έδωσε ο Φουκώ στη Μπαΐα της Βραζιλίας που δημοσιεύτηκε αργότερα με τον τίτλο: "Οι βρόχοι της εξουσίας." Εκεί ο υποστηρίζει ότι μπορούν να ανευρεθούν στον Β' τόμο του *Κεφαλαίου* (αναφέρεται προφανώς στον δεύτερο τόμο της γαλλικής έκδοσης του έργου του Μαρξ από τις Editions Sociales, που περιλαμβάνει το τέταρτο, το πέμπτο και το έκτο μέρος του πρώτου μέρους του Κεφαλαίου), θεμελιώδη στοιχεία για την ανάλυση της εξουσίας επί τη βάση των θετικών μηχανισμών της [Foucault Michel, «Les mailles du rouvoir», Dits écrits, τομ. IV, Παρίσι: Gallimard, 1994]. Αντίστοιχες θέσεις διατυπώνει ο Φουκώ και σε μια αδημοσίευτη μέχρι πρότινος συζήτησή του με τα μέλη της Επαναστατικής Κομμουνιστικής Λίγκας τον Ιούλιο του 1977 [Foucault Michel, «Για την εξουσία και την ταξική πάλη, Συζήτηση με τέσσερα μέλη της LCR», μτφρ. Χρήστος Βαλλιάνος, εκδόσεις: Εκτός Γραμμής, Αθήνα, Αύγουστος 2016]

υπόθεση της κοινωνικής χειραφέτησης δεν μπορεί να εξαντληθεί σε μια στροφή στον εαυτό και στην ηθική.²²³

Ανάμεσα σε αυτούς που αναλαμβάνουν να επικαιροποιήσουν μια τέτοια προοπτική είναι ο Π. Μασερέ (Pierre Macherey) με ένα βιβλίο του που εκδόθηκε μόλις το 2013, με τίτλο, *Φουκώ και Μαρξ, Το παραγωγικό υποκείμενο*. Ο Μασερέ επιχειρεί να λειάνει τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο στοχαστών και, ενώ δεν παραβλέπει σε καμία περίπτωση τις σημαντικές διαφορές τους, προχωράει σε μια αμοιβαία ανταλλαγή θέσεων ανάμεσα στους δύο θεωρητικούς πάνω στο ζήτημα της εξουσίας.

Ο Μασερέ υποστηρίζει ότι η φουκωική προσέγγιση για την εξουσία διευρύνει τη μαρξιστική ανάλυση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Οι πειθαρχικοί μηχανισμοί αποικίζουν πολύπλευρα τον τόπο και τα υποκείμενα της καπιταλιστικής εργασίας και βελτιώνουν την παραγωγικότητά της ώστε να επιτυγχάνεται ικανοποιητικό ποσοστό υπεραξίας. Αυτή η κανονικοποίηση, γράφει ο Μασερέ, «... προσχωρεί κατά το δυνατόν περισσότερο στη ζώσα πραγματικότητα, στην ‘εργασιακή δύναμη’, ως ‘παραγωγική δύναμη’ στην οποία επιχειρεί να επιβληθεί, και την οποία καταφέρνει να διαπεράσει ενδόμυχα, να την κατακτήσει στο ίδιο της το είναι. Από αυτή την άποψη έχει το χαρακτήρα μιας *πραγματικής αναδημιουργίας*, που αντιστοιχεί σε μετάβαση σε μια *δεύτερη φύση*».²²⁴ [υπογράμμιση δική μου] Η δεύτερη φύση εμφανίζεται ως τέτοια, συμπληρώνει ο Μασερέ,

²²³ Αδιαμφισβήτητο, η πρόγνωση περί ενός «τέλους της ιστορίας» αποδείχτηκε εσφαλμένη. Η παγκόσμια κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα οδήγησε σε μια συντηρητική διακυβερνητική αναδίπλωση με την ανάδειξη των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και των παγκόσμιων οικονομικών οργανισμών ως των κρίσιμων παιχτών διαχείρισης αυτής της κρίσης. Τα ίδια τα κράτη και οι διεθνείς και ευρωπαϊκοί θεσμοί συναπόφασης μάλλον ωθήθηκαν στο παρασκήνιο, ως προς την πολιτική τους διάσταση, και σε κάθε περίπτωση υιοθέτησαν την τεχνοκρατική γλώσσα της οικονομίας των πιστωτικών ιδρυμάτων. Το οικονομικό κόστος της κρίσης μεταβιβάστηκε στα κράτη τα οποία με τη σειρά τους ζήτησαν από τους πολίτες σκληρές θυσίες για την εξυγίανση των οικονομικών τους. Έτσι αυξήθηκε η φορολόγησή τους, οι έκτακτες εισφορές, το κούρεμα των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων, οι μειώσεις μισθών και συντάξεων, οι απολύσεις κοκ. Εν γένει, είχαμε μια ακόμα μεγαλύτερη συρρίκνωση του εναπομείναντος κοινωνικού κράτους. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον θα πρέπει να προσθέσουμε, την παρόξυνση των ταξικών αντιθέσεων, τις γεωστρατηγικές πλώσεις και τα νέα πολεμικά μέτωπα, την προσφυγική κρίση, την emphatic επανεμφάνιση του ρατσιστικού λόγου και του εθνικισμού στην καρδιά της Ευρώπης, εσχάτως και στις ΗΠΑ. Ενώ όμως βρισκόμαστε ενώπιον μιας ειρωνικότατης διάψευσης του «τέλους της ιστορίας», διαπιστώνουμε μια ακόμα πιο δραστική επανεμφάνιση του “there is no alternative”. Έχουμε λοιπόν, μια νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα (στη μορφή ενός χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού) στη συνέχεια μια οικονομική κρίση που παίρνει παγκόσμιες διαστάσεις και τέλος μια συντονισμένη λίγο ως πολύ στρατηγική υπέρβασής της μέσα από μια ριζοσπαστικοποίηση του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις κοινωνικές συνέπειες.

²²⁴ Macherey Pierre, *Φουκώ & Μαρξ, Το Παραγωγικό Υποκείμενο*, (μτφρ. Τάσος Μπέτζελος), εκδόσεις: Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2014, σ. 55

γιατί ενώ είναι αυτή που προσανατολίζει ανθρώπινες συμπεριφορές, δεν εμφανίζεται στη συνείδηση ως η θεμελιώδης αρχή που τις διευθύνει, δρα υπό την επίφαση της αυθορμησίας. Το υποκείμενο που έχει αναβαπτιστεί στη δεύτερη φύση δεν αναρωτιέται περί των λόγων ύπαρξης της. Οι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται ως φυσικό το διαχωρισμό τους από την ίδια τους την εργασία και τα αποτελέσματά της. Ομοίως, είναι φυσική λογική και αυτονόητη η άντληση κέρδους από τον καπιταλιστή διά της εκμετάλλευσης της δικής τους εργασίας. Έχουν κατασκευαστεί ως παραγωγικά υποκείμενα. Καθώς η πειθαρχία εγκαθίσταται αποκλειστικά στο επίπεδο του σώματος, απορρίπτεται η ενστόχαστη και εκούσια αποδοχή της εξουσίας. Πρόκειται περισσότερο για μια μορφή υποκειμενοποίησης που γεννά το υποκείμενο στο οποίο εφαρμόζεται, το αναδημιουργεί ως δεύτερη φύση, απ' άκρου εις άκρον δίχως να του αναγνωρίζει μια πραγματικότητα που προϋπάρχει της επιβολής της και είναι ήδη συγκροτημένη. Όπως έχει πει ο Φουκώ, κυβερνώ σημαίνει δομώ το πεδίο ενδεχόμενης δράσης των άλλων. Ο Μασερέ συμπληρώνει: «Αυτό ακριβώς το πεδίο ενδεχόμενης δράσης συνιστά μια δεύτερη φύση, τα 'υποκείμενα' της οποίας είναι διαμορφωμένα ούτως ώστε να απαντούν εκείνο που περιμένουν από αυτά, χωρίς να υπάρχει ανάγκη ούτε να πειστούν, ούτε να εξαναγκαστούν, διότι είναι 'πιθανά' υποκείμενα που έχουν συλληχθεί εκ γενετής και έχουν σχηματιστεί ώστε να είναι κυβερνήσιμα, δηλαδή [...] 'παραγωγικά' από οικονομική άποψη».²²⁵

Αυτό που απαιτείται για να λειτουργήσει το καθεστώς της μισθωτής σχέσης, με τον προσίδιο τύπο καθυπόταξης που καθορίζει την ύπαρξη του παραγωγικού υποκειμένου, δεν είναι η παρέμβαση της ιδεολογίας, αλλά η εγκαθίδρυση τεχνολογικών και θεσμικών μηχανισμών που αναπλάθουν καθ' ολοκληρίαν την υπόσταση των έμβιων όντων στα οποία εφαρμόζεται αυτό το καθεστώς.²²⁶ Πρόκειται για ένα σύνθετο σύνολο διαδικασιών που ο Φουκώ ονομάζει *βιοεξουσία*. Αυτή εμποτίζει όλες τις εκφάνσεις της ζωής και στη συνέχεια την αναδημιουργεί εξ' αρχής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι εργαζόμενοι βιώνουν τη διαίρεση που

²²⁵ Στο ίδιο, σσ. 60-61 [Ο Μασερέ υποστηρίζει ότι τόσο ο Μπουρντιέ με το *habitus*, όσο και ο Φουκώ απορρίπτουν την αναφορά στην *ιδεολογία*, καθώς αυτή διατείνεται ότι παρεμβάλλει ανάμεσα στους ανθρώπους και τις φυσικές τους προδιαθέσεις, και στις ιστορικές μορφές εκμετάλλευσης αυτών των προδιαθέσεων, ένα ενδιάμεσο στρώμα ιδεϊκών αναπαραστάσεων με έδρα το πνεύμα. Για τους δύο στοχαστές (σε αντίθεση με την αλτουσεριανή θέση περί έγκλησης των ατόμων σε υποκείμενα από την ιδεολογία), η διαδικασία της καθυπόταξης εκτυλίσσεται εξολοκλήρου στο επίπεδο των σωμάτων. Ο Φουκώ υποστηρίζει, ότι η παράγουσα δύναμη αναδιαμορφώνεται σε παραγωγική δύναμη χωρίς να παίζει η ιδεολογία πρωταρχικά κάποιον σημαντικό ρόλο. Αυτή παρεμβαίνει μόνο εκ των υστέρων και έχει συνοδευτική αξία.]

²²⁶ Ο Μασερέ απομακρύνεται από τον δάσκαλό του Λ. Αλτουσέρ ο οποίος αποδίδει όπως γνωρίζουμε ιδιαίτερη σημασία στη λειτουργία της ιδεολογίας.

προκύπτει από τη μετατροπή τους σε παραγωγικά υποκείμενα ως φυσική· δεν χρειάζεται να πειστούν γι' αυτό. Ο Μασερέ ασκεί κριτική σε μια αντίληψη της εξουσίας ως ανήκουσας σε μια υπερδομή, καθώς κατά αυτόν τον τρόπο αναπαράγεται μια κλασική σύλληψη της εξουσίας που την εμφανίζει να εκπορεύεται από τα πάνω. Είναι ως εάν οι διαταγές της να καταφτάνουν από ψηλά ενώ, στην πραγματικότητα, όπως γράφει ο Μασερέ, «... αυτές οι διαταγές έρχονται από κάτω, από τα βάθη του συστήματος όπου παράγεται η αξία. Η αλήθεια της εξουσίας, στην 'κοινωνία μας τουλάχιστον', είναι οικονομική προτού καταστεί πολιτική». ²²⁷ Ο Μασερέ προτρέπει σε έναν επαναστοχασμό της εξουσίας, που θα την αποσυνδέει από την επικράτεια του πολιτικού και θα την τοποθετεί στο επίπεδο που εκτυλίσσεται συγκεκριμένα η οικονομία.

Ο Φουκώ, μας υπενθυμίζει ο Μασερέ, αναγνωρίζει τη συμβολή του Μαρξ ακριβώς σ' αυτή την αποσυναρμολόγηση των μηχανισμών με τους οποίους το κεφάλαιο ξεδιπλώνει την αυθεντία του επί της εργασίας ώστε να βελτιώσει την «παραγωγικότητά» της. Ο σχηματισμός των *παραγωγικών υποκειμένων* επιτυγχάνεται μέσα από διαδικασίες καθυπόταξης που αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία για την εδραίωση της νέας οικονομίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η δύναμη του παραγωγικού υποκειμένου είναι η δύναμη μιας μάζας. Η υπεραξία αφορά σε ένα πλεόνασμα αξίας που προκύπτει από την εκμετάλλευση μιας συνδυασμένης δύναμης. Υπό αυτή την έννοια, η καπιταλιστική παραγωγή είναι ο τόπος διασταύρωσης των πειθαρχικών μηχανισμών με τις βιοπολιτικές ρυθμίσεις. Γράφει ο Μασερέ: «Αυτές οι σύνθετες διαδικασίες καθυπόταξης είναι αλληλένδετες με την εδραίωση της νέας μορφής εξουσίας που, καθώς υπερβαίνει το διαζευκτικό δίπολο του ατομικού και του συλλογικού διενεργεί ένα συνεχές πηγαινέλα από τη σφαίρα της οικονομίας στη σφαίρα της πολιτικής [...]». ²²⁸

Μεγάλο μέρος των *παραδόσεων 1978-79* καταλαμβάνει η ενασχόληση του Φουκώ με τη *νεοφιλελεύθερη κυβερνησιμότητα*. Πρόκειται για μια νέα ορθολογικότητα η οποία τροποποιεί την αληθολογία της αγοράς αναδεικνύοντας ως κινητήρια αρχή της τον ανταγωνισμό. Η ανισότητα παύει να αποτελεί πρόβλημα, και η κρατική εξουσία οφείλει, και δεν μπορεί παρά, να απέχει από οποιαδήποτε παρέμβαση στην οικονομία. Μια *Vitalpolitik* ωστόσο είναι αναγκαία, όπως υποστηρίζει ο Ρύστοβ, για να αντιμετωπιστούν οι

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 87

²²⁸ Στο ίδιο, σσ. 87-88

παράπλευρες συνέπειες της απρόσκοπτης λειτουργίας του ανταγωνισμού στην κοινωνία. Οι ορνοφιλελεύθεροι επιδιώκουν να εδραιώσουν μια νέα οικονομικό-θεσμική τάξη όπου στον πυρήνα της θα βρίσκονται οι ελεύθερα ανταγωνιζόμενες επιχειρήσεις. Οι Αμερικανοί νεοφιλελεύθεροι με τη σειρά τους «ριζοσπαστικοποιούν» ακόμα περισσότερο τη γερμανική εκδοχή μιλώντας για ανθρώπινο κεφάλαιο. Ο καθένας μας, οποιαδήποτε θέση και αν καταλαμβάνει στην παραγωγική διαδικασία, είναι δυνητικά ένα κεφάλαιο για τον εαυτό του. Έχουμε μια διάρρηξη της έννοιας της μισθωτής εργασίας μέσα από την κατάργηση του δυϊσμού κεφάλαιο/εργασία. Η ανθρώπινη δραστηριότητα, απ' άκρου εις άκρον, συλλαμβάνεται υπό τους όρους ενός κεφαλαίου. Η ανατροφή των παιδιών, η επιλογή συντρόφου, τα χόμπι και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτιμώνται με όρους κόστους-οφέλους και μιας δυνητικής εισροής εισοδημάτων. Πρόκειται για κεφάλαια που απλά απαιτούν ορθή και επίκαιρη χρήση. Αυτό που χρειάζεται τότε είναι κάποιες επεμβάσεις περιβαλλοντικού τύπου ώστε να δημιουργούνται οι κατάλληλες κάθε φορά συνθήκες για το παιχνίδι του ανταγωνισμού καθώς και μια συμπεριφοριστική αντίληψη για το υποκείμενο και τις γνωστικές του λειτουργίες, όπου μέσω των κατάλληλων ερεθισμάτων, μπορεί να αναπροσανατολίσει τη συμπεριφορά του σε «παραγωγικούς» στόχους.

Είναι δυνατόν ο προβληματισμός του Μασερέ να μεταγραφεί σε αυτό που ο Φουκώ αποκαλεί νεοφιλελεύθερη κυβερνοσημότητα υπό τους όρους του δικού μας παρόντος; Το έργο του Μασερέ μας θέτει ενώπιον μιας ενδιαφέρουσας πρόκλησης. Μας καλεί σε μια επιστροφή στην ίδια τη μαρξική θεωρία για την καπιταλιστική εκμετάλλευση και την κατασκευή του παραγωγικού υποκειμένου εντός της καπιταλιστικής παραγωγής. Στις ρίζες της απόσπασης του υποκειμένου από την ίδια του την εργασία και τα αποτελέσματά της. Στο πεδίο αυτό έχουμε μια μοριακή σχεδόν επέμβαση των πειθαρχικών μηχανισμών, μια εγγραφή των απαραίτητων για την καπιταλιστική παραγωγή πειθαρχιών στο ίδιο το ανθρώπινο σώμα. Ωστόσο ο Μασερέ σταματάει σε αυτό το σημείο. Στο έργο του δεν υπάρχει ούτε ο νεοφιλευθερισμός, ούτε το χρηματοπιστωτικό σύστημα και η παγκοσμιοποίηση του. Πρόκειται περισσότερο για μια θεωρητική επιβεβαίωση των δυνατοτήτων μιας σύγκλισης χωρίς να ανοίγει το πεδίο αυτό στην εποχή μας. Ίσως δεν είναι τυχαίο που δεν κάνει λόγο για τις *παραδόσεις 1978-79*.

Θεωρώ ωστόσο νόμιμη τη διερώτηση περί μιας μεταγραφής της προβληματικής του *παραγωγικού υποκειμένου* στα σύγχρονα νεοφιλελεύθερα καθεστώτα, εντός των οποίων

βρισκόμαστε. Θα πρέπει τότε να περάσουμε από τον Μαρξ του παραγωγικού υποκειμένου στον Φουκώ της *Γέννησης της Βιοπολιτικής* και της νεοφιλελεύθερης κυβερνησιμότητας και από εκεί πάλι πίσω στον Μαρξ. Όχι όμως σε έναν Μαρξ-δόγμα, αλλά σε έναν κριτικό μαρξισμό που επιδιώκει να συλλάβει τις τροποποιήσεις του παραγωγικού υποκειμένου στην εποχή μας. Να περάσουμε από το υποκείμενο-επιχείρηση και το ανθρώπινο κεφάλαιο στο σύγχρονο υποκείμενο της επισφάλειας, του ρίσκου, της απώλειας. Να δούμε τέλος, πως διαπλέκονται και αλληλοϋποστηρίζονται η κυριαρχία, η πειθαρχία και οι μηχανισμοί ασφάλειας, εντός μιας κυβερνησιμότητας που κανονικοποιεί διαιρώντας ανάμεσα σε ενάρετο και σπάταλο βίο. Έχουμε τότε ένα πρωτοφανές ρήγμα στον *homo oeconomicus* και μια μετάπλασή του με όρους λιτότητας. Πρόκειται τώρα, για ένα υποκείμενο, που το βρίσκουμε όλο και πιο συχνά, ωφελούμενο ανθρωπιστικών ΜΚΟ, συμμετέχον σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, να αναμένει στις ουρές του ΟΑΕΔ, ή ακόμα, να συντηρείται στα συσσίτια του δήμου και της εκκλησίας. Από την άλλη, το ίδιο πολλές φορές υποκείμενο θα αναζητήσει νέους τρόπους συλλογικής δράσης αναδεικνύοντας τη σπουδαιότητα των ερωτημάτων του «ποιος» της εξουσίας – όπως υποστηρίζει ο Λατσαράτο – ως απαραίτητη προϋπόθεση για την απελευθέρωσή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΕΙΑ:

- Althusser, Louis, “The Underground Current of the Materialism of the Encounter”, στο, *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978-1987*, published by Verso, Edited by Oliver Corpet and François Matheron, Translated by G. M. Goshgarian, London, May 2006
- Αλτουσέρ, Λουί, «Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης», περιοδικό *ΘΕΣΕΙΣ*, Τεύχος 88, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, περίοδος: Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2004
- Αλτουσέρ, Λουί, *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους*, στο, *Θέσεις*, μτφρ.: Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, Αθήνα 1989
- Balibar Etienne, «Φουκώ και Μαρξ. Το διακύβευμα του νομιναλισμού», στο, *Ο Φόβος των Μαζών*, μτφρ.: Τ. Μπέτζελος, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2010
- Brown Wendy, “Genealogical Politics”, in, *The Later Foucault*, edited by: Jeremy Moss, Sage Publications Ltd, London, 1998
- Collier J. Stephen, “Topologies of Power, Foucault’s analysis of Political Government, beyond ‘Governmentality’”, *Theory, Culture & Society* 2009, (SAGE, Los Angeles, London, New Delhi, and Singapore), Vol. 26(6): 78-108
- Cotoi Calin, “Neoliberalism: a Foucauldian Perspective”, *International Review of Social Research*, Volume 1, Issue 2, (University of Bucharest), June 2011, 109-124
- Dean Mitchell, *GOVERNMENTALITY, Power and Rule in Modern Society*, SAGE Publications Ltd, London, First Published 1999
- Deleuze Gilles, *ΦΟΥΚΩ*, μτφρ. Μπέτζελος Τάσος, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2005
- Deleuze Gilles and Felix Guattari, *Anti-Oedipe*. Paris: Les editions de Minuit, Paris 1975
- Flew Terry, “Michel Foucault’s, The Birth of Biopolitics and contemporary neo-liberalism debates”, SAGE publications, thesis Eleven, 108(1), Australia 2012
- Foucault Michel, «Για την εξουσία και την ταξική πάλη, συζήτηση με τέσσερα μέλη της LCR, μτφρ. Βαλλιάνος Χρήστος, εκδόσεις: Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2016
- Foucault Michel, «Σκέψεις γύρω από τον Μαρξισμό, τη Φαινομενολογία και την Εξουσία», (Αδημοσίευτη συνέντευξη του Michel Foucault στους Colin Gordon & Paul Patton, 3 Απριλίου 1978), μετάφραση – επιμέλεια: Θ. Λάγιος, εκδόσεις: Futura, Αθήνα, Μάιος 2013

- Foucault Michel, *Η Γέννηση της Βιοπολιτικής, Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Πατσογιάννης Βασίλης, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2012
- Foucault Michel, *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Μπέτζελος Τάσος, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2011
- Foucault Michel, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας Ι, Η Βούληση για Γνώση*, μτφρ.: Τ. Μπέτζελος, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2011
- Foucault Michel, *Security, Territory, Population, Lectures at the College de France 1977-78*, English Series, Editor: Arnold I. Davidson, translation: G. Burchell, Great Britain 2007
- Foucault Michel, *Τρία Κείμενα για τον Νίτσε*, μτφρ. Δ. Γκινοσάτης, εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2003
- Foucault Michel, *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, εκδόσεις: Ψυχογιός, Αθήνα 2002
- Foucault Michel, «Το μάτι της εξουσίας», στο, *Πειθαρχία και Γνώση*, (μτφρ.: Ιωσήφ Σολομών, επιμέλεια: Ιωσήφ Σολομών και Γεράσιμος Κουζέλης), Αθήνα: Ε.Μ.Ε.Α., 1994
- Foucault Michel, «Δυο Δοκίμια για το Υποκείμενο και την Εξουσία», στο, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ.: Λίλα Τρουλινού, εκδόσεις: Ύψιλον, Αθήνα 1991
- Foucault Michel, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας, 2. Η Χρήση των Απολαύσεων*, μτφρ. Γιώργος Κωνσταντινίδης, εκδόσεις: Ράππα, Αθήνα, Αύγουστος 1989
- Foucault, Michel, *Τι είναι Διαφωτισμός;* μτφρ.: Στέφανος Ροζάνης, εκδόσεις: Έρασμος, Αθήνα, Οκτώβριος 1988
- Foucault Michel, «Χώρος γνώση και εξουσία», (συζήτηση με τον Paul Rabinow τον Μάρτιο του 1982), στο, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική* μτφρ.: Ζήσης Σαρίκας, εκδόσεις: Ύψιλον, Αθήνα 1987
- Foucault Michel, «Αλήθεια και εξουσία», (Συζήτηση με τον A. Fontana και τον P. Pasquino το 1977), στο, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική* μτφρ.: Ζήσης Σαρίκας, εκδόσεις: Ύψιλον, Αθήνα 1987
- Foucault Michel, «Όχι στο βασιλιά σεξ», (συζήτηση με τον Bernard-Henri Levy το 1977 μετά τη δημοσίευση του πρώτου τόμου της ιστορίας της σεξουαλικότητας), στο, *Εξουσία, Γνώση και Ηθική* μτφρ., Ζήσης Σαρίκας, εκδόσεις: Ύψιλον, Αθήνα 1987

- Foucault Michel, *Οι Λέξεις και τα Πράγματα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, εκδόσεις: Γνώση, Αθήνα 1986
- Foucault Mochel, *Η Ιστορία της Τρέλας*, μτφρ. Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, εκδόσεις: Ηριδανός, Αθήνα 1964
- Gordon Colin, Governmental Rationality: An introduction, in, *THE FOUCAULT EFFECT, STUDIES IN GOVERNMENTALITY*, Edited by Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, The University of Chicago Press, Chicago 1991
- Gros Frédéric, *Μισέλ Φουκώ*, μτφρ. Άντα Κλαμπατσέα, εκδόσεις: Νήσος, αναγνώσεις 5, Αθήνα 2007
- Kerr Derrek, “Beheading the King and Enthroning the Market: A Critique of Foucauldian Governmentality”, published by: Guilford Press, Science & Society, Vol. 63, No 2 (Summer, 1999), stable URL.: <http://www.jstor.org/stable/40404696>
- Lazzarato Maurizio, “Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social”, στο, *Theory, Culture & Society*, published by SAGE, <http://www.sagepublications.com>, version of record – Dec 9, 2009
- Macherey Pierre, *Φουκώ & Μαρξ, Το Παραγωγικό Υποκείμενο*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, εκδόσεις: Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2014
- McNay Lois, “Self as Enterprise, Dilemmas of Control and Resistance in Foucault’s The Birth of Biopolitics”, *Theory, Culture & Society* 2009 (SAGE. Los Angeles, London, New Delhi and Singapore), Vol. 26(6): 55-77, DOI: 10.1177/0263276409347697
- Negri, Toni, «Ο Φουκώ μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος», στο, *ΟΥΤΟΠΙΑ*, Διμηνιαία Έκδοση Θεωρίας και Πολιτισμού, Αφιέρωμα στον Μισέλ Φουκώ, μτφρ., Τ. Μπέτζελος, εκδόσεις: Ελληνικά γράμματα, 72, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2006, [συνέντευξη του Toni Negri στην επιθεώρηση της Federation Syndicale Unitaire *Nouveaux Regards*, τ. 26 (Αύγουστος 2004)]
- Philp Mark, “Michel Foucault”, Quentin Skinner (ed.) *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, Cambridge university Press, Cambridge 1985
- Rancière Jacque, *The Philosopher and his Poor*, Durham, NC: Duke University Press, Durham 2003
- Smart Barry, M. Foucault: «Υποκείμενα Εξουσίας, Αντικείμενα Γνώσης», στο, *ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ*, τόμος II, επιστημονική επιμέλεια: Μ. Πετμεζίδου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, Ιούνιος 1999

- Smart Barry, *Foucault Marxism and Critique*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London 1983
- Stuart Elden, “Rethinking Governmentality”, *Political Geography* (2006), doi: 10.1016/j.polgeo.2006.08.001
- Walzer Michael, “The Politics of Michel Foucault”, in, *FOUCAULT A Critical Reader*, edited by David Couzens Hoy, Blackwell Publishers, Oxford UK & Cambridge USA, 1986
- Δοξιάδης Κύρκος, *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, εκδόσεις: Νήσος (επιχειρήματα 21), Αθήνα 2015
- Δοξιάδης Κύρκος, *Κοινωνία, Ιδεολογία, Ηθική* εκδόσεις: Πλέθρον, Αθήνα 2001
- Κουβελάκης Στάθης, «Η διακλάδωση της νεωτερικής πολιτικής», στο, *ΟΥΤΟΠΙΑ*, Διμηνιαία Έκδοση Θεωρίας και Πολιτισμού, Αφιέρωμα στον Μισέλ Φουκώ, μτφρ., Τ. Μπέτζελος, εκδόσεις: Ελληνικά γράμματα, 72, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2006
- Μπύχνερ Γκέοργκ, *ΛΕΝΤΣ*, θεατρική διασκευή: Ρ. Σώκου, εκδόσεις: Αιγόκερως (σειρά, θέατρο), Αθήνα 2016
- Ντοστογιέφσκη Φιόντορ, *Έγκλημα και Τιμωρία*, μτφρ. Αλεξάνδρου Άρης, εκδόσεις: Γκοβόστη, Αθήνα 1990
- Φουρτούνης Γιώργος, «Ο ύστερος Φουκώ ξαναδιαβάζει τον Καντ: Τι είναι Διαφωτισμός;» *ΚΡΙΤΙΚΗ / ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: 10/10 65-88*
- Φουρτούνης Γιώργος, «Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ, Μπάτλερ», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 106, Αθήνα, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 2009